

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ

Держава і право

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЮРИДИЧНІ
І ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Випуск 89

Київ
Видавництво «Юридична думка»
2021

**Збірник затверджено Міністерством освіти і науки України
як наукове фахове видання, в якому можуть публікуватися результати
дисертаційних досліджень (категорія «Б»)**

**Збірник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Варшава, Польща).**

Статті збірника привірюються до публікацій у зарубіжних фахових виданнях

Редакційна колегія

академік НАН України **Ю. С. Шемшученко**, д.ю.н. **Г. П. Тимченко** (головний редактор), д.ю.н. **О. В. Скрипнюк** (відповідальний редактор), д.ю.н. **О. Ф. Андрійко**, д.ю.н. **О. В. Батанов**, д.ю.н. **У. Е. Батлер (W. E. Butler, США)**, д.п.н. **О. В. Батрименко**, д.ю.н. **А. А. Бутирський**, д.п.н. **К. М. Вігман**, д.п.н. **В. П. Горбатенко**, д.ю.н. **В. Н. Денисов**, д.п.н. **Л. Донай (Lukasz Donaj, Польща)**, д.ю.н. **В. В. Дудченко**, д.ю.н. **О. О. Кармаза**, д.ю.н. **О. О. Кваша**, д.і.н. **Л. І. Кормич**, д.ю.н. **С. О. Коросд**, д.ю.н. **О. В. Кресін**, д.п.н. **І. О. Кресіна**, д.ю.н. **П. Ф. Кулинич**, д.п.н. **Л. В. Лешенко (Larysa Leszczenko, Польща)**, д.п.н. **С. М. Наумкіна**, д.п.н. **А. І. Некряч**, д.п.н. **Д. В. Неліпа**, д.ю.н. **Н. М. Оніщенко**, д.ю.н. **Н. М. Пархоменко**, д.п.н. **Н. О. Піпченко**, д.ю.н. **Я. В. Сімутіна**, д.п.н. **М. В. Співак**, д.п.н. **О. М. Стойко**, д.п.н. **Н. М. Хома**, д.п.н. **А. Шептицький (Andrzej Szeptycycki, Польща)**, д.п.н. **В. А. Явір**.

Д36 **Держава і право:** Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 89 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2021. 332 с.

ISSN 1563-3349

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії держави і права, порівняльного правознавства, державного управління, адміністративного, конституційного, міжнародного, цивільного, аграрного, кримінального та інших галузей права. Проблеми сучасної політичної науки розкриваються у розділах з теорії та методології політологічних досліджень, історії політичної думки, правової, міжнародної, порівняльної та прикладної політології, етнополітології та конфліктології.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто прагне отримати знання з юридичних і політичних наук.

УДК 34; 32

Адреса редакції

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
01601, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, к. 211
E-mail: polit@ln.ua, polit4211@gmail.com
Тел. 279-73-96, факс 278-54-74
www.derzhava-i-pravo.com.ua

© Інститут держави і права
імені В. М. Корецького НАН України, 2021
© Автори статей, 2021
© Видавництво «Юридична думка», 2021

Держава
і право Випуск 89

Частина 1
**ЮРИДИЧНІ
НАУКИ**

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-4

Н. М. ОНИЩЕНКО

ПРАВОВІ ПОТРЕБИ У ФОКУСІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Аналізується сутність категоріального вивчення природи цього явища правової дійсності. Окремий вектор дослідження – «арсенал» засобів щодо унормування задоволення правових потреб.

Ключові слова: *потреба, правові потреби, законний інтерес, можливість, право.*

Onishchenko Natalia. Legal needs in the focus of scientific research

The purpose of this article is analytical research, the category of «legal needs». Analysis of the essence of the categorical study of the nature of this phenomenon of legal reality, a separate vector of research – the composition of the «arsenal» of means to normalize the satisfaction of legal needs.

Key words: *need, legal needs, legitimate interest, opportunities, law.*

Правові потреби, або потреби у сфері (площині, вимірах) права, є проблематикою, яка не часто ставала предметом вивчення сучасних учених-правознавців. Тобто можна констатувати, що, на жаль, вітчизняна доктрина не дослідила цю категорію на належному рівні (за винятком Львівської правової школи. Зокрема, цією проблемою опікувався професор П. Рабінович, а також А. Наконечна).

© **ОНИЩЕНКО Наталія Миколаївна** – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, академік НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1671-2139>; e-mail: teorija06@gmail.com

Інші дослідники, якщо і приділяли певну увагу її вивченню, то переважно в аспективному плані, щодо окремих ракурсів, або в контексті дотичних тематик. Втім зрозуміло, що дана категорія, її розуміння, сутність, призначення відіграють величезну роль у практичній діяльності.

Серед тих, хто спрямував свої юридичні пошуки в цій сфері, П. Рабінович, М. Костицький, О. Гришук, В. Бігун, Є. Івашев, А. Наконечна та ін.

Спробуємо навести деякі міркування в означеному статтею форматі. Водночас відразу зауважимо, що не претендуємо на всеосяжне її вивчення і тим більше тлумачення. Проте певні, необхідні, на наш погляд, міркування та констатації спробуємо надати, віддаючи належне і тому, що, як і будь-яка наукова проблема, дана може бути і буде предметом дискусійних поглядів, усталених точок зору та рекомендацій.

Отже, звернемося на початку нашого розгляду до категоріально-понятійного апарату (певних дефініцій, визначень, термінів та понять).

«Потреба» – 1) це «необхідність у кому-, чому-небудь», що вимагає задоволення, необхідність або бажання робити щось, діяти певним чином;

2) те, без чого не можна обійтися, вимоги, які необхідно задовольнити, умови, необхідні для когось, чогось [1];

«Потреба» визначається також як умови, які змушують до чогось; умови, необхідні для когось-чогось [2].

Наведемо ще одне визначення. «Потреба» – 1) необхідність у кому-, чому-небудь, що вимагає задоволення; потрібність. Потреба спеціальних знань. Настійна потреба [3].

Після загального словникового огляду можемо констатувати, що один із ракурсів потреб, безумовно, є потреби соціальні, а серед них потреби правові.

Серед визначень правових потреб доктринального гатунку хотілося б звернути увагу на наступне: «Потреби людей у якісному позитивно-правовому регулюванні, а також у правовій допомозі» [4].

На нашу думку, одним із визначень правових потреб може бути наступне: потреби в правовій сфері (сегменти) життєдіяльності людини або в безпосередньо наближеній і дотичній до неї.

Слід також наголосити на тому, що правові потреби досить близькі до категорій «інтерес в праві» (що, як правило, передують виникненню певної потреби) та «правові можливості» (що опосередковують варіанти, шляхи, способи задоволення відповідних потреб на практиці). В такий спосіб можемо констатувати, що існує цілий інструментарій задля задоволення (реалізації) відповідної правової потреби. Цей інструментарій може включати: 1) необхідні доктринальні джерела; 2) норми законів та підзаконних нормативно-правових актів; 3) норми міжнародно-правових актів; 4) висновки, отримані юридичною практикою (наприклад, напрацювання НКР Верховного Суду чи Конституційного Суду України); 5) історичні джерела та витоки права; 6) канонічні норми; 7) норми правових звичаїв тощо.

Безпосередній вплив на задоволення правових потреб відіграють: рівень правової культури, правової свідомості та правового виховання.

Ще одним засобом із арсеналу правових потреб може виступати правова обізнаність. Отже, можемо припустити, що одним із перших кроків практичного втілення, сутнісною засадою тієї чи іншої правової потреби є правова обізнаність.

Сучасні процеси змін в усіх сферах життєдіяльності людини відрізняються не тільки реформами, а й нашим ставленням до них, точніше, сприйняттям або несприйняттям останніх, що вирізняє відповідні правові проблеми. Необхідність їх дослідження продиктована, на нашу думку, декількома причинами. Серед яких ускладнення суспільних відносин, трансформаційні зміни в право-державотворенні, гостра необхідність підвищення як загальнокультурного, так і «правокультурного» рівня представників соціуму. Отже, на часі аналіз явища «правова обізнаність» в контексті не тільки, а, можливо, не стільки правовиховного потенціалу, скільки саме правової обізнаності як самореалізації в освоєнні правового інформативного поля, задоволення правової потреби сучасного соціуму.

Знову звертаємося до словникового аналізу. «Обізнаний – який знається на чому-небудь, добре ознайомлений з чимось». «Обізнатися – вивчати що-небудь, знайомитися з чимось» [1, с. 804].

Отже, як бачимо, співіснують дві складові, або два елементи, сутності цього поняття: по-перше, слід бути добре ознайомленим із пев-

ним явищем (предметом, поняттям тощо); по-друге, що впливає з першого, – вивчати що-небудь.

Отже, структурно «обізнаність у праві» полягає в можливості ретельно ознайомитися, вивчити правові норми, а отже, оволодіти тими знаннями в необхідному обсязі та на необхідному (для захисту прав, свобод і законних інтересів) рівні, тобто повністю або принаймні частково задовольнити правові потреби, що виникають.

Почнемо з першого кроку – ознайомлення з правовим матеріалом. Вивчення норм права передбачає багато різних складових, аспектів як доктрини, так і правової практики, як правотворчості, так і правореалізації. Безумовно, таке вивчення передбачає як інструментальні, так і сутнісні складові. Правотворчість – це специфічна діяльність, суб'єкти якої не можуть діяти без певних правил і вимог. Сукупність цих правил і утворює техніку правотворчості. Правила правотворчості й правила правозастосування, правила формулювання нормативних та індивідуальних правових актів утворюють юридичну техніку. Правила юридичної техніки формувалися протягом всього періоду існування права. Зрозуміло, що юридична техніка – складне юридичне поняття. Традиційно вона розглядається як система правил і прийомів підготовки і прийняття найбільш досконалих за формою і структурою нормативних актів; відповідність змісту і форми нормативних приписів; доступність і простоту нормативних матеріалів. У такий спосіб «вивчення» передбачає і пов'язаність із категоріально-понятійним апаратом.

Не викликає сумнівів теза про те, що стандартизація термінів та дефініцій допоможе забезпечити визначеність термінологічної бази українського законодавства: запобігти колізіям, підвищити якість законодавчих актів, сприяти їх конструктивній дії, а отже, підвищить результативність вивчення запропонованого юридичного продукту.

Після вивчення, усвідомлення нормативного матеріалу іманентно необхідним виступає процес у форматі добре «ознайомлений», або «ознайомлений на достатньому рівні» щодо здійснення, використання, дотримання та застосування норм права.

Сучасне українське суспільство характеризується багатьма різними суперечностями, серед яких прийняття значної кількості нормативно-правових актів і водночас поширення тотального пра-

вового нігілізму. Причому прийняті закони відверто ігноруються, порушуються, не виконуються, їх не поважають і не поцінують.

Одним із відправних моментів тут виступає зневажливе, зверхнє, скептичне сприйняття права, оцінка його не як базової, фундаментальної ідеї, а як другорядного явища в загальній шкалі людських цінностей, що, у свою чергу, характеризує міру цивілізованості суспільства, стан його духовного розвитку, соціальних установок, звичок.

Стійка зневіра у високому призначенні, потенціалі, універсальності, можливостях і необхідності права – такий морально-психологічний генезис цього феномена. Нескладно припустити, що однією з першопричин цього явища є недостатній рівень оволодіння правовою матерією. Ще раз нагадаємо, і це загальна потреба українського суспільства, що нині вкрай важливий не мінімум правових знань, а максимум, не абетка, а енциклопедія права. Можливо, тоді сприйняття права буде якраз визначатися тим, що право – це фортеця, захисник, оберіг від чиновницької сваволі, це провідник «у простір свободи, безпеки і правосуддя» [5]. Це індикатор дотримання і забезпечення прав і свобод людини, показник досягнутого рівня гендерної рівності, а головне – ідеалів верховенства права в суспільстві.

Отже, обізнаність у праві – це засвоєння людиною різнобічних правових знань з метою їх використання в усіх сферах життєдіяльності задля найбільш повної реалізації прав, свобод і законних інтересів. Це один із найефективніших засобів забезпечення правової потреби.

Цей процес окреслений такими завданнями:

- 1) формування та розвиток правових знань особи;
- 2) виховання поваги до права як соціальної цінності та до принципів правозаконності;
- 3) вироблення потреби в активному захисті своїх прав, свобод та законних інтересів у встановленому законом порядку.

Реалізація вищезазначених цілей та завдань дасть змогу сформувати належний рівень обізнаності у праві. Основними умовами цього процесу слід вважати:

- створення і діяльність громадських об'єднань (можливо, на базі великих юридичних центрів), що беруть участь у різних правових та соціальних проектах;

- проведення семінарів, що забезпечують профільне розширення і поглиблення уявлень про право як особливий соціальний інститут, феномен правової культури, її принципів, особливостей регулювання різних форм суспільних відносин, особливо в політичній та економічній сферах.

Чому б цю місію не взяти на себе юридичним коледжам, інститутам, факультетам в рамках і форматах визначених державою? Принаймні це підвищило б їх суспільну корисність і необхідність. Наприклад, це стає вкрай необхідним при запровадженні у правову тканину нових інститутів, таких, як безоплатна правова допомога, захист прав учасників ООС та членів їх сімей, реформи освітнього процесу, пенітенціарної системи тощо.

Обізнаність у праві передбачає можливість транслювати правову культуру, акумулювати правовий досвід і механізм правової діяльності, сприяти подоланню правового нігілізму, правового песимізму, вирішенню конфліктів у суспільстві.

Таким чином, дослідження правових потреб спрямоване на розвиток самої людини, її правової свідомості та правової культури. Правознавці-вчені та представники юридичної практики наголошують, що правова обізнаність є важливим комплексним компонентом механізму правової соціалізації особи, як процесу засвоєння, сприйняття і реалізації суб'єктами правових цінностей суспільства, ідей, переживань, почуттів і емоцій людей, а також правових оцінок, норм і моделей поведінки. При цьому суспільство і сама правова практика визначають правову соціалізацію. Саме обізнаність у праві здатна спрямувати цей процес у позитивне русло. Тому вивчення питань правової соціалізації безпосередньо пов'язано з явищем обізнаності в праві в певному суспільстві, середовищі, де відбуваються ці процеси.

У цьому контексті цікавим, маловивченим і надзвичайно важливим з огляду на сучасні політико-правові процеси в Україні стають питання, пов'язані з правовою активністю громадян. Не секрет, що в переломні періоди в право-державотворенні значно зростає соціальна, і зокрема правова, активність. Вважаємо за необхідне наголосити, що правова активність громадян розглядається як необхідність задоволення правової потреби на рівні індивідуальної свідомості та правової свідомості суспільства.

Практична складова феномена обізнаності в праві прямо пов'язана з вивченням феномена правової активності членів громадянського суспільства під час трансформаційних демократичних перетворень. Зокрема, оцінка співвідносності правової активності та юридично значущої поведінки, вивчення ролі правосвідомості як джерела права, формування правового світогляду особистості, наділеної соціальною свободою тощо. Все це так чи інакше має або повинно мати своїм підґрунтям належний рівень обізнаності в праві або певний рівень правової поінформованості.

Безсумнівно, що правова активність є передумовою, засадою демократичної розбудови держави. Зрозуміло, що будь-яка правова активність громадян спрямована саме на результат, на виникнення відповідних правовідносин, регулювання відповідних суспільних відносин, розробку актів правотворчості, створення необхідних структурних ланок або скасування деяких у механізмі держави, в тому числі з метою забезпечення правових потреб сучасного цивілізаційного розвитку.

1. Великий тлумачний словник української мови (з дод. і доп.) / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1090 с. 2. Загнітнко А.П., Щукіна І.А. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова від А до Я. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. 704 с. 3. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль: Навчальна книга; Богдан, 2005. 605 с. 4. Наконечна А.М. Людські правові потреби, поняття, основні класифікації, юридичний механізм задоволення. *Право і суспільство*. 2018. № 3. С. 39-43. 5. Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) / пер. Г. Друзенка та С. Друзенко; за заг. ред. Г. Друзенка. Київ: К.І.С., 2010. С. 35.

References:

1. Velykyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy (z dod. i doprov.)\ Uklad. I holov. red. V.T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF (Perun), 2005. 1090. s. 2. Zahnitko A.P., Shchukina I.A. Velykyi tлумachnyi slovnyk. Suchasna ukrainska mova vid A do Ya. Donetsk: TOV VKF «BAO», 2008. 704 s. 3. Kunch Z.I. Universalnyi slovnyk ukrainskoi movy. Ternopil: Navchalna knyha; Bohdan, 2005. 605 s. 4. Nakoneshna A.M. Liudski pravovi potreby, poniattia, osnovni klasyfikatsii, yurydychnyi mekhanizm zadovolennia. *Pravo i suspilstvo*. 2018. № 3. S. 39-43. 5. Konstytutsiini akty Yevropeiskoho Soiuzu (v redaktsii Lisabonskoho dohovoru) / per. H. Druzenka ta S. Druzenko; za zah. red. H. Druzenka. Kyiv: K.I.S., 2010. S. 35.

Onishchenko Natalia. Legal needs in the focus of scientific research

The purpose of this article is analytical research, categories «legal needs». Analysis of the essence of the categorical study of the nature of this phenomenon of legal reality, a separate vector of research – the composition of the «arsenal» of means to normalize the satisfaction of legal needs.

Legal needs or needs in the field (plane, dimensions) of law is an issue that has not often been the subject of study of modern jurists. That is, it can be stated that, unfortunately, the domestic doctrine did not study this category at the proper level (with the exception of the Lviv Law School, in particular, Prof. Rabinovych and A. Nakonechna took care of this problem). In our opinion, one of the definitions of legal needs can be the following: «needs in the legal sphere (segments) of human life or in the immediate vicinity and in relation to it.»

It should also be emphasized that legal needs are quite close to the categories of «interest in law» (which usually precedes the emergence of a particular need) and legal opportunities (mediating options, ways, ways to meet the relevant needs in practice). Thus, we can state that there are a number of tools to meet (implement) the relevant legal need. These tools may include:

- 1) the necessary doctrinal sources;
- 2) norms of laws and by-laws;
- 3) norms of international legal acts;
- 4) conclusions obtained from legal practice (for example, the work of the NKR of the Supreme Court or the Constitutional Court of Ukraine);
- 5) historical sources and origins of law;
- 6) canonical norms;
- 7) norms of legal customs, etc.

The level of legal culture, legal awareness and legal education has a direct impact on the satisfaction of legal needs.

Awareness of the law provides an opportunity to broadcast legal culture, to accumulate legal experience and the mechanism of legal activity, to help overcome legal nihilism, legal pessimism, conflict resolution in society.

Thus, this work is aimed at the development of man himself, his legal consciousness and legal culture. Legal scholars and legal practitioners emphasize that legal awareness is an important complex component of the mechanism of legal socialization of a person as a process of assimilation, perception and implementation of legal values of society, ideas, experiences, feelings and emotions, as well as legal assessments, norms and patterns of behavior.

At the same time, society and legal practice itself determine legal socializations. It is awareness of law that can direct this process in a purposeful positive direction. Thus, the study of legal socialization is directly related to the phenomenon of «knowledge of the law» in a particular society, the environment where these processes take place (take place).

Key words: need, legal needs, legitimate interest, opportunities, law.

СИСТЕМА ФАКТОРІВ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Характеризується система факторів протиправної поведінки як сукупність причин порушення норм права та істотні обставини, об'єднані за спільною ознакою (впливом на поведінку), що діють всі разом або у певній комбінації та стають рушійною силою, яка негативно впливає на реалізацію норм права, призводить до правопорушення. Стисло характеризуються соціальні, економічні, морально-психологічні, ідеологічні, організаційно-управлінські та правові, політичні, біологічні фактори. Обґрунтовується думка, що у системі факторів протиправної поведінки провідне місце займають незадоволені життєві потреби індивіда, що впливають на якість життя та змушують людину шукати способи виправлення ситуації. Стверджується, що для попередження протиправної поведінки держава має виконувати своє призначення – бути соціальною і правовою.

Ключові слова: протиправна поведінка, правопорушення, фактор, причина, злочинність, попередження.

Tymoshenko Vira. System of factors of illegal behaviour

The system of factors of illegal behaviour is characterized in this article. It is proposed to be considered as a set of reasons for violation of current rules of law and significant circumstances related by the common feature (influence on behaviour) that they act together or in a certain combination and become the driving force that negatively affects the implementation of rules of law and leads to an offense.

It is justified that in the system of factors of illegal behaviour, the leading place is occupied by unsatisfied vital needs of the individual, which affect the quality of life and force the person to look for ways to rectify the situation. The corruption component is present in most factors. It is argued that in order to prevent illegal behaviour, the state should fulfil its purpose of being social and legal.

Key words: illegal behaviour, offense, factor, cause, crime, prevention.

© ТИМОШЕНКО Віра Іванівна – доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ; ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2947-5627>; e-mail: tymvera@ukr.net

Протиправна поведінка була і є однією з найбільш значущих для суспільства проблем протягом усієї історії людства. Ця проблема не втрачала своєї актуальності за будь-якої форми держави та суспільних відносин, загострювалась у часи соціальних трансформацій та потрясінь, коли суспільство перебувало в стані соціальної дезорганізації та аномії як, наприклад, нині. Соціально-економічна ситуація в сучасній Україні, глибинні трансформації соціальної структури, нестабільний розвиток або навіть його відсутність – все це тягне за собою руйнацію усталеної нормативно-ціннісної системи та поведінкових стандартів індивіда. Повсюдна корупція, несправедливість, недієвість законів, занепад економіки, зубожіння населення, що змушене шукати засоби існування усіма способами, аж до незаконних, утвердження культу споживання, насильства, цинізму й лицемірства, – все це, на жаль, реалії нашого часу. Наслідком стала соціальна деградація населення та наростання комплексу соціальних проблем, зміст яких становить девіантна поведінка, у тому числі протиправна, правовий нігілізм, поширення наркоманії, алкоголізму, проституції, суїцидів, злочинності тощо. Небачені раніше масштаби проявів протиправної поведінки потребують комплексного наукового осмислення і розробки практичних заходів щодо її попередження. Тому необхідність всебічного наукового дослідження факторів, що викликають вказану соціальну проблему, причому взятих не окремо, а в узагальненому й систематизованому взаємозв'язку, є нагальною потребою сучасності. Названа обставина зумовлює актуальність теми статті.

Протиправна поведінка, її сутність, причини й наслідки не залишились поза увагою сучасних дослідників. Зазначеним проблемам присвятили свої праці Ю.М. Антонян, О.О. Гогін, В.Є. Еміннов, Є.П. Ільїн, Є.В. Змановська, О.Л. Ковальова, С.М. Кожевніков, М.І. Козюбра, О.М. Костенко, В.М. Кудрявцев, В.В. Лазарев, О.В. Малько, Н.О. Маркова, Ю.Н. Оборотов, В.Ф. Сіренко та ін. Так, О.О. Гогін розробив методологічні, гносеологічні, теоретичні й практичні аспекти сучасної концепції правопорушення. Дослідивши правопорушення в соціально-філософському та юридичному вимірах, він дійшов висновку, що воно є «системним, багатограним, антисоціальним явищем, різновидом конфліктної поведінки, сутність правопорушення полягає в тому, що воно заподіює шкоду суспільним відносинам, правам та інтересам особи,

суспільства й держави загалом» [1]. В.М. Кудрявцев головну рису протиправної поведінки бачив у тому, що вона суперечить суспільним відносинам, завдає або здатна завдати шкоди правам та інтересам громадян, колективів і суспільства загалом [2, с. 150]. Однак не можна вважати, що у сучасній науковій літературі протиправній поведінці надається належна увага. Донині не існує однозначного розуміння факторів протиправної поведінки, підстав, механізмів і закономірностей трансформаційних процесів, які набувають останнім часом нових форм і масштабів, що змушує дослідників шукати нові підходи до їх вивчення.

Метою статті є дослідження та характеристика елементів системи факторів протиправної поведінки, визначення причин їх формування та позначення шляхів попередження протиправної поведінки.

Методологічною основою статті стала система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, зокрема: формально-логічний, функціональний, системний, структурно-функціональний аналіз, прогнозування. Факторний підхід дає можливість розглядати сукупність чинників протиправної поведінки як систему, зміна стану якої залежить від трансформації всіх основних елементів її структури під впливом низки обставин.

Протиправна поведінка (правопорушення) – це антипод правомірної поведінки, різновид поведінки асоціальної, вона порушує заборонну або зобов'язальну норму права, є суспільно шкідливою або небезпечною для особистих (приватних) і суспільних інтересів, що охороняються законом. Така поведінка має призводити до небажаних для суб'єкта наслідків, насамперед юридичної відповідальності. Протиправна поведінка свідчить про наявність конфлікту між особистістю і суспільством, між індивідуальними та суспільними інтересами, вона підриває демократичні основи суспільства (там, де вони були), стримує його прогресивний розвиток [3, с. 24].

Думку щодо стримування протиправною поведінкою прогресивного розвитку підтримують не всі вчені. Зокрема, Н.О. Маркова обстоює іншу позицію: саме неправомірність у поведінці є показником динаміки суспільних відносин. Якби реалізовувалися виключно нормативи, встановлені в даний час, то суспільство зупинилося б у своєму розвитку. «Правопорушення впливають на

розвиток науки і техніки в деяких випадках безпосередньо, беручи на озброєння і удосконалюючи ті чи інші досягнення науки, а в деяких стимулюючи наукові досягнення для боротьби з криміналом» [4]. Погодитись із цією думкою досить складно. Суспільство могло б знайти більш прийнятне застосування засобам і ресурсам, яке змушене витратити на боротьбу зі злочинністю. Звісно, правопорушення призводять до динаміки суспільних відносин, але вона негативна.

Фактор (лат. factor – той, що робить) – це рушійна сила, причина будь-якого процесу, явища, істотна обставина в будь-якому процесі, явищі, його умова. Застосування терміна «фактор» означає, що відповідне явище має певне значення, впливає на хід або результати якогось процесу.

Під причиною розуміють необхідні й достатні умови даного наслідку, сукупність обставин, за яких наслідок має місце. Поняття причин і умов протиправної поведінки пов'язане з філософськими категоріями «причина» і «наслідок». Причина (лат. causa) – те, без чого не було б іншого, – наслідку. Ця категорія використовується для позначення необхідного зв'язку явищ, з яких одне (назване причиною) зумовлює інше (назване наслідком). Причина породжує наслідок, але вона не може бути реалізована без наявності умов. Умова – це обставина, від якої щось залежить. Умови самі собою не породжують наслідки, але сприяють, полегшують формування і дію причин. Причина, що є рушійною силою певного процесу, визначає його характер або окремі риси, розглядається також як фактор. Причина з точки зору результату, наслідку, може визначатись як детермінанта [5, с. 372–373].

У науковій літературі розглядаються як основні або додаткові різні фактори протиправної поведінки: соціальні, економічні, морально-психологічні, ідеологічні, організаційно-управлінські й правові, політичні, біологічні та ін. Зокрема, слід звернути увагу на соціальні фактори, що пов'язані із загостренням соціальних суперечностей і напруги в суспільстві, моральною деградацією різних груп і верств населення, зумовленою, наприклад, їх алкоголізацією чи наркотизацією та відчуженням від засобів виробництва, матеріальних благ і культурної спадщини, з розвитком у цих групах стереотипів поведінки, пов'язаної з ігноруванням законних інтересів інших осіб, а то й з насильством і жорстокістю.

У детермінації протиправної поведінки, у тому числі поведінки агресивної, насильства, особливу роль відіграють незадоволені соціальні потреби у статусі, престижі, самоствердженні. Незадоволена соціальна потреба призводить до боротьби «за існування», за «місце під сонцем», за звільнення від незаконних перешкод навіть шляхом вчинення протиправних діянь. За словами Е. Фромма, цивілізована людина завжди «жила в зоопарку», тобто в умовах несвободи. Це характерно для всіх розвинутих соціальних систем. Процеси урбанізації суперечать людській природі, оскільки ті, хто у клітці, перетворюються на злісну масу: напруга в ній ніколи не ослаблюється, ніхто ніколи не буває задоволеним [6, с. 99].

Протиправну поведінку, в тому числі акти кримінального насильства, породжують соціальна нерівність і перервана соціальна мобільність. Зниження рівня життя, усвідомлення недосяжності певного бажаного соціального статусу, успішності в очах оточуючих, породжує внутрішній конфлікт між власними прагненнями і можливостями заявити про себе, призводить до стану напруги і фрустрації, створює психологічну основу для розрядки насильницьким шляхом [7, с. 212]. Незадоволення звичних життєвих потреб не обов'язково призводить людину до злочину. Вона може просто змиритись і звикнути до злиденного існування. А може бути і по-іншому. Втрата можливості реалізувати свої потреби може підштовхнути людину, особливо нестійку в моральному сенсі, на злочинний шлях вирішення своїх проблем [8, с. 709, 711, 719].

Із соціальними факторами протиправної поведінки тісно пов'язані фактори економічні. Це обмеженість економічних ресурсів у більшості населення, його бідність, а то й злидні, безробіття, корупція, масове шахрайство, здирництво. Наслідки безробіття можуть мати не лише матеріальний (економічний) характер, а й призводять до психологічних розладів. Втрата стабільного джерела доходів провокує неправомірну поведінку. До того ж матеріальна бідність є істотним фактором протиправної поведінки не лише тому, що вона завдає шкоди фізичному, інтелектуальному розвитку індивіда та здоров'ю суспільства, найбільше вона призводить до його духовних злиднів.

Визначаючи економічну складову, яка впливає на поширення злочинності, зарубіжні науковці називають такі фактори: різні про-

яви загальної кризи економіки (скорочення валового внутрішнього продукту, спад виробництва, масові неплатежі), об'єктивна суперечність між економічними потребами населення і можливостями суспільства в їх задоволенні, поляризація населення за рівнем доходів, невідповідність рівня життя значної частини населення рівню забезпечення фізіологічного виживання, наявність і поширення тіньової економіки, більш високий рівень прибутковості злочинної економічної діяльності порівняно з рівнем прибутковості з легальної економічної діяльності тощо [9, с. 415]. Все назване є фактором будь-якої протиправної поведінки.

Морально-психологічні та ідеологічні фактори протиправної поведінки –розпад традиційних цінностей і духовне зубожіння, втрата політичних і культурних орієнтирів, комерціалізація мистецтва, науки, культури, пропаганда насильства, жорстокості та інших антицінностей [10]. Сюди ж слід віднести моральну деградацію різних верств населення та популяризацію кримінальної субкультури.

Психологічні фактори пов'язані з наявністю у людини схопатії або акцентуації окремих рис характеру. Такі відхилення виражаються у нервово-психічних захворюваннях, неврастенії, граничних станах, що підвищують збудливість нервової системи і зумовлюють неадекватні реакції аж до протиправної поведінки.

Важливу роль у механізмі протиправної поведінки відіграють надмірно виражені риси характеру (акцентуації) в поєднанні із соціальною спрямованістю особистості та мотивацією поведінки. Надмірно виражені риси характеру, пов'язані з труднощами самоконтролю, фрустрацією, агресивним збудженням, тривогою і, як наслідок, підвищеною конфліктністю, можуть настільки сильно проявлятися, що спілкування такої людини з оточуючими людьми різко ускладнюється і стає можливим лише в тому випадку, якщо люди, що її оточують, у всьому поступаються їй або вдаються до заходів припинення її поведінки [11, с. 41, 53].

До цієї ж групи факторів слід віднести недоліки морального виховання, які виявляються насамперед у тому, що людина не має жодних уявлень про обов'язок, про честь і гідність, звикає робити лише те, що їй вигідно і безпечно. Дотримання свого слова, виконання взятих на себе зобов'язань перед іншою людиною для такого індивіда не є обов'язковим. Він пам'ятає лише те, що обі-

цяли йому. Моральна деградація особистості може призводити до протиправних вчинків, адже людина зникає, що їй можна все, всі інші є лише засобом досягнення її інтересів. Перешкоди, що постають на шляху досягнення таких інтересів, долаються якими завгодно методами, аби лише вони були ефективними [12, с. 96].

Індивідуально-особистісні психологічні характеристики, що потенціюють агресивну поведінку, такі: побоювання суспільного несхвалення, дратівливість, підозрілість, схильність до забобонів (наприклад, расових, національних), а також схильність відчувати почуття сорому замість вини. Важливу роль у підтриманні схильності до насильства може відігравати впевненість людини у тому, що вона є повновладним господарем своєї долі (а іноді й долі інших людей), а також її позитивне ставлення до агресії (як до корисного або нормального явища) [13, с. 90].

До організаційно-управлінських і правових факторів слід віднести втрату довіри до влади, низький авторитет органів управління, корупцію, бюрократизацію, непрофесіоналізм чиновників, недосконалість або відсутність необхідної правової бази, зниження активності громадськості в боротьбі зі злочинністю. Значущим чинником, що впливає на протиправність поведінки, є недосконалість чинної правової системи, наявність колізій і прогалів у законодавстві, недієвість закону.

Політичним фактором протиправної поведінки може бути нестабільність політичного режиму, політичні інтереси і конфлікти, що виникають на їх основі, корумпованість представників державної влади, незаконне лобювання інтересів певних соціальних груп у структурі державної влади, популізм і демагогія, до якої вдаються представники влади, боротьба за владу за допомогою незаконних засобів і способів.

Біологічні фактори протиправної поведінки виявляються у наявності несприятливих фізичних або анатомічних особливостей організму людини, що ускладнюють її соціальну адаптацію. Це проблеми генетичного характеру, що передаються у спадок. Наприклад, порушення розумового розвитку, дефекти слуху і зору, тілесні вади, ушкодження нервової системи. Питання щодо осудності таких людей вирішується у кожному конкретному випадку. Це також проблеми психофізіологічні, пов'язані з впливом на організм людини психофізіологічних навантажень, конфліктних ситуа-

цій, хімічного складу доквілля, нових видів енергії, що призводять до різних соматичних, алергічних, токсичних захворювань і можуть впливати на девіантну, а то й протиправну поведінку. Нарешті, це фізіологічні фактори, що включають в себе дефекти мови, зовнішню непривабливість, недоліки конституційно-соматичного складу людини, які в більшості випадків викликають негативне ставлення оточуючих, що призводить до спотворення міжособистісних відносин у колективі, особливо у дітей в середовищі однолітків [14].

Істотними факторами протиправної поведінки є також маргіналізація і люмпенізація значних верств населення, стан аномії сучасного суспільства, відчуження громадянина від держави, відсутність загальнодержавної ідеї, що об'єднує все населення.

Таким чином, систему факторів протиправної поведінки слід розглядати як сукупність причин порушення норм права, об'єднані за спільною ознакою (впливом на поведінку) істотні обставини, що діють всі разом або у певній комбінації та стають рушійною силою, яка негативно впливає на реалізацію норм права, призводить до правопорушення.

Всі фактори протиправної поведінки тією або іншою мірою взаємопов'язані. Одні можуть бути наслідком або причиною інших. Корупційна складова присутня у більшості факторів.

У системі факторів протиправної поведінки провідне місце займають незадоволені життєві потреби індивіда, що впливають на якість життя та змушують людину шукати способи виправлення ситуації.

Людина завжди прагне реалізувати свої можливості, але суспільство ставить на її шляху безліч перешкод, зумовлених чиєюсь жадібністю, егоїзмом, заздрістю тощо. У результаті більшість людей змушені постійно долати штучно створені перешкоди у реалізації своїх законних інтересів. Такий стан справ не може не викликати образу, обурення, прагнення до справедливості і бажання її досягти навіть за допомогою тих засобів і способів, якими створюються ці перешкоди. На жаль, нерідко це саме протиправна поведінка. Для її попередження держава має виконувати своє призначення: бути соціальною і правовою. Якщо ця конституційна норма лише на папері, якщо держава зовсім не реагує на корупцію і несправедливість, то у людини немає іншого шляху, як діяти адекватно обставинам.

1. Гогин А.А. Общая концепция правонарушений: проблемы методологии, теории и практики: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; ФБГОУ ВПО «Казанский (Приволжский) федеральный университет». Казань, 2011. 532 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/obshchaya-kontseptsiya-pravonarushenii>.
2. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. *Избр. труды по социальным наукам*: В 3 т. Москва: Наука, 2002. Т. I. 1200 с.
3. Тимошенко В.И. Социально-психологические факторы противоправного поведения. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2014. Вып. 3 (25). С. 23–32.
4. Маркова Н.А. Противоправное поведение в динамике общественного развития: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Владимир, 2012. 180 с. URL.: <https://www.dissercat.com/content/protivopravnoe-povedenie-v-dinamike-obshchestvennogo-razvitiya>.
5. Тимошенко В.І. Причини і умови злочинності. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право* / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 372–373.
6. Фромм Е. Анатомия человеческой деструктивности / пер. / авт. вступ. ст. П.С. Гуревич. Москва: Республика, 1994. 447 с.
7. Гриценко Т.В. Социальные факторы, детерминирующие совершение преступлений с особой жестокостью, и их место в причинном комплексе преступности. *Проблемы в российском законодательстве*. 2016. № 2. С. 218–222. URL.: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-factory-determiniruyuschie-sovershenie-prestupleniy-s-osoboy-zhestokostyu-i-ih-mesto-v-prichinnom-komplekse-prestupnosti>.
8. Бехтерев В.М. Объективно-психологический метод в применении к изучению преступности. *Дриль Д.А. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею* / Сост. и предисл. В.С. Овчинского. Москва, 2006. С.7 11–723.
9. Ким А.В., Бартасюк А.А. Основные причины и условия, способствующие совершению преступлений. *Учёные записки ТОГУ*. Т. 4. № 4. 2013. С. 414–417. URL.: https://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles/2013/TGU_4_101.pdf.
10. Дегтярева Л.А. Криминология и предупреждение преступлений. URL.: <https://ur.lib.eu/book/2661755/14d6bd>.
11. Соболик Л.Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики: монография. Санкт-Петербург, 2005. 624 с.
12. Тимошенко В.І. Детермінуючі фактори протиправної поведінки. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 6 (червень). С. 94–100.
13. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) / 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2006. 288 с.
14. Вилкова А.В. Биологические и психологические факторы возникновения девиантного поведения подростков. URL.: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_35340191_83525674.pdf.

References:

1. Gogin A.A. Obshchaya kontsepsiya pravonarusheniy: problemy metodologii, teorii i praktiki: diss. ... d-ra yurid. nauk : 12.00.01 ; FBGOU VPO «Kazanskiy (Privolzhskiy) federal'nyy universitet». Kazan', 2011. 532 s. URL.: <https://www.dissercat.com/content/obshchaya-kontsepsiya-pravonarushenii>
2. Kudryavtsev V.N. Pravovoye povedeniye: norma i patologiya. *Izbr. trudy po sotsial'nyim naukam*: V 3 t. Moskva : Nauka, 2002. T. I. 1200 s.
3. Timoshenko V.I. Sotsial'no-psikhologicheskiye faktory protivopravnogo povedeniya. *Vestnik Permskogo universiteta*. Yuridicheskiye nauki. 2014. Vypusk 3 (25). S. 23–32.
4. Markova N.A. Protivopravnoye povedeniye v dinamike obshchestvennogo razvitiya: diss. ... kand. yurid. nauk : 12.00.01. Vladimir, 2012. 180 s. URL.: <https://www.dissercat.com/content/protivopravnoe-povedenie-v-dinamike-obshchestvennogo-razvitiya>.
5. Tymoshenko V.I. Prychyny i umovy zlochynnosti. *Velyka ukrayins'ka yurydychna entsyklopediya*: u 20 t. T. 18: Kryminolohiya. Kryminal'no-vykonavche pravo / redkol.: V.I. Shakun (holova), V.I. Tymoshenko (zast. holovy) ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrayiny; In-t derzhavy i prava imeni V.M. Korets'koho NAN Ukrayiny; Nats. yuryd. un-t imeni Yaroslava Mudroho. Kharkiv : Pravo, 2019. S. 372–373.
6. Fromm Ye. Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti: Per. / Avt. vstup. st. P.S. Gurevich. Moskva: Respublika, 1994. 447 s.
7. Gritsenko T.V. Sotsial'nyye faktory, determiniruyushchiye soversheniye prestupleniy s osoboy zhestokost'yu, i ikh mesto v prichinnom komplekse prestupnosti. *Problemy v rossiyskom zakonodatel'stve*. 2016. № 2. С. 217–222. URL.: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-faktory-determiniruyushchie-sovershenie-prestupleniy-s-osoboy-zhestokostyu-i-ih-mesto-v-prichinnom-komplekse-prestupnosti>.
8. Bekhterev V.M. Ob"yektivno-psikhologicheskiy metod v primenenii k izucheniyu prestupnosti. *Dril' D.A. Prestupnost' i prestupniki. Ucheniye o prestupnosti i merakh bor'by s neyu* / Sost. i predisl. V.S. Ovchinskogo. Moskva, 2006. S.711 – 723.
9. Kim A.V., Bartasyuk A.A. Osnovnyye prichiny i usloviya, sposobstvuyushchiye soversheniyu prestupleniy. Uchonyye zapiski TOGU. Tom 4. № 4. 2013. S. 414–417. URL.: https://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles/2013/TGU_4_101.pdf.
10. Degtyareva L.A. Kriminologiya i preduprezhdeniye prestupleniy. URL.: <https://ur.lib.ru/book/2661755/14d6bd>.
11. Sobchik L.N. Psikhologiya individual'nosti. Teoriya i praktika psikhodiagnostiki : monografiya. Sankt-Peterburg, 2005. 624 s.
12. Tymoshenk V.I. Determinuyuchi faktory protypravnoyi povedinky. *Byuletен' Ministerstva yustytysi Ukrayiny*. 2012. № 6 (cherven'). S. 94-100.
13. Zmanovskaya Ye.V. Deviantologiya: (Psikhologiya otklonayushchegosya povedeniya) / 3-ye izd., ispr. i dop. Moskva, 2006. 288 s.
14. Vil'kova A.V. Biologicheskiye i psikhologicheskiye faktory vzniknoveniya deviantnogo povedeniya podrostkov. URL.: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_35340191_83525674.pdf.

Tymoshenko Vira. System of factors of illegal behaviour

The system of factors of illegal behaviour is characterized in this article. It is proposed to be considered as a set of reasons for violation of current rules of law and significant circumstances related by the common feature (influence on behaviour) that they act together or in a certain combination and become the driving force that negatively affects the implementation of rules of law and leads to an offense.

The elements of the specified system are briefly described. In particular, there is a need to look at the social factors associated with the exacerbation of social contradictions and tensions in society, and the moral degradation of various groups and segments of the population. Unsatisfied social needs in status, prestige and self-approval play a special role in the determination of illegal behaviour. The economic factors include the limited economic resources of the majority of the population, its poverty, unemployment, corruption, mass fraud and extortion. The main moral, psychological and ideological factors are the collapse of traditional values and spiritual impoverishment, and the loss of political and cultural guidelines. The psychological factors include the presence of psychopathy or accentuation of certain character traits. The organizational, managerial and legal factors include the loss of trust in government, low authority of government, corruption, bureaucratization, unprofessionalism of officials, imperfection or lack of the necessary legal framework, etc. The political factor of illegal behaviour can be the instability of the political regime, political interests and conflicts arising on their basis and the corruption of representatives of state authorities. The biological factors are manifested in the presence of unfavourable physical or anatomical features of the human body, which complicate its social adaptation.

It is justified that in the system of factors of illegal behaviour, the leading place is occupied by unsatisfied vital needs of the individual, which affect the quality of life and force the person to look for ways to rectify the situation. The corruption component is present in most factors. It is argued that in order to prevent illegal behaviour, the state should fulfil its purpose of being social and legal.

Key words: illegal behaviour, offense, factor, cause, crime, prevention.

УДК 340. 347.122:61

DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-23

С. Д. ГУСАРЕВ
О. О. СТАРИЦЬКА

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАДАННЯ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

Проаналізовано міжнародно-правові акти та національне законодавство щодо проблематики одержання медичної допомоги. Доведено, що поняття «медична допомога» та «медична послуга» є різними, однак за змістовним наповненням є взаємодоповнюючими. Складовими системи правового регулювання надання медичної допомоги є такі компоненти, як: суб'єктний склад (надавачем медичної допомоги є професійні медичні працівники, а у випадку екстреної медичної допомоги ще й особи, які відповідно до службових обов'язків мають володіти практичними навичками надання домедичної допомоги, натомість отримуваним завжди є пацієнт); оплатність (залежно від суб'єкта отримання медична допомога може бути як платною, так і безплатною); фінансова гарантованість (є фінансово гарантованою з боку держави, окрім деяких випадків та у разі наявності медичного страхування).

Ключові слова: медична допомога, елементи правового регулювання, система охорони здоров'я, фінансове забезпечення.

Husariev Stanislav, Starytska Olha. Legal regulation for medical care provision in Ukraine

In the process of any human right exercising there is always an issue related to quality of received service or care especially in the healthcare sector. That is why human physical existence may be substantially influenced by high-quality medical service. During the research we analyzed applicable legislation which contains medical care and service definitions and peculiarities of its system of legal regulation. According to the results of regulatory framework analysis we can state that definitions «medical care» and «medical service» are mutually reinforcing as medical care comprises relevant procedures. There are such

© ГУСАРЕВ Станіслав Дмитрович – доктор юридичних наук, професор, перший проректор Національної академії внутрішніх справ, Заслужений юрист України; ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8568-3362>; e-mail: gusarevs1@ukr.net

© СТАРИЦЬКА Ольга Олексіївна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ; ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5237-5889>; e-mail: ostar0811@gmail.com

components of the legal regulation system for the provision of medical care as: subjective composition (professional medical staff will always be the provider; in case of emergency cases – persons whose duty is to provide primary medical care as part of their activity; instead, the recipient is always be the patient); payment (regarding the subject – free of charge or paid); financial guarantee (is guaranteed by the state except special cases and if medical insurance program is selected).

Key words: *medical care, components of the legal regulation, healthcare system, financial support.*

Останнім часом, у зв'язку із втіленням цілої низки медико-організаційних новацій, питання якісного медичного обслуговування населення постало досить гостро. Зокрема, медична реформа передбачає зміни у сфері первинної ланки (запроваджено інститут сімейного лікаря), рефінансування закладів медичного фонду залежно від спеціальності їх безпосередньої діяльності, патронат новонароджених та породіль, запровадження програми «Доступні ліки» тощо. Наразі вже відбулося розмежування повноважень між закладами надання невідкладної (екстреної) та інших видів медичної допомоги, розширилася сфера діяльності приватних медичних закладів, змінився порядок отримання профілактичних заходів медичного характеру, запроваджено електронні рецепти виписки лікарських засобів. Це спонукає до аналізу таких понять, як «медична допомога» та «медична послуга», їх співвідношення та змістовного наповнення, визначення статусу суб'єктів їх реалізації та гарантування, осмислення оптимальних шляхів удосконалення як системи охорони здоров'я, так і її окремих складових, зокрема надання платних послуг та безоплатної медичної допомоги.

Наукова проблематика правового регулювання суспільних відносин у медичній сфері не є новою для теоретичного правознавства, враховуючи наявність фундаментальних розвідок представників правової та медичної науки, роль яких є очевидною при вирішенні питань інституціоналізації національного законодавства, його відповідності тенденціям, що відбуваються у галузі медицини, ефективності застосування тощо.

У працях Ю.І. Губського, В.Г. Сердюка, А.В. Царенка, О.І. Якименка, О.О. Скрипника, Л.Л. Солопа, О.А. Коноваленка, М.О. Винницької, О.Є. Ходора, І.М. Паробецької, В.М. Гринаша, В.О. Жаховського, В.Г. Лівінського та інших учених, які досліджу-

вали розвиток права у медичній сфері, акцент робиться не тільки на рівнях правового регулювання (міжнародний, національний, законодавчий, підзаконний), створенні єдиного медичного простору, покращенні послуг для сільських мешканців, зміцненні матеріально-технічної бази або на інноваційних факторах розвитку правового регулювання (репродукція, клонування, трансплантація), особливостях регулювання екстреної медичної допомоги для хворих на COVID-19, а й на інших важливих аспектах розвитку медичної галузі права як комплексного утворення. Водночас необхідно звернути увагу на недостатність публікацій, які містять нормативний контекст термінологічних інтерпретацій, у тому числі щодо такого фундаментального поняття, як «медична допомога», що і зумовило звернення до обраної проблематики.

Саме тому метою статті є аналіз нормативно-правової бази щодо врегулювання надання медичної допомоги в Україні.

Перед тим, як перейти до аналізу вітчизняної нормативної складової забезпечення та реалізації медичної допомоги, варто здійснити аналіз міжнародних нормативно-правових актів. Відтак, розглянувши низку документів присвячених цьому питанню, можемо констатувати, що у них відсутнє будь-яке визначення поняття «медична допомога», однак наявні відповідні положення щодо визнання такого права особи. Наприклад, відповідно до п. d ч. 2 ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) держави мають вжити заходів щодо створення умов, які б забезпечували всім (кожній людині) медичну допомогу і медичний догляд у разі хвороби [1].

У п. b ч. 2 ст. 24 Конвенції про права дитини (1989 р.) закріплено, що держави-учасниці цього документа зобов'язані дотримуватися заходів щодо забезпечення надання необхідної медичної допомоги та охорони здоров'я всіх дітей, з першочерговою увагою до розвитку первинної медико-санітарної допомоги [2]. Також у п. 13 ч. 1 Європейської соціальної хартії (1996) гарантовано право кожної малозабезпеченої людини на медичну допомогу, а у ст. 13 передбачені відповідні заходи забезпечення [3].

При цьому варто акцентувати увагу на положеннях Європейської конвенції про соціальну та медичну допомогу та Протокол до неї (ETS N 14) (1953), в яких містяться положення про співпрацю між державами-членами Ради Європи у різних сферах, у тому

числі медичної допомоги. Також під цим терміном пропонується розуміти стосовно кожної договірної сторони всю допомогу, гарантовану за чинними законами та постановами на будь-якій частині її території, за якими особам, котрі не мають достатніх джерел існування, надаються засоби існування та догляд, необхідний за їх станом здоров'я, інший, ніж пенсії, що сплачуються з фондів, створених за рахунок роботодавця без внесків працівників, та допомога, що сплачується за тілесні ушкодження, отримані внаслідок війни під час перебування в іноземній окупації [4, ст. 2]. Однак особливістю цього документа є те, що він поширює свою дію виключно на держави Ради Європи.

У законодавстві України декілька нормативно-правових актів містять визначення медичної допомоги. По-перше, у Постанові Кабінету Міністрів України від 11.07.2002 № 955 «Про затвердження Програми подання громадянам гарантованої державою безоплатної медичної допомоги» (далі – Постанова КМУ) зазначено, що «медична допомога – це вид діяльності, який включає комплекс заходів, спрямованих на оздоровлення та лікування пацієнтів у стані, що на момент її надання загрожує життю, здоров'ю і працездатності, та здійснюється професійно підготовленими працівниками, які мають на це право відповідно до законодавства» [5].

По-друге, відповідно до Наказу Служби зовнішньої розвідки від 29.07.2014 № 246 «Про затвердження Інструкції про організацію медичного забезпечення у Службі зовнішньої розвідки України» (далі – Наказ СЗР), «медична допомога – діяльність професійно підготовлених медичних працівників, спрямована на профілактику, діагностику, лікування та реабілітацію у зв'язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами» [6]. Таке ж визначення міститься і у Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р. № 2801-ХІІ (далі – ЗУ «Основи законодавства України про охорону здоров'я»).

Отже, у Наказі СЗР та ЗУ «Основи законодавства України про охорону здоров'я» більш детально визначено цей термін на відміну від Постанови КМУ, де відсутні процедури профілактики та реабілітації, а саме визначення є вужчим за змістом і часом надання, оскільки передбачає безпосередньо надання такої допомоги під час критичного стану особи. Також дещо спірним є визначення

суб'єкта надання таких послуг, оскільки «...професійно підготовленими працівниками, які мають на це право відповідно до законодавства», не обов'язково можуть бути лікарі, а, наприклад, поліцейські (відповідно до п. 14 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію») [7]. При цьому навряд чи така особа зможе професійно здійснити оздоровчі або лікувальні комплексні заходи, які, до того ж, мають бути тривалими у часі. Скоріше такі працівники зможуть надати екстрену медичну допомогу, що дасть можливість забезпечити життя та здоров'я особи до прибуття медиків, створити належні умови для подальшого відновлення стану здоров'я.

Окремо слід вказати, що у законодавстві України є суміжне поняття «медична послуга», яке правники інколи ототожнюють із медичною допомогою. Відповідне визначення дефініції «медична послуга» у вітчизняному законодавстві міститься лише у ЗУ «Основи законодавства України про охорону здоров'я»: «послуга з медичного обслуговування населення (медична послуга) – послуга, що надається пацієнту закладом охорони здоров'я або фізичною особою-підприємцем, яка зареєстрована та одержала в установленому законом порядку ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики, та оплачується її замовником [8].

Відтак на відміну від терміна «медична допомога» у цьому визначенні не вказано такі ознаки: 1) професійність; 2) кваліфікованість праці; 3) перелік самих послуг та випадки їх надання, що є суттєвими та відмінними характеристиками цього явища.

Переходячи до детального осмислення правового регулювання надання медичної допомоги в Україні, варто звернути увагу на такі його складові, як зміст, суб'єктний склад, наявність оплати та гарантованість.

Здійснюючи тлумачення медичної допомоги за критерієм змісту, виявляємо, що до переліку видів медичної допомоги законодавець відносить:

– екстрену (невідкладні організаційні, діагностичні та лікувальні заходи, спрямовані на врятування і збереження життя людини у невідкладному стані та мінімізацію наслідків впливу такого стану на її здоров'я) [8, ст. 33];

– первинну (динамічне спостереження за станом здоров'я пацієнтів; діагностика та лікування найбільш поширених хвороб, травм, отруень, патологічних, фізіологічних (під час вагітності)

станів; надання в межах первинної медичної допомоги невідкладної медичної допомоги у разі розладу фізичного чи психічного здоров'я пацієнтам; направлення відповідно до медичних показань пацієнтів, які не потребують екстреної медичної допомоги, для надання їм вторинної (спеціалізованої) або третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги; взаємодія з надавачами вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги; проведення обов'язкових медичних втручань щодо пацієнтів з наявними факторами ризику розвитку окремих захворювань; проведення профілактичних втручань (вакцинація, надсилання інформації щодо інфекційних захворювань, проведення епідеміологічних обстежень поодиноких випадків інфекційних хвороб); надання консультативної допомоги; динамічне спостереження за неускладненою вагітністю; здійснення медичного спостереження за здоровою дитиною; надання окремих послуг паліативної допомоги пацієнтам усіх вікових категорій та направлення таких пацієнтів для надання їм паліативної допомоги в обсязі, що виходить за межі первинної медичної допомоги; призначення лікарських засобів та медичних виробів, технічних засобів медичної реабілітації та деякі інші послуги організаційно-управлінського характеру) [9];

– спеціалізовану (надається в амбулаторних або стаціонарних умовах лікарями відповідної спеціалізації (крім лікарів загальної практики – сімейних лікарів) у плановому порядку або в екстрених випадках і передбачає надання консультації, проведення діагностики, лікування, реабілітації та профілактики хвороб, травм, отруєнь, патологічних і фізіологічних (під час вагітності та пологів) станів; направлення пацієнта відповідно до медичних показань для надання вторинної (спеціалізованої) медичної допомоги з іншої спеціалізації або третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги) [8, ст. 352];

– високоспеціалізовану (надається в амбулаторних або стаціонарних умовах в плановому порядку або екстрених випадках і передбачає надання консультації, проведення діагностики, лікування хвороб, травм, отруєнь, патологічних станів, ведення фізіологічних та патологічних станів (при вагітності та пологах) із застосуванням високотехнологічного обладнання та/або високоспеціалізованих медичних процедур високої складності; направлення пацієнта

для надання вторинної (спеціалізованої) допомоги або третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги з іншої спеціалізації) [8, ст. 35-3];

– паліативну [10] (комплекс заходів, спрямованих на поліпшення якості життя пацієнта і членів їхніх родин, запобігання та полегшення фізичних та емоційних страждань пацієнта, шляхом раннього виявлення і діагностування симптомів болю та розладів життєдіяльності, проведення адекватних лікувальних заходів, симптоматичної терапії та догляду, надання психологічної, соціальної, духовної підтримки або медико-психологічної реабілітації, незалежно від захворювання, віку, соціального статусу, національності, релігійних та політичних переконань, місця проживання пацієнта тощо) [11, Р. 1].

Однак, використовуючи системно-структурний та порівняльний методи на основі дослідження низки нормативно-правових актів, ми виявили, що подекуди правотворці здійснюють підміну одного поняття іншим, а саме: медичної допомоги і медичної послуги. У зв'язку з цим виникає необхідність ототожнення змісту нормативно закріплених понять, здійснення їх додаткового тлумачення. Так, Основами законодавства України про охорону здоров'я передбачено надання спеціалізованої медичної допомоги як її окремого виду, що включає надання консультацій та проведення діагностики [8]. Водночас Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних і комунальних закладах охорони здоров'я та вищих медичних навчальних закладах» закріплено аналогічні види медичної послуги, зокрема діагностика, профілактика, лікування та консультування тощо [12].

Ішим структурним елементом правового регулювання, яке потребує відповідного уточнення, є суб'єкти надання медичної допомоги. Відтак на основі проведеного аналізу національних нормативних актів можна констатувати, що медичну допомогу мають право надавати професійні медичні працівники, рятувальники аварійно-рятувальних служб, працівники державної пожежної охорони, поліцейські, службовими обов'язками повинні володіти практичними навичками надання домедичної допомоги, фармацевтичні працівники, провідники пасажирських вагонів, бортпровідники та інші особи, які не мають медичної освіти, але за своїми повноваженнями мають їх надавати [13, ст. 12].

Актуальним є питання і про одержувачів такої допомоги, тобто пацієнтів. Законодавством гарантовано, що отримання медичної допомоги громадянами України, іноземцями, особами без громадянства, які постійно проживають на території України, та особами, яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, здійснюється за рахунок Державного бюджету України, тобто є безоплатними. Що ж до іноземців або осіб без громадянства, що тимчасово перебувають на території України, медична допомога є оплатною, тобто після надання екстреної медичної допомоги такі особи мають компенсувати затратені на їх лікування та оздоровлення кошти із Державного бюджету [14].

Не менш важливим є також критерій фінансової гарантованості як складової нормативного регулювання. У Законі України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» зазначено, що «програма медичних гарантій затверджується Верховною Радою України у складі закону про Державний бюджет України на відповідний рік». Таким чином, кожен рік держава встановлює перелік відповідних видів діяльності, оплатність яких здійснюється за рахунок Державного бюджету. Якщо ж особа бажає отримати медичну допомогу, не гарантовану бюджетом, то може задовольнити потребу власним коштом або з урахуванням компенсаційних витрат системи медичного страхування.

Отже, на основі проведеного аналізу міжнародних нормативно-правових актів можемо констатувати відсутність чіткого визначення поняття «медична допомога». У вітчизняних нормативно-правових документах є декілька варіантів цього терміна, що за своїм змістовним наповненням мають деякі розбіжності.

Досліджуваний тип допомоги має декілька видів, які є різними за своїм змістовним наповненням.

Ще одним структурним елементом правового регулювання було обрано суб'єктний склад, відповідно до якого надавачами медичної допомоги будуть кваліфіковані професійні медичні працівники та особи, на яких покладено службовий обов'язок щодо надання екстреної допомоги. Що ж до одержувача послуг, як структурного компонента системи правового регулювання, то ним завжди буде конкретна людина у статусі пацієнта.

Аналіз видової характеристики пацієнтів свідчать, що при наданні медичної допомоги ще одним елементом системи є оплат-

ність. При отриманні медичної допомоги особи, які постійно проживають на території держави, отримують її безкоштовно, а особи, які перебувають тимчасово та іноземці – на платній основі.

Наступним компонентом є фінансова гарантованість, що полягає у державній підтримці щодо отримання медичної допомоги. При цьому гарантії такого роду особа може створити і самостійно шляхом індивідуальної оплати чи компенсування через систему медичного страхування.

1. Про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний пакт від 16.12. 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
2. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
3. Європейська соціальна хартія від 03.05.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
4. Про затвердження Інструкції про організацію медичного забезпечення у Службі зовнішньої розвідки України: Наказ Служби зовнішньої розвідки від 29.07.2014 № 246. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0953-14/ed20150814#n19>.
5. Про затвердження Програми подання громадянам гарантованої державою безоплатної медичної допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2002 № 955. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/955-2002-%D0%BF/ed20020711/find?text=CC%E5%E4%E8 %F7%ED%E0+%E4%EE%EF%EE%EE%E3%E0>.
6. Європейська конвенція про соціальну та медичну допомогу та Протокол до неї (ETS N 14) від 11.12.1953 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_649.
7. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
8. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.
9. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>; Про затвердження Порядку надання первинної медичної допомоги: Наказ МОЗ України від 19.03.2018 р. URL: https://moz.gov.ua/uploads/0/4207-dn_20180319_504.pdf#page=3.
10. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. Ст. 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>; Про організацію паліативної допомоги в Україні: Наказ МОЗ України від 21.01.2013 № 41. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0229-13#n16>.
11. Про організацію паліативної та hospisної допомоги: Наказ МОЗ України від 31.10.2011 № 733. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0733282-11>.
12. Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних і комунальних закладах охорони здоров'я та вищих медичних навчальних закладах: Постанова Кабінету міністрів України від 17.09.1996 № 1138. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1138-96-%D0%BF>.
13. Про екстрену медичну допомогу: Закон України від 05.07.2012. Ст. 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/>

show/5081-17. **14.** Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 12.10.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19>.

References:

1. Pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava: Mizhnarodnyi pakt vid 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042. **2.** Konventsiia pro prava dytyny vid 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021. **3.** Ievropeiska sotsialna khartiia vid 03.05.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062. **4.** Pro zatverdzhennia Instruksii pro orhanizatsiiu medychnoho zabezpechennia u Sluzhbi zovnishnoi rozvidky Ukrainy: Nakaz Sluzhby zovnishnoi rozvidky vid 29.07.2014 № 246. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0953-14/ed20150814#n19>. **5.** Pro zatverdzhennia Prohramy podannia hromadianam harantovanoi derzhavoiu bezoplatnoi medychnoi dopomohy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11.07.2002 № 955. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/955-2002-%D0%BF/ed20020711/find?text=CC%E5%E4%E8%F7%ED%E0+%E4%EE%EF%EE%EC%EE%E3%E0>. **6.** Ievropeiska konventsiia pro sotsialnu ta medychnu dopomohu ta Protokol do nei (ETS N 14) vid 11.12.1953. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_649. **7.** Pro Natsionalnu politsiiu: Zakon Ukrainy vid 02.07.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>. **8.** Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia: Zakon Ukrainy vid 19.11.1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>. **9.** Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia: Zakon Ukrainy vid 19.11.1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>; Pro zatverdzhennia Poriadku nadannia pervynnoi medychnoi dopomohy: Nakaz MOZ Ukrainy vid 19.03.2018. URL: https://moz.gov.ua/uploads/0/4207-dn_20180319_504.pdf#page=3. **10.** Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia: Zakon Ukrainy vid 19.11.1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>; Pro orhanizatsiiu paliatyvnoi dopomohy v Ukraini: Nakaz MOZ Ukrainy vid 21.01.2013 № 41. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0229-13#n16>. **11.** Pro orhanizatsiiu paliatyvnoi ta khospisnoi dopomohy: Nakaz MOZ Ukrainy vid 31.10.2011 № 733. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0733282-11>. **12.** Pro zatverdzhennia pereliku platnykh posluh, yaki nadaiutsia v derzhavnykh i komunalnykh zakladakh okhorony zdorovia ta vyshchykh medychnykh navchalnykh zakladakh: Postanova Kabinetu ministriv Ukrainy vid 17.09.1996 № 1138. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1138-96-%D0%BF>. **13.** Pro ekstrenu medychnu dopomohu: Zakon Ukrainy vid 05.07.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5081-17>. **14.** Pro derzhavni finansovi harantii medychnoho obsluhovuvannia naseleennia: Zakon Ukrainy vid 12.10.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19>.

Husariev Stanislav, Starytska Olha. Legal regulation for medical care provision in Ukraine

In the process of any human right exercising there is always an issue related to quality of received service or care especially in the healthcare sector. That is why human physical existence may be substantially influenced by high-quality medical service. Authors analyzed international and ukrainian legislation that regulats provision of medical care.

Therefore, the analysis revealed that most international acts does not contain a clear legal provision on the definition of «medical care». Instead, in the provisions of European Convention on Social and Medical Assistance and its Protocols (ETS N 14) (1953) under this term it is offered to understand means in relation to each Contracting Party all assistance granted under the laws and regulations in force in any part of its territory under which persons without sufficient resources are granted means of subsistence and the care necessitated by their condition, other than non-contributory pensions and benefits paid in respect of war injuries due to foreign occupation. However, this document applies only to the states of the Council of Europe and can be used in the other countries, as Ukraine.

In the process of studying the source base ware used such methods as: analysis, interpretation, hermeneutics, systemic-structural.

Nowadays in the current legislation of Ukraine there are several definitions of «medical care». Under the analyzed of meanings of such definitions, we can see that in the Order of the Foreign Intelligence Service and the Law of Ukraine «Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Health Care» provide a more detailed definition of this term in contrast to the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. Especially we must specify that in the last act (the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine) there are no procedures for prevention and rehabilitation, namely the definition is narrower in content and time of provision, as it involves the direct provision of such assistance during a critical condition of the person.

During the research we analyzed applicable Ukrainian legislation which contains medical care and service definitions and peculiarities of its system of legal regulation. According to the results of regulatory framework analysis we can state that definitions «medical care» and «medical service» are mutually reinforcing as medical care comprises relevant procedures. There are such components of the legal regulation system for the provision of medical care as: subjective composition (professional medical staff will always be the provider, in case of emergency cases – persons whose duty is to provide primary medical care as part of their activity; instead, the recipient is always be the patient); payment (regarding the subject – free of charge or paid); financial guarantee (is guaranteed by the state except special cases and if medical insurance program is selected).

Key words: medical care, components of the legal regulation, healthcare system, financial support.

ПРАВО В СУСПІЛЬСТВІ СПОЖИВАННЯ: ЦІННІСНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Аналізуються ідеї розробників концепції суспільства споживання (масової культури, масової свідомості). Розглядаються тенденції, що характеризують зміни ставлення до цінності права у сучасному суспільстві. Простежується взаємозв'язок між психологічними рисами людини маси та характером її ціннісного самовизначення у правовій реальності. Наголошується важлива роль самоусвідомлення (самопізнання) в нейтралізації деструктивних наслідків масовізації сучасного суспільства.

Ключові слова: право, цінність права, суспільство споживання, людина маси, правова свідомість, самоусвідомлення.

Hladkyi Serhii. Law to consumption society: value and psychological aspects

The article actualizes the ideas of the developers of the concept of consumer society (mass culture, mass consciousness). The tendencies characterizing changes of the relation to value of the right in a modern society are considered. The relationship between the psychological traits of the masses and the nature of its value self-determination in legal reality can be traced. The important role of self-awareness (self-knowledge) in neutralizing the destructive consequences of the massification of modern society is emphasized.

Key words: law, value of law, consumer society, man of mass, legal consciousness, self-awareness.

Теоретичні та практичні проблеми, пов'язані з суспільством споживання і масовою свідомістю, десятиліттями активно обговорюються представниками різних наук. Правники, будучи свідомими того, що право є соціальним явищем, глибоко інтегрованим у соціальну реальність як системне ціле, не залишаються осторонь дискусії.

Основи концепції масового суспільства, як відомо, були закладені соціальними теоретиками ще в ХІХ ст. та піддані комплекс-

© ГЛАДКИЙ Сергій Олександрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правознавства ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»; ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2616-8664>; e-mail: s_glad@i.ua

сному опрацюванню у 1920-1960-і роки. Потужний поштовх у розробці проблематики масовізації суспільства надав науковій думці іспанський філософ і соціолог Х. Ортега-і-Гасет працею «Повстання мас» (1930) [1]. Завдячуючи творчому доробку Ж. Бодріяра – одного з найвпливовіших ідеологів постмодерну – концепція масового суспільства трансформувалася у концепцію суспільства споживання.

Теоретична рефлексія розвитку права новітньої доби перебуває нині на етапі становлення. Спробу комплексної розробки проблеми праворозуміння посткласичної доби здійснив, зокрема, І.Л. Честнов [2]. До дискусії активно долучаються і українські науковці [3]. Інтерес до зазначеної проблеми в різних її аспектах і вимірах, вочевидь, буде зростати. Можна сподіватися, що й психологічні її аспекти не залишаться поза увагою дослідників.

Метою цієї статті є осмислення тенденцій, що характеризують зміни ставлення до цінності права у суспільстві споживання, та відповідних трансформацій правової свідомості.

Право в некласичній парадигмі постає як окремий вимір соціальної реальності, складне багатомірне суб'єктивно-об'єктивне (інтерсуб'єктивне) явище, яке постійно зазнає перманентної трансформації, адже трансформація є способом буття людського суспільства. Певні трансформаційні зміни та їх наслідки аксіологічно можуть осмислюватись як деформації. Йдеться про зміни, що пов'язані з кризою системи правових й інших соціальних цінностей та інститутів, становлення яких відбулося у минулі століття.

Криза цінностей не завжди є передвістям нового – позитивних соціальних зрушень. Іноді це ознака виснаження енергетичного ресурсу цивілізації та її переходу в стадію ентропії. Усвідомлення реалій такого роду актуалізує проблему особистої соціальної відповідальності за перебіг руйнівних процесів.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. у світі став часом пробудження самосвідомості в царині екологічних відносин, що закономірно, адже екологічна загроза відчувається, зокрема, й фізіологічно. Вона безпосередньо активізує інстинкт виживання та інші психологічні реакції. Право за своєю природою неспроможне здійснювати такий глибинний вплив на психіку людини – воно діє насамперед через свідомість і волю людини та перебуває в «тіні» первинних

суспільних відносин, будучи їх юридичним вираженням та сферою генерування правових сенсів учасниками цих відносин. Відтак на кризу правових цінностей має реагувати насамперед еліта суспільства, а життєздатний соціум має таку еліту сформувати.

Основним викликом сьогодення стала глобальна криза пандемії. Її наслідки для всього світу й України досі не є зрозумілими. В такі часи на рівні побутової свідомості гостро відчувається переконливість постулатів постмодерністських учень щодо непередбачуваності процесів розвитку світу, його «нерозумності», стихійності. Удар спрямований на ключову ланку соціальної системи – спосіб життя пересічного індивіда-споживача, його свідомість, що нині дезорієнтована і тією чи іншою мірою вражена тривогою. Інстинкт штовхає людину до пошуку виходу з кризової ситуації, змушуючи, зокрема, моделювати майбутнє. Це майбутнє має бути достатньою мірою прогнозованим і упорядкованим. Якби можливості самореалізації не відкривали хаотичні процеси найкреативнішим представникам людського роду, більшість прагне стабільності й контрольованості своєї життєвої ситуації. Ідеал демократичної, правової, соціальної держави, що ефективно виконує свої функції, – макровідповідь на зазначені потреби.

Для правників-теоретиків, які осмислюють стани нестабільності соціальних систем, важливим є питання щодо місця права у світі, що так стрімко змінюється. З оптимістичного погляду воно має бути визначальним (інтегральне вираження ці сподівання знаходять у принципі верховенства права). У вимірі вербальних форм стан справ цілком обнадійливий. Принаймні політична лексика сьогодні ще густо насичена юридичною термінологією, особливо конструкціями на основі поняття «права людини». З системного погляду ситуація не є такою оптимістичною.

Головна причина занепокоєння щодо реального статусу права в сучасному світі (в тому числі найдемократичнішої його частини) полягає в усвідомленні процесуальності соціального буття, що передбачає потребу в осмисленні тенденцій його розвитку. Як відомо з історії науки, виявленню таких тенденцій сприяє введення в науковий обіг нових теоретичних конструктів, використання яких дозволяє відкривати нові смислові перспективи та раніше приховані від наукового розуму загрози. Як вже зазначалося, одними із найпродуктивніших з таких конструктів у ХХ ст. стали концепції

«масового суспільства» та «суспільства споживання». Прихильники цих концепцій осмислюють різні, але тісно пов'язані між собою аспекти єдиної соціокультурної реальності.

Суспільство споживання цікавить загальнотеоретичну юриспруденцію насамперед як соціальна система, в якій формується масова свідомість і домінує масова культура. Тобто характерною рисою такого суспільства є формування й постійне відтворення соціокультурними механізмами «людини маси». Така людина в багатовимірному механізмі соціальної взаємодії творить органічне для неї право (не лише його догму, але й відповідні правові цінності).

Масове суспільство нерідко розглядається як альтернатива громадянському суспільству, яка може бути осмислена як контртенденція щодо процесу становлення «права громадянського суспільства», тобто тієї стадії правогенезису, якій притаманне верховенство права над державною владою та становлення правової держави.

Такий підхід має вагомі підстави, адже правова держава як гуманістичний ідеал і вищий ступінь розвитку державності передбачає наявність високорозвиненого громадянського суспільства, що складається з індивідів, які і в суб'єктивному, і в об'єктивному вимірах свого життя виявляють високий рівень розвитку правової культури. Правова культура ґрунтується на правових цінностях та ідеалах і тісно пов'язана з моральними та іншими духовними цінностями, формування системи яких відбувалося в класичну добу.

Масове ж суспільство, як неодноразово відзначали дослідники, демонструє примітивізацію ціннісно-сислової структури суспільства. Базисні для цього суспільства паттерни соціальних взаємодій творять людину, байдужу до ідеалу всебічного розумового, морального й духовного розвитку особистості [4]. Таке суспільство потребує «масової» людини, свідомість якої відкрита до різного роду маніпулятивних впливів (насамперед комерційної реклами та політичної ідеології). Гуманістичні за своїм ціннісним наповненням теоретичні конструкти (права людини, соціальна правова держава та інші), що вже одержали своє часткове інституційне втілення, набувають споживацького смислового забарвлення і перетворюються на міфи суспільства споживання. Останнє в недалекому високотехнологічному майбутньому за очікуванням людини маси має стати суспільством «загального благоденства».

Ключовою ланкою зазначених трансформацій є сама людина маси, яка, за уявленнями розробників цього концепта, є людиною, що позбавлена індивідуальності, задоволена почуттям своєї однаковості з усіма, поблажлива до себе та самовдоволена. Вона нетерпима до чужих думок і аргументів та водночас потребує зовнішнього керівництва, що вочевидь і зумовлює явну чи приховану тенденцію сучасного суспільства до деспотизму. Не маючи духовних ідеалів і прагнень, людина маси не цінує духовної свободи і не здатна до творчості та самотворення, не намагається пізнати і змінити себе.

Право (правова реальність) в умовах руйнування традиційних культурних цінностей продовжує свій історичний рух, дедалі більше віддаляючись від сфери сакрального у людському бутті. Хоча сакральне є метою, нормою й ідеалом релігії, воно, як вважав німецький філософ В. Віндельбанд, є також трансцендентальною основою науки, мистецтва, моралі, права, тобто культури загалом [5, с. 319]. Е. Дюркгайм, який здійснив найгрунтовнішу соціологічну розробку ідеї сакрального, вважав, що ця ідея виражає природну основу істинно людського буття, його суспільну (колективістську) сутність, що протистоїть світському (індивідуалістичному) егоїстичному існуванню [6, с. 37].

Таким чином, уявлення (переживання) сакрального конституують систему смисложиттєвих цінностей людини загалом і правових цінностей зокрема. Еволюційно виправдане у минулі століття дистанціювання права як світського явища від сфери релігійно-сакрального (без втрати діалогічного взаємозв'язку з нею!) в нинішніх умовах тотальної комерціалізації і перетворення всього на товар набуває характеру цілковитого розриву.

Зазначені тенденції дістають вираження у сфері права. Правова реальність відтворюється і розвивається в процесі соціальної взаємодії та завдяки її механізмам. Одні її рівні та сегменти розширюються і вдосконалюються, інші – занепадають і відходять у небуття. Майбутнє того чи іншого сегмента залежить від характеру спрямованості на нього свідомості та діяльності людини, його ціннісного статусу. Тобто у небуття відходить те, що втрачає цінність.

В умовах суспільства споживання власна (духовна) цінність права, втрачаючи живильне джерело у сфері сакрального, «розмивається» у масовій свідомості, відсувається на задній план

переживанням його інструментальної цінності. Суспільство відтворює і вдосконалює право як інструмент захисту прав споживача і виробника, забуваючи про його генетичний взаємозв'язок з ідеалами свободи та справедливості. Це закономірно, бо за право вже не треба боротися – його можна лише використовувати. Право постає у повсякденному житті як послуга (юридична), яка надається представниками окремої професії. Йдеться не лише про правозахист, правоохорону чи оперативно-виконавчу правозастосовну діяльність – правотворчість також постає в масовій свідомості як послуга, надання якої політиками та їх помічниками-юристами оплачено платниками податків. Футурологами прогнозується зникнення юридичної професії у недалекому майбутньому – юридичні послуги будуть надаватися штучним інтелектом дистанційно. Вочевидь штучний інтелект мислиться в такій перспективі і як носій правової свідомості, правової культури та продуцент правових смислів.

Відтак споживання у сфері права (насамперед споживання юридичних послуг) стане головним аспектом процесу відтворення правової людини, а остання як людина маси зазнаватиме подальшої духовної деградації.

Тіньовий вияв впливу цінностей суспільства споживання на сферу права найбільш яскраво простежується у корупції в органах публічної влади загалом та юридичних установах зокрема. У сучасній економіці товар може бути «білим», «сірим», «чорним», залишаючись при цьому товаром, бо він є придатним для задоволення потреб споживчого попиту. В суспільстві споживання з притаманною йому психологією (купівля-продаж – ключовий стереотип сприймання реальності) корупції інтегруватись у суспільну угоду не важче, ніж тіньовому імпорту споживчих товарів. Комерціалізація разом з моральною деградацією суспільства відкривають простір для легітимації забороненого. Торгівля як ключовий спосіб соціальної взаємодії невпинно проникає у правову реальність на всіх рівнях її організації та функціонування.

Потужним чинником трансформації правової реальності за законами суспільства споживання є медіалізація і політизація права, поширення PR-технологій у діяльності органів публічної влади та їх посадових осіб. Українцям не звикати до того, що очільники юридичних установ (наприклад, генеральні прокурори)

стають шоуменами (роблять політичні заяви, втягуються у політичні інтриги, охоче беруть участь у політичних шоу, творенні новин, у тому числі «фейкових»). Працівники державних органів заклопотані своєю присутністю у соціальних мережах, створенням «селфі» і множенням «лайків». Реформи за часи незалежності України поступово перетворилися на PR-продукт масового споживання, симулякр особливого виду.

Важко виявити вагомі чинники для «дозрівання» правової культури громадян України в нинішніх умовах: відбувається зниження кількісного та якісного рівня правової освіченості населення (визначальними тенденціями розвитку системи вищої освіти стали, як відомо, спеціалізація та дегуманітаризація); низька ефективність (за деякими оцінками, імітативність) реформування правової системи нищить механізми позитивної правової соціалізації молоді; даються взнаки проблеми зі становленням національної еліти (суспільна верхівка виразно виявляє психологічні риси маси); трудова й освітня еміграція (втрата перспективної молоді) також сприяють деградаційним процесам. Утім ключовою проблемою зазвичай вважається суперечність між вже засвоєними українцями базовими цінностями суспільства споживання та неспроможністю українського суспільства створити конкурентоспроможну економіку.

З позицій класичного світогляду ситуація може сприйматись як безвихідна: усвідомлення закономірностей соціальної деградації породжує песимізм, який, своєю чергою, поглиблює деградаційні тенденції. Натомість постнекласична (синергетична) парадигма залишає надію, інакше трактуючи роль хаосу та випадку в функціонуванні відкритих нерівноважних систем.

Утім, які б парадигмальні засади не використовувалися для теоретичного моделювання макросоціальних процесів, ці моделі має конструювати і втілювати в життя національна еліта, яку, за визначенням, не можуть породити маси, масова культура.

А.П. Чехов подарував світу влучний вислів «вичавити з себе раба». В умовах тотальної масовізації сучасної культури актуальним мав би стати вислів «вичавити з себе людину маси». З певного погляду, такий процес добре відомий історії – він у життєздатних соціумах (культурах) мав місце завжди, коли, наприклад, народжувалися нові духовні традиції. Його психологічне тло зазвичай полягає в стрімкому зростанні ролі самоусвідомлення і психоло-

гічному самоконструюванні. Отже, надія на позитивне майбутнє завжди може бути знайдена в надрах власної психіки.

Самоусвідомлення трансформацій і деформацій права – особливий індивідуально-психологічний і соціокультурний (залежно від кута зору) процес, який відбувається у правовій свідомості особи та характеризує вищий якісний рівень її розвитку. Предмет самоусвідомлення – актуальний стан правової реальності та чинники, що його зумовлюють. Мета самоусвідомлення в певному сенсі тотожна самому процесу: усвідомлення реальності завжди змінює її, є визначальним моментом трансформації. Утім спрямованість трансформації визначається панівними цінностями.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що осмислення чинників соціокультурної детермінації генезису права як у контексті цивілізаційних, так і внутрішніх українських реалій, є нагальним завданням юридичної науки. Український соціум існує у глобалізованому світі, який набув характеру суспільства споживання. Масовізація не сприяє розвитку громадянського суспільства, а можливо, й несутісна із цим процесом.

Руйнування системи традиційних цінностей і соціальних інститутів спричиняється до відповідної трансформації правової реальності, яка в суспільстві споживання продовжує і прискорює розпочатий століттями тому рух від сакральності до інструментальності, «товарності». Соціокультурний контекст масового суспільства змінюється таким чином, що смисл висловлювання І. Канта про право як про «найсвятіше, що є у Бога на землі» незабаром може стати зовсім недоступним для пересічного індивіда.

Дегуманізація і деградація ціннісної структури сучасного суспільства є процесом, який може прискорюватись або уповільнюватись. Його уповільнення відтермінує незворотні деструктивні соціальні зміни і дає час на пошук альтернатив. У цій ситуації зростає роль правової свідомості як чинника розвитку правової системи. Якість правової свідомості в перенасиченому й агресивному інформаційному середовищі вимірюється насамперед активністю та продуктивністю процесів самоусвідомлення.

1. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Дегуманизация искусства. Бесхребетная Испания: сб. пер. с исп. Москва: АСТ, 2008. 347 с.
2. Честнов И.Л. Постклассическая теория права: монография. Санкт-

Петербург: ИД «Алеф-Пресс», 2012. 650 с. **3.** Неклассическая философия права: вопросы и ответы: монография / С.И. Максимов и др.; под ред. А.В. Стовбы. Харьков: Тарасенко В. П., 2013. 271 с. **4.** Anita Tarr, Donna R. White. Posthumanism in Young Adult Fiction: Finding Humanity in a Posthuman World. Univ. Press of Mississippi, 2018. 355 p. **5.** Виндельбанд В. Прелюдии / пер. с нем. М.И. Левина. *Философия культуры: избранное*. Москва: ИНИОН, 1994. С. 20-350. **6.** Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / пер. з франц. Г. Філіпчук та З. Борисюк. Київ: Юніверс, 2002. 424 с.

References:

1. Ortega-i-Gasset Jose. (2008). Vosstanie mass. Degumanizaciya iskusstva. Beskhrbetnaya Ispaniya: sb. per. s isp. Moskva: AST MOSKVA. (in Russ.). **2.** Chestnov, I. L. (2012). Postklassicheskaya teoriya prava: monografiya. Sankt-Peterburg: ID «Alef-Press». 650 s. (in Russ.). **3.** Neklassicheskaya filosofiya prava: voprosy i otvety / S.I. Maksimov i dr.; pod red. A.V. Stovby. Kharkov: Tarasenko V. P., 2013. 271 s. (in Russ.). **4.** Tar, Anita; White, Donna R. (2018). Posthumanism in Young Adult Fiction: Finding Humanity in a Posthuman World. Univ. Press of Mississippi (in En.). **5.** Windelband Wilhelm (1994). Prelyudii. *Filosofiya kul'tury: izbrannoe*. Moskva: INION (in Russ.). S. 20-350. **6.** Diurkgaim Emile (2002). Pervisni formy reliihiinoho zhyttia: Totemna sistema v Avstralii [Early forms of religious life: The totem system in Australia]. Kyiv: Yunivers, 424 s. (in Ukr.).

Hladkyi Serhii. Law to consumption society: value and psychological aspects

The aim of the article is to comprehend the trends that characterize the changes in the attitude to the value of law in a society of mass consumption. The theoretical prerequisite for the study is the presence of unrealized heuristic potential of the ideas underlying the concept of mass man.

The starting theoretical postulate is the following reasoning: transformation is a way of life of human society; law as a social phenomenon is undergoing permanent transformation; certain transformational changes and their consequences can be axiologically understood as deformations; the process of destruction of social institutions and traditional values, which generates mass, has a corresponding effect on legal reality.

Consumer society is interested in general theoretical jurisprudence as a social system in which mass consciousness is formed and mass culture dominates. A characteristic feature of such a society is the constant reproduction of the human mass. Such a person in the multidimensional mechanism of social interaction creates an organic law for him.

Mass society is seen as an alternative to civil society. This alternative can be understood as a counter-tendency to the process of formation of «civil society law».

Mass society demonstrates the primitivization of the value-semantic structure of society. Such a society needs a person whose consciousness is open

to all sorts of manipulative influences (primarily commercial advertising and populist political ideology). Humanistic in their value content theoretical constructs (human rights, social rule of law and others) acquire a consumer semantic color and become the myths of a consumer society.

Law in the conditions of destruction of traditional moral and cultural values continues its historical movement – it is increasingly moving away from the sphere of the sacred in human existence. In a society of consumption, one's own (spiritual) value of law, losing its spiritual source in the sphere of the sacred, is «eroded» in the mass consciousness. Society reproduces and improves law as a tool to protect the rights of consumers and producers, forgetting about its genetic relationship with the ideals of freedom and justice. You don't have to fight for the right anymore – you can only use it. Law appears in everyday life as a service, a product created by representatives of a particular profession.

Dehumanization and degradation of the value structure of modern society is a process that can accelerate or slow down. Slowing down this process delays irreversible destructive social change and gives time to look for alternatives. In this situation, the role of legal consciousness as a factor in the development of the legal system is growing. The quality of legal consciousness in an oversaturated and aggressive information environment is measured primarily by the activity and productivity of self-awareness processes.

Key words: law, value of law, consumer society, man of mass, legal consciousness, self-awareness.

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Охарактеризовано права людини як природні й невід'ємні. З'ясовано рівень їх відображення в нормативно-правових актах та відповідність міжнародним стандартам з прав людини. Аналізуються деякі проблеми дієвості цих прав.

Наголошується, що міжнародні стандарти прав людини своїми витокami мають права природні, невідчужувані.

Зазначається, що категорія прав людини діє виключно у стосунках між людиною і владою, причому права людини визначають межі влади, яка зобов'язана ці права захищати у законний спосіб. Розглянуто деякі проблеми щодо реальності забезпечення прав людини. Зокрема, аналізується практика Конституційного Суду України та парламентського уповноваженого з прав людини.

Ключові слова: *невід'ємні права людини, захист прав людини, держава, особа, міжнародні стандарти.*

Chepulchenko Tetiana. Protection of human rights: theoretical aspect

The article describes human rights as natural and inalienable, determines the level of their reflection in normative legal acts and their compliance with international human rights standards, analyzes some of the problems of the effectiveness of these rights.

It is noted that international human rights standards have their origins in natural rights, that is, those that a person receives from birth, regardless of government interference, and therefore they are inalienable.

It is emphasized that the category of human rights operates exclusively in the relationship between a person and power, and human rights determine the boundaries of the power that must protect these rights in accordance with the law. Some existing problems regarding the reality of the implementation of human rights are considered. In particular, it analyzes the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the parliamentary ombudsman for human rights.

Key words: *inalienable human rights, protection of human rights, state, personality, international standards.*

Проблема захисту прав людини потребує вирішення на рівні міжнародних правових відносин, на рівні національного законодавства та на рівні наукової доктрини. Світова спільнота підтвердила своє бажання захистити людину та її права, результатом чого стали такі документи, як Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Європейська соціальна хартія 1961 р. тощо. Зокрема, курс України на європейські стандарти у даній галузі передбачає узгодження національного законодавства відповідно до них, головною цінністю яких визнається людина.

Сучасний перелік прав людини, який зафіксований у даних міжнародних правових документах та конституціях багатьох країн, став результатом тривалого історичного розвитку зразків і стандартів життя людини та усієї спільноти. Втім задекларовані права часто стають об'єктом порушень і посягань. Тому актуальним залишається питання визначення поняття прав людини, їх змісту, охорони, захисту та обмежень.

Проблема захисту прав людини займає гідне місце у правовій доктрині. Зокрема, питання прав і свобод особи, правового статусу людини та громадянина ті інші досліджувалися у працях таких вчених, як С. Алексєєв, М. Вітрук, О. Зайчук, Р. Калюжний, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, М. Матузов, В. Нерсесянц, Н. Оніщенко, П. Рабінович, О. Скакун та ін. Втім, незважаючи на значні здобутки вчених у даній сфері, а також на існування системи актів національного законодавства з питань захисту прав людини, комплексу актів міжнародного права, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, потребують вирішення й удосконалення чисельні питання. Зокрема, важливими та актуальними є розробка ефективних механізмів і юридичних засобів забезпечення і захисту прав і свобод людини, моніторинг проблем взаємодії людини та держави, відповідальності останньої перед людиною тощо.

З огляду на це автор ставить за мету надати характеристику невід'ємних прав людини, з'ясувати рівень їх відображення в нормативно-правових актах та деякі проблеми дієвості цих прав.

Зміст природних прав змінювався від епохи до епохи, і для кожної з них були характерні свої стандарти правової поведінки, свої охоронювані законом цінності. Виникнення багатьох соціальних,

політичних, громадянських прав особи відбувається, як наголошує Л. Макаренко, не в момент народження, а в момент їх закріплення [1].

Це, зокрема, вказує на потребу належного формулювання та закріплення основних прав людини, які нині є міжнародними стандартами, у законодавстві України. Саме у такий спосіб можна спостерігати, як природне право трансформується у право позитивне, як дух права набуває своєї форми у вигляді законодавства.

У п. 3 ст. 1 Статуту ООН проголошено, що «одним із завдань Організації Об'єднаних Націй є здійснення спільної діяльності держав – членів Організації, спрямованої на те, щоб права людини дотримувалися і поважалися усіма, незалежно від раси, статі, мови та релігії. Відповідно до цього положення Україна як один із засновників ООН взяла на себе зобов'язання діяти самостійно або разом з іншими державами для досягнення загальної поваги до прав людини та їх реалізації» [2]. Відповідно у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року закріплено перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права щодо норм внутрішньодержавного права.

У правовій науці обґрунтовується позиція, відповідно до якої інститут прав і свобод людини і громадянина, що міститься в Конституції, базується на поєднанні природно-правових і позитивістських підходів. Природне право як основа норм і принципів загальноновизнаних прав людини включає ідеали свободи, справедливості, рівності усіх перед законом, визнання народу як єдиного джерела влади. «Застосовуючи природно-правовий підхід, – пише А. Саїдов, – Конституція визнає автономію особистості, її право на невтручання в сферу окресленої правом свободи особистості, ставить заслін всевладдю держави і її зазіханням на розвиток свободи та індивідуальності особи» [3].

За позитивістського підходу Конституція закріплює засновані державою права і свободи переважно у соціально-економічній та культурній сферах і містить позитивне закріплення широкого переліку прав і свобод, визначає систему гарантій та механізмів їх захисту [4].

«Подібне поєднання двох протиборчих доктрин позитивно позначилося на концепції Конституції. Час довів, що кожна з цих

концепцій окремо не здатна привести до створення таких моделей суспільного розвитку, які задовольняли б глобальні цілі людського життя, таким, як свобода особистості і соціальна справедливість, духовний і матеріальний добробут для всіх індивідуальних і колективних суб'єктів» [5].

Із прийняттям Конституції України 28 червня 1996 р., яка встановила новий конституційний статус людини і громадянина на основі сучасної ліберальної концепції прав людини відповідно до визнаних світовим співтовариством стандартів у галузі прав людини, людина визнається суб'єктом прав і свобод людини і громадянина. Це передбачає, зокрема, що поняття «права людини» і «права громадянина» не є тотожними, оскільки відображають різні аспекти статусу особи; людина як член громадянського суспільства є суб'єктом прав, що випливають із природного права, і ці права притаманні всім людям від народження, вони не обумовлені належністю до громадянства певної держави і не залежать від того, визнає їх держава чи ні; права громадянина, тобто індивіда як члена політично організованого суспільства, випливають з позитивного права, закріплюються за особою в силу її належності до громадянства певної держави; визнається пріоритет інтересів особи над інтересами держави [6].

Із сучасної концепції прав людини випливають також інші надзвичайно важливі положення Основного Закону, які не були приманні конституціям радянської доби: про невідчужуваність і непорушність прав і свобод людини (ст. 21), про те, що конституційні права і свободи не можуть бути скасовані (ст. 22), про їх рівність для всіх громадян (ст. 24). Це означає, що держава не може позбавити людей їх іманентних властивостей, які б мотиви вона при цьому не висувала. Щонайбільше державі дозволяється обмежити певні права для окремих людей чи їх об'єднань і лише з метою забезпечення національної безпеки, запобігання злочинам, охорони здоров'я, захисту прав інших людей та за наявності умов, визначених Конституцією і законами. Будь-які обмеження прав за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками не допускаються (ст. 24).

Отже, «втілюється у життя нова концепція взаємовідносин української держави і особи з пріоритетом останньої, адже катего-

рія прав людини діє виключно у стосунках між людиною і владою. Права людини – це межі влади. Вони визначають ту сферу життєдіяльності людини, в яку влада (держава) не може втручатись, і ті обов'язки, які має держава щодо людини» [7]. Стосунки між людиною і владою передбачають особливий характер. «Концепція прав людини ґрунтується на трьох положеннях: по-перше, кожна влада обмежена; по-друге, кожна людина має свій автономний світ, втручатися в який не може жодна сила; по-третє, кожна людина, захищаючи свої права, може висунути претензії до держави» [8].

Такий концептуальний підхід до розуміння сутності прав людини не міг не вплинути й на розуміння їх захисту. Як наголошують учені, «багато визначень прав людини сформульовано із використанням терміна «захист»: захист від посягання, забезпечення державним захистом, право на захист інтересів тощо. Термін «захист прав людини», незважаючи на широке використання у законодавстві та юридичній літературі, не забезпечений єдиним науковим тлумаченням. Як правило, його дослідження супроводжується порівнянням двох категорій: «захист прав людини» та «охорона прав людини», а найчастіше – їх розмежуванням. Відзначається, що охороняються права і свободи перманентно, а захищаються тільки тоді, коли порушуються або оспорюються. Захист прав людини характеризується низкою ознак: це певна діяльність із застосування тих чи інших законних способів і засобів захисту, що здійснюються як державними органами, так і громадськими об'єднаннями або людиною самостійно; спрямована на усунення порушення права, підтвердження або відновлення оскарженого або порушеного права; є примусовою за своїм характером, що має на увазі не тільки саме примус, а й можливість його застосування» [9].

З огляду на це захист прав людини визначається як «застосування в установленому законом порядку компетентними органами або самостійно самою зацікавленою особою примусових заходів впливу щодо зобов'язаної особи з метою підтвердження або відновлення оскарженого або порушеного права».

Саме тому постановка питання охорони та захисту прав людини передбачає взаємовідносини у площині «особа – держава», де на кожному учасникові правовідносин лежить певний обсяг прав чи обов'язків.

Зокрема, Н. Оніщенко визначає поняття прав людини саме у розрізі передусім обов'язків, а не прав. Так, вчена пише, що «права людини – це формально визначені у відповідний спосіб зафіксовані обов'язки держави» [10].

Українська правники, аналізуючи саме такий аспект, наголошують на тому, що «у особи по відношенню до держави є права, а на державі лежать обов'язки по відношенню до особи, громадянина. Закріплюючи в праві міру свободи, держава в цих же межах самообмежується у власних рішеннях і діях, бере на себе зобов'язання забезпечити справедливість у відносинах з кожною особою. З огляду на це зазначається, що права і свободи людини – це її соціальні можливості в різних сферах життя: економічній, політичній, соціальній, культурній, особистій. Їх обсяг свідчить про рівень демократизму громадянського суспільства» [11].

Втім варто зважати й на інший аспект питання, що може призвести до применшення значення державних органів та їх владних функцій. Як зауважує С. Бобровник, «обмеження влади правами людини не повинно призводити усе ж до зменшення ролі держави як у сфері надання цим правам законодавчої форми, так і у сфері охорони цих прав та свобод» [12]. Тобто має бути законодавчо визначений баланс взаємовідносин особа–держава, за якого пріоритетом є інтереси особи, які збалансовані її обов'язками.

Певні проблеми щодо реальності втілення прав людини можна спостерігати в практиці Конституційного Суду України, який відповідно до ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Так, Л. Грицаєнко пише, що «новелою останньої конституційної реформи було наділення органу конституційної юрисдикції новим повноваженням – розглядом конституційних скарг. Тим не менше, суспільство має чимало нарікань стосовно діяльності цього судового органу, який має стояти на сторожі, перш за все, конституційних прав та інтересів людини. Одне з таких нагальних проблемних питань, яке потребувало швидкої реакції з боку Конституційного Суду України, було вирішення питання конституційності Закону України «Про очищення влади», прийняття якого мало значні юридичні наслідки загальнодержавного масштабу, з огляду на кількість так званих люстрованих осіб та з огляду на значну кількість позовів зі скаргами на неправомірність звіль-

нень на підставі цього закону. Не дочекавшись рішення Конституційного Суду України, звільнені на підставі цього закону особи звернулися за захистом своїх прав до Європейського суду з прав людини, який виніс 17 жовтня 2019 року рішення у справі «Полях та інші проти України», констатувавши порушення ряду статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: статті 6 «Право на справедливий суд» та статті 8 «Право на повагу до приватного та сімейного життя» [13]. Також, «оцінюючи люстраційні заходи, яких зазнали заявники, Суд вдався до аналізу національного законодавства нашої держави, а також його відповідності міжнародним стандартам прав людини і прийшов до висновку, що положення люстраційного закону передбачають заходи, які за наслідками можна класифікувати як форму колективного та дискримінаційного покарання, несумісного зі стандартами прав людини» [14].

Отже, дана справа свідчить про неспроможність єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні – Конституційного Суду захистити конституційні права громадян.

У системі захисту прав і свобод людини неабияке місце посідає також інститут парламентського уповноваженого з прав людини (омбудсмана). «Омбудсман є спеціальною посадовою особою, до компетенції якої належить розгляд звернень громадян, іноземців та осіб без громадянства щодо порушення прав людини з боку державних органів та посадових осіб. Це незалежна посадова особа, що виступає свого роду посередником в адміністративних спорах, здійснює контроль за додержанням прав людини та уповноважена з цією метою проводити розслідування, рекомендувати коригуючі дії та подавати доповіді» [15].

«Втім, – як зазначає О. Майданник, – аналіз українського законодавства засвідчує, що в ньому не передбачено ні організаційних, ні юридичних наслідків, які мають наставати в результаті діяльності омбудсмана для органів і посадових осіб, що припустилися порушень прав людини. Отже, серйозною прогалиною українського законодавства є те, що в його нормах, з одного боку, не передбачено відповідних важелів впливу в розпорядженні Уповноваженого на суб'єктів, що порушили права людини, а з іншого – немає адекватних засобів реагування парламенту за результатами його діяльності. Ще однією проблемою діяльності

українського омбудсмана є законодавча неврегульованість його представництва на місцях» [16].

У контексті згаданих викликів вчена пропонує шляхи вдосконалення статусу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, зокрема запровадження спеціалізованих представників Уповноваженого з певних питань або навіть спеціалізованих уповноважених.

Зокрема, це питання вирішується таким чином: Указом Президента України від 11 серпня 2011 р. затверджено Положення про Уповноваженого Президента України з прав дитини [17], Кабінетом Міністрів України прийнято постанову № 390 від 07 червня 2017 р., якою запроваджено посаду Урядового уповноваженого з питань гендерної політики [18].

Як видно із наведеної практики, можуть траплятися правові колізії, які часто спостерігаються у національному законодавстві щодо міжнародних стандартів прав людини, що призводять до грубого їх порушення, а також колізії «духа» і «букви» закону.

Отже, міжнародні стандарти прав людини своїми витокami мають права природні, тобто ті, які людина має від народження, незалежно від державно-владного втручання, і тому вони є невідчужуваними;

У законодавстві України закріплено основні, невід’ємні права людини, які сформульовані, як правило, відповідно до міжнародних стандартів, і таким чином природне право трансформується у право позитивне, дух права набуває своєї форми у вигляді законодавства. В іншому випадку відбуваються правові колізії, які часто спостерігаються у національному законодавстві щодо міжнародних стандартів прав людини, що призводять до грубого їх порушення;

Категорія прав людини діє виключно у стосунках між людиною і владою, причому права людини визначають межі влади, яка зобов’язана ці права захищати у законний спосіб. Виходячи з цього, поняття «захист прав людини» можна визначити як діяльність компетентних державних органів або інших суб’єктів права в межах їх повноважень, яка передбачає усунення порушення прав особи чи їх відновлення у законний спосіб.

1. Макаренко Л. О. Правова культура: теоретико-методологічні основи дослідження: монографія. Київ: Парлам. вид-во, 2019. С. 140. 2. Ісакович С. Механізм діяльності ООН щодо захисту прав людини. *Український часопис прав людини*. 1994. № 1. С. 23. 3. Сайдов А. Х. Общепризнанные права человека: учебное пособие / под ред. И. И. Лукашука. Москва: МЗ «Пресс», 2002. С. 15. 4. Гошуляк В. В. Теоретико-правовые проблемы конституционного и уставного законодательства субъектов Российской Федерации. Москва: Янус-К, 2000. С. 142-143. 5. Мальцев В. Г. Понимание права: подходы и проблемы. Москва: Прометей, 1999. С. 254. 6. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посібник. Ч. 1. Київ: Атіка, 1998. С. 63. 7. Чепульченко Т. О. Концепція прав людини: доктринальні підходи. *Альманах права: Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини*. 2020. Вип. 11. С. 260-261. 8. Львова О. Л. Людина як найвища соціальна цінність (через призму християнського світогляду та реальності). *Альманах права: Правовий світогляд: людина і право*. 2014. Вип. 5. С. 230. 9. Права человека: учеб. пособие / С. А. Балашенко [и др.]; научн. ред.: С. А. Балашенко, Е. А. Дейкало. Минск: Юнипак, 2015. С. 149. 10. Оніщенко Н. М. Правова доктрина, юридична наука та захист прав людини (коефіцієнт корисної дії). *Альманах права: Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини*. 2020. Вип. 11. С. 14. 11. Зайчук О. В., Журавський В. С. Правова держава, громадянське суспільство, особа: сучасні виміри та трансформації. *Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні* / за заг. ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. Київ: Юрид. думка, 2007. С. 12-13. 12. Бобровник С. В. Права людини та сучасна держава: шляхи узгодження взаємодії. *Правова держава*. 2007. Вип. 18. С. 70. 13. Грицаєнко Л. Л. Ефективність Конституційного Суду України в захисті прав людини (на прикладі конституційного провадження щодо люстрації). *Основні права людини: розуміння та виклики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 10 грудня 2019 року / ред. Гриценко І. С. та ін. Київ: Вид. дім «Гельветика», 2019. С. 89. 14. Там само. С. 91. 15. Майданник О. О. Інститут омбудсмана у механізмі забезпечення прав людини в Україні. *Адвокат*. 2010. № 7 (118). С. 12. 16. Там само. С. 14-15. 17. Положення про Уповноваженого Президента України з прав дитини: Указ Президента України від 11 серпня 2011 р. № 811/2011. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/811/2011>. 18. Про Урядового уповноваженого з питань гендерної політики: Постанова Кабінету Міністрів України № 390 від 07 червня 2017 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/250049925>.

References:

1. Makarenko L. O. Pravova kultura: teoretyko-metodolohichni osnovy doslidzhennia : monohrafiia. Kyiv: Parlam. vyd-vo, 2019. S. 140. 2. Isakovych S. Mekhanizhm diialnosti OON shchodo zakhystu prav liudyny. *Ukrainskyi chasopys prav liudyny*. 1994. № 1. S. 23. 3. Saydov A. Kh. Obshechepryznannye prava cheloveka: uchebnoe posobyie / pod red. Y. Y. Lukashuka. Moskva: MZ

«Press», 2002. S. 15. **4.** Hoshuliak V. V. Teoretyko-pravovye problemy konstitutsyonnoho u ustavnoho zakonodatelstva sub'ektorov Rossyiskoi Federatsyy. Moskva: Yanus-K, 2000. S. 142-143. **5.** Maltsev V. H. Ponymanye prava: podkhody u problemy. Moskva: Prometei, 1999. S. 254. **6.** Kravchenko V. V. Konstitutsiine pravo Ukrainy: navch. posibnyk. Ch. 1. Kyiv: Atika, 1998. S. 63. **7.** Chepulchenko T. O. Kontseptsiiia prav liudyny: doktrynalni pidkhody. *Almanakh prava: Rol pravovoi doktryny u zabezpechenni prav liudyny.* 2020. Vyp. 11. S. 260-261. **8.** Lvova O. L. Liudyna yak naivyshecha sotsialna tsinnist (cherez pryzmu khrystyianskoho svitohliadu ta realnosti). *Almanakh prava: Pravovyi svitohliad: liudyna i pravo.* 2014. Vyp. 5. S. 230. **9.** Prava cheloveka : ucheb. posobyie / S. A. Balashenko [y dr.]; nauchn. red.: S. A. Balashenko, E. A. Deikalo. Mynsk: Yunypak, 2015. S. 149. **10.** Onishchenko N. M. Pravova doktryna, yurydychna nauka ta zakhyt prav liudyny (koeffitsient korysnoi dii). *Almanakh prava: Rol pravovoi doktryny u zabezpechenni prav liudyny.* 2020. Vyp. 11. S. 14. **11.** Zaichuk O. V., Zhuravskiy V. S. Pravova derzhava, hromadianske suspilstvo, osoba: suchasni vymiry ta transformatsii. *Problemy realizatsii prav i svobod liudyny ta hromadianyna v Ukraini / za zah. red. N. M. Onishchenko, O. V. Zaichuka.* Kyiv: Yuryd. dumka, 2007. S. 12-13. **12.** Bobrovnyk S. V. Prava liudyny ta suchasna derzhava: shliakhy uzghodzhennia vzaiemodii. *Pravova derzhava.* 2007. Vyp. 18. S. 70. **13.** Hrytsaienko L. L. Efektyvnist Konstitutsiinoho Sudu Ukrainy v zakhysti prav liudyny (na prykladi konstitutsiinoho provadzhennia shchodo liustratsii). *Osnovni prava liudyny: rozuminnia ta vyklyky: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 10 hrudnia 2019 roku / red. Hrytsenko I. S. ta in.* Kyiv: Vyd. dim «Helvetyka», 2019. S. 89. **14.** Tam sam. S. 91. **15.** Maidannyk O. O. Instytut ombudsmána u mekhanizmi zabezpechennia prav liudyny v Ukraini. *Advokat.* 2010. № 7 (118). S. 12. **16.** Tam samo. S. 14-15. **17.** Polozhennia pro Upovnovazhenoho Prezydenta Ukrainy z prav dytyny: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 11 serpnia 2011 r. № 811/2011. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/811/2011>. **18.** Pro Uriadovoho upovnovazhenoho z pytan hendernoï polityky : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 390 vid 07 chervnia 2017 r. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/250049925>.

Chepulchenko Tetiana. Protection of human rights: theoretical aspect

The article describes human rights as natural and inalienable, determines the level of their reflection in normative legal acts and their compliance with international human rights standards, analyzes some of the problems of the effectiveness of these rights.

It is noted that international human rights standards have their origins in natural rights, that is, those that a person receives from birth, regardless of government interference, and therefore they are inalienable. In particular, the legislation of Ukraine enshrines the basic, inalienable human rights, which are formulated, as a rule, in accordance with international standards and thus natural law is transformed into positive law, the spirit of law takes its form in

the form of legislation. Otherwise, legal collisions occur, which are often observed in national legislation regarding international human rights standards, and lead to their gross violation.

It is noted that the category of human rights operates exclusively in the relationship between a person and power, and human rights determine the boundaries of power, which is obliged to protect these rights in a legal manner. Thus, the concept of “protection of human rights” is defined as the activity of competent state bodies or other legal entities within the limits of their powers, which provides for the elimination of violations of human rights or their restoration.

Some existing problems regarding the reality of the implementation of human rights are considered, which are observed, in particular, in the practice of the Constitutional Court of Ukraine, which indicates the inability of the only body of constitutional jurisdiction in Ukraine to protect the constitutional rights of citizens.

In the system of protection of human rights and freedoms, attention is also paid to the institution of the parliamentary ombudsman, who is a special official whose competence is to consider appeals from citizens, foreigners and stateless persons about violations of human rights by state bodies and officials.

Key words: inalienable human rights, protection of human rights, state, personality, international standards.

УДК 340.1

DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-55

Є. Є. ЗВОНКОВ

ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА І МОРАЛІ: СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ

На загальнотеоретичному рівні досліджуються особливості співвідношення права і моралі в контексті сучасних реалій. Відзначається складний, багаторівневий характер співвідношення права і моралі, який включає чотири складові, а саме: єдність, відмінність, взаємодію та суперечність. Наголошується, що дослідження специфіки співвідношення права і моралі у сучасних реаліях не повинно обмежуватися лише вивченням їх спільних та відмінних рис, оскільки важливе значення для його правильного розуміння має динаміка їх розвитку в межах визначених соціокультурних параметрів. Показано, що особливої актуальності проблема узгодженості правових і моральних норм набуває саме в умовах сучасного науково-технічного прогресу.

Ключові слова: право, мораль, соціальна регуляція, правова норма, суспільні відносини.

Zvonkov Yevgen. On the question of the relationship between law and morality: the modern context

In the proposed article, the author at the general theoretical level explores the features of the relationship between law and morality in the context of modern realities. There is a complex, multilevel nature of the relationship between law and morality, which includes four components, namely: unity, difference, interaction and contradictions. It is emphasized that the study of the specifics of the relationship between law and morality in modern realities should not be limited to the study of their common and distinctive features, as important for its proper understanding is the dynamics of their development within certain socio-cultural parameters, dialectics of their functional interaction.

Key words: law, morality, social regulation, legal norm, public relations.

Мабуть, аксіоматичним слід визнати, що в процесі регулювання суспільних відносин право у визначеній мірі взаємодіє з іншими соціальними регуляторами, особливе місце серед яких посідає мораль. З цього випливає, що для розуміння сутності правових

норм необхідний не тільки їхній всебічний аналіз з урахуванням ідей правосвідомості суспільства, рівня його правової культури тощо, а й виявлення взаємозв'язків норм права з принципами та нормами моралі, з моральною свідомістю суспільства.

Історія розвитку цивілізації свідчить, що право і мораль як складові духовної культури суспільства органічно взаємопов'язані. Правова система державно-організованого суспільства закріплює життєво важливі для всього суспільства вимоги моралі, моральні настанови. Законодавча влада зобов'язана вдосконалювати право, враховуючи стан суспільної моралі, моральну культуру населення країни, виходячи з того, що моральна основа права є найважливішою складовою загальної регулятивної потенції права, що право має бути моральним, закони – справедливими й гуманними, відтворювати ідеали свободи і добра.

Зв'язок права і моралі дістає відображення у теорії права, зокрема інтерпретації низки юридичних проблем. Наприклад, питання про співвідношення права і закону, яке має давню історію, можна вирішувати виходячи з органічного взаємозв'язку права і моралі. У пізнанні якості закону аксіологічний підхід передбачає оцінку його змісту відповідно до критеріїв справедливості та гуманності.

Ці та багато інших аспектів взаємозв'язку права і моралі, а також поява нових викликів і загроз, обумовлених стрімким науково-технічним та інформаційно-комунікативним прогресом, суттєво актуалізують дослідження різноманітних питань співвідношення права і моралі, важливість переосмислення яких у сучасних умовах на макро- та мікрорівнях.

Проблематика співвідношення права і моралі була і продовжує залишатися предметом доктринального осмислення багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. Зокрема, різноманітні аспекти співвідношення права і моралі досліджувалися такими вченими, як С. Алексєєв, Ж.-Л. Бержель, Г. Дж. Берман, С. Бобровник, О. Львова, Д. Ллойд, О. Малько, Г. Мальцев, М. Матузов, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, Т. Тарахонич, Л. Фуллер та ін. Не применшуючи вагомої ролі та значення наукового доробку цих та багатьох інших вчених, спробуємо системно осмислити багатоаспектний характер співвідношення права і моралі в межах чотирьох складових – єдності, відмінностей, взаємодії та суперечностей.

Насамперед зазначимо, що співвідношення права і моралі у науковій літературі здебільшого розглядається крізь призму їх спільних та відмінних рис або ознак. При цьому останні досліджуються переважно з точки зору їх онтологічного статусу, так би мовити, у статичному вимірі, у той час як динаміка їх розвитку в межах визначених соціокультурних параметрів, діалектика їх функціональної взаємодії не знаходять свого належного концептуального відображення у працях сучасних науковців.

Отже, розглянемо ці питання детальніше, почавши традиційно з визначення спільних та відмінних рис права і моралі як особливих соціонормативних систем. Як відомо, єдність права і моралі полягає насамперед у тому, що вони являють собою різновиди соціальних норм, які у сукупності утворюють цілісну систему нормативного регулювання і внаслідок цього наділені деякими загальними рисами. Право і мораль мають одні й ті ж мету і завдання – упорядкування й удосконалення суспільного життя, впровадження організаційних засад, розвиток особистості, захист прав людини, закріплення ідеалів гуманізму, справедливості. Право і мораль мають ідентичний об'єкт регулювання – суспільні відносини (тільки в різному обсязі), вони адресовані одним і тим самим людям, верствам, групам, прошаркам, соціумам, колективам; їхні вимоги багато в чому збігаються. Право і мораль як нормативні явища визначають межі належних і можливих вчинків суб'єктів, є засобами вираження та гармонізації особистих і суспільних інтересів. Нарешті, право і мораль виступають як фундаментальні загальноісторичні цінності, показники соціального та культурного прогресу суспільства, його творчих і дисциплінуючих начал [1, с. 82].

Як бачимо, єдність права і моралі дає можливість розглядати останні насамперед як об'єктивні соціонормативні системи, фундаментальні принципи організації людського буття та міжособистісних комунікацій, досліджувати їх сутність, категорії та структуру, виявляти загальні закономірності їх поступального розвитку, властивості та форми їх існування або вираження поза контекстом визначеного соціокультурного простору.

Водночас наявність спільних рис права і моралі, єдність їх загальної мети тощо зовсім не означають їх цілковитої тотожності, відсутності в них специфічних ознак та завдань, які, на нашу

думку, дають можливість значно глибше пізнавати напрями та межі їх регулятивно-охоронного впливу на суспільні відносини. У цьому контексті врахування своєрідності цих феноменів має, мабуть, важливіше значення, ніж констатація їхньої єдності, позаяк правильне розуміння їх місця в системі соціальної регуляції дає змогу підвищити рівень їх загальної ефективності, а отже, зміцнити стан правопорядку та безпеки в суспільстві. Зокрема, відмінні риси права і моралі полягають у наступному:

1. Право і мораль розрізняються насамперед за способами їхнього становлення або формування. Як відомо, правові норми створюються або санкціонуються державою чи безпосередньо народом на референдумі, державою вони також скасовуються, доповнюються, змінюються. В цьому сенсі держава є політичним творцем права, оскільки правотворчість є її винятковою прерогативою. Тому право виражає не просто волю народу, а його державну волю і виступає особливим, державним регулятором.

Мораль формується по-іншому, оскільки її норми не створюються безпосередньо державою, і вони взагалі не є продуктом якоїсь спеціальної цілеспрямованої діяльності, а виникають і розвиваються спонтанно в процесі практичної діяльності людей. Для того, щоб моральна норма одержала право на існування, не потрібно згоди влади; достатньо, щоб вона була визнана, «санкціонована» самими учасниками соціального спілкування – класами, групами, колективами, тими, хто має намір нею керуватися. На відміну від права мораль має неофіційний (недержавний) характер.

Водночас це зовсім не означає, що держава жодним чином не впливає на становлення моралі. Такий вплив реалізується у багатьох аспектах: через право, політику, ідеологію, засоби масової інформації, всю систему суспільних відносин, але безпосередньо держава не встановлює моральні норми.

2. Право і мораль розрізняються за методами забезпечення. Якщо право створюється державою, то воно нею і забезпечується, охороняється, захищається. За виконання правових приписів відповідає апарат примусу, що слідкує за дотриманням норм права і карає тих, хто їх порушує, тому що правова норма – не прохання, не порада, не побажання, не примха, а владна вимога, веління, припис, звернений до всіх членів суспільства і підкріплений в їхніх же інтересах можливістю примусити, змусити, покарати.

Іншими словами, юридичні норми мають загальнообов'язковий характер. Звідси не випливає, що кожна окрема норма стосується кожного індивіда, а йдеться саме про загальний принцип – в праві об'єктивно закладений примусовий елемент, без якого воно не було б ефективним регулятором життєдіяльності людей, атрибутом влади. При цьому потрібно враховувати, що право утверджується, втілюється в життя не тільки і не стільки за допомогою «караючого меча». Погроза санкцій правових норм є потенційною, на випадок конфлікту із законом. Адже більшість громадян дотримується правових норм добровільно, а не під страхом покарання. Саме тому держава також використовує різні методи для спонукання суб'єктів права до правомірної поведінки (наприклад, методи переконання, профілактики, заохочення тощо).

Забезпечення моралі, на відміну від права, спирається на силу не державного апарату, а суспільної думки, оцінки. Порушення моральних норм не тягне за собою втручання державних органів. У моральному плані людина може бути вкрай негативною особою, але юридичній відповідальності вона не підлягає, якщо не вчиняє протиправних діянь. Саме суспільство, його колективи вирішують питання про форми реагування на осіб, що не дотримуються норм моралі. При цьому моральний вплив може бути не менш дієвим, ніж правовий, а іноді й більш ефективним. Наслідки ж аморальної поведінки можуть бути найтяжчими та непоправними [2].

3. Право і мораль розрізняються за формою вираження, фіксації. Якщо правові норми закріплюються в спеціальних юридичних актах держави (законах, наказах, постановах), групуються за галузями та інститутами, систематизуються (зводяться) для зручності користування у відповідні кодекси, збірники, статuti, що становлять у цілому розгалужене законодавство, то моральні норми не мають чітких форм вираження, а виховуються, виникають та існують у свідомості людей – учасників суспільного життя. Їхня поява не пов'язана із волею законодавців або інших осіб, причетних до правотворчості.

Однак моральні норми – це не тільки неписані заповіді й вимоги (хоча таких – абсолютна більшість). Переважна їх кількість міститься, наприклад, у програмних і статутних документах різних партій, громадських об'єднань, літературних та релігійних пам'ят-

ках, літописах, хроніках, манускриптах, які зберегли правила людського буття. Деякі моральні правила стають органічною складовою статей і параграфів законів, інших правових актів. Проте на відміну від права, що являє собою логічно струнку та структуровану систему, мораль є відносно вільним, внутрішньо несистематизованим явищем.

4. Право і мораль розрізняються за характером та способами впливу на свідомість та поведінку людей. Якщо право регулює взаємовідносини між суб'єктами з точки зору їх юридичних прав та обов'язків, правомірного – неправомірного, законного – незаконного, караного – некараного, то мораль підходить до людських вчинків з позицій добра і зла, схвального чи ганебного, правдивого та нечесного, шляхетного і нешляхетного, совісті, честі, обов'язку тощо. Іншими словами, у права та моралі різні оцінювальні критерії, підходи, важелі впливу на свідомість та поведінку людей.

У зв'язку з цим норми права містять більш-менш докладний опис забороненої чи дозволеної дії, точно вказують на потрібний варіант поведінки, відрізняються чіткістю, формальною визначеністю, як правило, заздалегідь установлюють санкцію за порушення певного припису, тоді як моральні норми не мають такого ступеня деталізації і не передбачають заздалегідь оприлюдненого виду відповідальності.

5. Право і мораль розрізняються за характером та порядком відповідальності за їхнє порушення. Протиправні дії спричиняють реакцію держави, тобто не просто відповідальність, а особливу, юридичну відповідальність, причому порядок притягнення до неї суворо регламентований законом і має процесуальний характер. Суб'єкт карається від імені держави, тому до юридичної відповідальності не можна притягнути в довільній формі.

Інший характер має покарання за порушення моральності. Тут чіткої процедури немає. Воно виражається в тому, що порушник зазнає морального осуду, до нього застосовуються заходи громадського впливу (догана, зауваження, виключення з організації тощо). Це відповідальність не перед державою, а перед суспільством, колективом, соціумом, родиною, оточуючими людьми. Мораль не має в розпорядженні засобів примусу, які є в праві.

6. Право і мораль розрізняються за рівнем вимог до поведінки людини [3]. Цей рівень значно вищий у моралі, що в багатьох випадках вимагає від особистості набагато більшого, ніж закон, хоча він і передбачає за деякі протиправні дії дуже суворі санкції. Наприклад, мораль беззастережно засуджує будь-які форми нечесності, неправди, наклепу, зради тощо, тоді як право припиняє лише найбільш крайні та небезпечні їхні прояви.

Мораль виділяє у вчинках людей категорію совісті, вимагає дотримуватися не тільки закону, а й виконувати обов'язки, внутрішні спонукання, зважати на думку оточуючих індивідів. Вона більш вимоглива до поведінки індивіда. Право не в змозі примусити людину бути завжди і в усьому максимально чесною, порядною, правдивою, справедливою, чуйною, шляхетною, йти на самопожертву, робити героїчні вчинки тощо. Цього законом не пропишеш. Мораль, навпаки, закликає й до цього. Вона орієнтує людину не на середній рівень, а на ідеал.

У вказаному контексті слід відзначити, що формула «право є мінімум моральності», на перший погляд, применшує право, відсуває його на другий план, робить чимось другорядним. Водночас, на нашу думку, ці побоювання є перебільшеними, оскільки зазначена формула зовсім не ставить право на друге місце, не применшує його цінності й ролі у суспільстві, а лише фіксує той факт, що право не охоплює і не може охопити усіх вимог моралі, що воно регулює вужче коло суспільних відносин, що оцінювальні критерії моралі є суворішими. Окремі вчені слушно зауважують, що «за відмову від права доводиться рано чи пізно платити не тільки крахом демократії, а й моральною деградацією, духовним зубожінням» [4, с. 110]. Це означає, що «відмовлятися» від права, як і від моралі, в жодному разі не можна.

7. Право і мораль розрізняються за сферами дії. Моральний простір набагато ширший правового, їхні межі не збігаються. Право, як відомо, регулює далеко не всі, а лише найважливіші галузі суспільного життя (власність, владу, працю, управління, правосуддя), залишаючи за межами регламентації такі сторони людських відносин, як, наприклад, кохання, дружба, взаємодопомога, смаки, мода, особисті пристрасті тощо. Право не повинно порушувати свої ж межі та шляхом інтервенції потрапляти до сфери почуттів, роздумів, емоцій. Межею ж правового регулювання є певна «демарка-

ційна лінія», що відокремлює сферу правового від неправового та окреслює межі поширення права, його вплив на свідомість людини та її поведінку [5, с. 8].

«Вторгнення» права в цю площину було б, по-перше, неможливим, внаслідок її «непридатності» для зовнішнього контролю; по-друге, непотрібним і безглуздим з огляду на державні інтереси; по-третє, недемократичним, антигуманним, «тоталітарним». Тут діють моральні, етичні та інші соціальні норми, традиції, звички, звичаї. Мораль на відміну від права проникає в усі сфери суспільства, її оцінкам піддаються усі види та форми взаємовідносин між людьми.

Однак сфери дії права і моралі не збігаються лише частково. У головному ж своєму обсязі вони перекривають одне одного. Це означає, що вирішальне коло суспільних відносин є предметом регулювання як права, так і моралі. Співвідношення тут таке: усе, що регулюється правом, регулюється і мораллю, але не усе, що регулюється мораллю, регламентується правом.

Саме такими є основні спільні та відмінні риси права і моралі. При цьому межі, які з'єднують та роз'єднують ці два явища, не залишаються статичними, чітко окресленими раз і назавжди. Вони рухливі, мінливі, зміщуються в той чи інший бік у процесі суспільного розвитку. Те, що в один період регулюється правом, в інший – може стати об'єктом лише морального впливу, і навпаки. Навіть у межах одного типу суспільства, але на різних етапах його розвитку співвідношення між правом і мораллю змінюється [1, с. 82-85].

З тісного взаємозв'язку зазначених регуляторів випливає тісна їх соціальна та функціональна взаємодія. Вони «підтримують» один одного при упорядкуванні суспільних відносин, позитивному впливі на особистість, формуванні у громадян належної юридичної та моральної культури, правосвідомості. У процесі здійснення своїх функцій право та мораль «допомагають» одне одному в досягненні загальних цілей, використовуючи для цього властиві їм методи. «Там, де право відмовляється давати якісь приписи, виступає зі своїми вимогами мораль; там, де мораль буває не здатна одним своїм внутрішнім авторитетом стримувати прояви анти-суспільної поведінки, на допомогу їй приходить право зі своїм зовнішнім примусом» [6, с. 113]. Як бачимо, право і мораль об'єктивно необхідні одне одному.

Право і мораль повинні плідно «співпрацювати» у сфері відправлення правосуддя, діяльності правоохоронних органів, юстиції. Виражається це в різних формах: при вирішенні конкретних справ, аналізі найрізноманітніших життєвих ситуацій, протиправних дій, а також при вивченні особистості правопорушника. Фактичні обставини багатьох справ оцінюються із залученням як юридичних, так і моральних критеріїв, без яких неможливо правильно визначити ознаки таких, наприклад, діянь, як хуліганство, наклеп, образа, приниження честі та гідності, прояви цинізму, зухвалості, користі, заздрості, помсти, «низьких спонукань», що виступають мотивами багатьох правопорушень.

Як слушно зазначали деякі дослідники, «правосуддя не може бути відсторонене від справедливості, а остання полягає зовсім не в одному правомірному застосуванні каральних санкцій. Судовий діяч усіма своїми діями щодо людей, до діянь яких він покликаний докласти свій розум, працю та владу, повинен прагнути до здійснення морального закону» [7, с. 51].

Правові норми повинні слугувати провідниками моралі, закріплювати і захищати моральні засади суспільства. Отже, ефективність права багато в чому залежить від того, наскільки повно, адекватно воно виражає ці вимоги. Сила законів набагато збільшується, якщо вони спираються не тільки на владу (особливий апарат), а й на мораль. У свою чергу, дія моралі, як і інших соціальних норм, багато в чому залежить від чіткого функціонування правової системи. Адже всі ці регулятори утворюють єдине нормативне поле.

Водночас тісна взаємодія норм права та моралі не означає, що процес цей рівний та безконфліктний. Між ними досить часто виникають гострі суперечності, колізії, розбіжності. Моральні та правові вимоги не завжди і не в усьому узгоджуються, а нерідко протистоять одна одній. Ці непорозуміння або суперечності мають як соціальне, так і діалектичне походження.

Слід відзначити, що оптимальне поєднання етичного та юридичного у суспільному житті завжди було складною проблемою у будь-якій правовій системі. І, як показує досвід, ідеальної гармонії в цьому найчастіше досягти не вдається: суперечності неминуче зберігаються, виникають нові, посилюються старі, їх можна якоюсь мірою нівелювати, послабити, зменшити, але не ліквідувати повністю.

Причини суперечностей між правом та мораллю полягають не лише в їх об'єктивній специфіці, тобто у тому, що не повністю співпадають методи соціальної регуляції, підходи та критерії при оцінці поведінки суб'єктів [8, с. 204-212]. Чимало розбіжностей між правом і мораллю виникають внаслідок складності та суперечливості самого життя, нескінченної розмаїтості ситуацій, що виникають у ньому, появи нових тенденцій у суспільному розвитку, неоднакового рівня моральної та правової свідомості людей, мінливості соціальних та економічних умов тощо.

У цьому контексті слід звернути увагу на те, що сучасний етап взаємозв'язку права і моралі характеризується не лише значним посиленням суперечностей між цими соціонормативними системами, а й розбалансуванням усієї системи соціальної регуляції в цілому. Такий стан призводить до зниження рівня нормативності людської свідомості, яка є необхідною передумовою усвідомлення та засвоєння панівних у суспільстві соціальних норм та бере свій початок у природі людини і обумовлена особливостями її психіки, соціальної орієнтації [9, с. 59] тощо. Як наслідок, певною мірою втрачається регулятивно-охоронний ефект від прийняття законодавчих та інших нормативно-правових актів, а також реформування відповідних сфер та галузей суспільного життя.

Окремі українські дослідники у зв'язку із цим наголошують на сутнісному аспекті кризи сучасного права, який «полягає у деструкції всієї системи соціонормативного регулювання, що виявляється в яскраво вираженій тенденції до штучного руйнування об'єктивно функціонуючих системних взаємозв'язків між різними нормативно-регулятивними системами (передусім права, моралі та релігії), поступового відходу нормативно-правового регулювання від його телеологічних морально-релігійних настанов та принципів» [10, с. 143] (наприклад, суперечності між правом і мораллю щодо гендерної ідеології, абортів та інших соматичних прав людини, використання досягнень штучного інтелекту тощо).

Зрозуміло, що деякі із зазначених суперечностей можна вольовим чином усунути, інші не допустити, але в цілому, як об'єктивне явище, вони на певному рівні залишаються. Взагалі вершин моральності ще жодному суспільству досягти не вдалося, як і право ніколи не виражало всієї повноти моральних імперативів.

Звідси – «непорозуміння» між даними феноменами соціальної дійсності [11].

Водночас, незважаючи на значне загострення суперечностей між правом і мораллю в сучасних умовах, на нашу думку, їх не можна розглядати як антиподи, «супротивники», хоча вони по-різному можуть оцінювати одні й ті ж факти. Навпаки, така ситуація вимагає застосування більш виваженого підходу, насамперед при формуванні та реалізації правової політики держави, при визначенні параметрів впливу держави на національний інформаційний простір суспільства, при здійсненні відповідних реформ у соціальній та культурній сферах тощо. Адже окремі подібні приклади не можуть похитнути загального принципу: основою права є мораль, а не навпаки, а тому при «зіткненні» права і моралі перевага повинна віддаватися моральним вимогам, хоча кожна окрема життєва ситуація вимагає окремого аналізу.

Отже, проблема співвідношення права і моралі є багатоаспектною за своїм змістом, позаяк включає не лише визначення та аналіз їх спільних та відмінних рис, а й характер їх функціональної взаємодії та суперечності в межах визначених темпорально-просторових вимірів. При цьому право і мораль, як найбільш дійові регулятори суспільних відносин, завжди відображають настрої і сподівання, переконаність у необхідності активної соціальної позиції.

Серед різних аспектів співвідношення права і моралі на сучасному етапі розвитку демократичних держав домінантних рис поступово набувають відповідні суперечності між ліберальними тенденціями правового розвитку та консервативним характером морально-релігійної системи координат у відповідних суспільствах. Особливої актуальності та гостроти проблема узгодженості правових і моральних норм набуває саме в умовах сучасного науково-технічного прогресу, в тому числі у контексті функціонування глобального інформаційного суспільства.

У сучасних реаліях право і мораль погано узгоджуються, дедалі більше протистоять одне одному, у зв'язку із чим виникає необхідність відновлення їх сутнісного взаємозв'язку, подолання колізій між ними. Тому здійснення державної політики у відповідній сфері суспільних відносин, їх реформування з огляду на євроінтеграційний вектор розвитку Української держави вимагає від

суб'єктів владних повноважень врахування моральної складової розвитку українського суспільства, а отже, визнання того факту, що ефективність реалізації правових норм значною мірою залежить від рівня розвитку моральної свідомості громадян, а правові норми ніколи не зможуть замінити або підмінити вплив моралі на прогресивний розвиток суспільства.

1. Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студ.-юристів / кол авт.; за ред. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 596 с. 2. Кваша О. О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2013. 560 с. 3. Оніщенко Н. М. Інформаційно-правовий простір: проблеми формування, розвитку, аналіз позитивних ті негативних впливів на правосвідомість суспільства та особистості. *Віче*. 2012. № 17. С. 20-23. 4. Общая теория права: учебник / Дмитриев Ю. А., Казьмин И. Ф., Лазарев В. В., Лейст О. Э. и др.; под общ. ред.: А. С. Пиголкин; 2-е изд. Москва: Изд-во МГТУ им. Баумана, 1996. 384 с. 5. Дія права: інтегративний аспект: монографія / кол. авторів; відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Юридична думка, 2010. 360 с. 6. Новгородцев П. И. Право и нравственность. *Правоведение*. 1995. № 6. С. 103-113. 7. Кони А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе. *Собр. Соч. в 8 т.*: Т. 4. / под общ. ред. В. Г. Базанова, Л. Н. Смирнова, К. И. Чуковского. Москва: Юридическая литература, 1967. С. 33-69. 8. Проблемы общей теории права и государства: учебник / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. Москва: Норма, 2008. 832 с. 9. Вележев С. С. Нормативность права как проявление нормативности сознания. *Вестник Владимирского юридического института*. 2011. № 2 (19). С. 58-60. 10. Сунегін С. О. Криза сучасного права: сутнісний аспект. *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 134-147. 11. Бобровник С. В. Компромiс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: монографія. Київ: Юридична думка, 2011. 384 с.

References:

1. Zahalna teoriia prava. Normatyvnyi kurs: pidruch. dlia stud.-yurystiv / kol avt.; za red. S. V. Bobrovnyk. Kyiv: Yurinkom Inter, 2021. 596 s. 2. Kvascha O. O. Spivuchast u zlochini: struktura ta vidpovidalnist: monohrafiia. Luhansk: RVV LDUVS im. E.O. Didorenka, 2013. 560 s. 3. Onishchenko N. M. Informatsiino-pravovi prostir: problemy formuvannia, rozvytku, analiz pozytyvnykh ti nehatyvnykh vplyviv na pravosvidomist suspilstva ta osobystosti. *Viche*. 2012. № 17. S. 20-23. 4. Obshchaya teoriya prava. Uchebnik / Dmitriev Yu. A., Kaz'min I. F., Lazarev V. V., Lejst O. E. i dr.; pod obshch. red.: A.S. Pigolkin; 2-e izd. Moskva: Izd-vo MGTU im. Baumana, 1996. 384 s. 5. Diia prava: intehratyvnyi aspekt: monohrafiia / kol. avtoriv; vidp. red. N. M. Onishchenko. Kyiv: Yurydychna dumka, 2010. 360 s. 6. Novgorodcev P. I. Pravo i нравstvennost'. *Pravovedenie*. 1995. № 6. S. 103-113. 7. Koni A. F. Nравstvennye nachala v ugolovnom processe. *Sobr. soch. v vos'mi tomah*: T. 4. / pod obshch.

red. V. G. Bazanova, L. N. Smirnova, K. I. Chukovskogo. Moskva: Yuridicheskaya literatura, 1967. S. 33-69. **8.** Problemy obshchej teorii prava i gosudarstva: uchebnik / pod obshch. red. V. S. Nersesyanc. Moskva: Norma, 2008. 832 s. **9.** Velezhev S. S. Normativnost' prava kak proyavlenie normativnosti soznaniya. *Vestnik Vladimirskogo yuridicheskogo instituta*. 2011. № 2 (19). S. 58-60. **10.** Suniehin S. O. Kryza suchasnoho prava: sutnisnyi aspekt. *Pravova derzhava*. 2015. Vyp. 26. S. 134-147. **11.** Bobrovnyk S. V. Kompromis i konflikt u pravi: antropolohe-komunikatyvnyi pidkhid do analizu: monohrafiia. Kyiv: Yurydychna dumka, 2011. 384 s.

Zvonkov Yevgen. On the question of the relationship between law and morality: the modern context

In the proposed article, the author at the general theoretical level explores the features of the relationship between law and morality in the context of modern realities. There is a complex, multilevel nature of the relationship between law and morality, which includes four components, namely: unity, difference, interaction and contradictions. It is emphasized that the study of the specifics of the relationship between law and morality in modern realities should not be limited to the study of their common and distinctive features, as important for its proper understanding is the dynamics of their development within certain socio-cultural parameters, dialectics of their functional interaction.

Unity of law and morality provides an opportunity to consider the latter primarily as objectively existing socio-normative systems, fundamental principles of organization of human existence and interpersonal communications, to explore their essence, categories and structure, to identify general patterns of their progressive development, properties and forms of their existence or expression out of context of a certain socio-cultural space.

The study concludes that among the various aspects of the relationship between law and morality at the present stage of development of democratic states, the dominant features gradually acquire the corresponding contradictions between liberal trends in legal development and the conservative nature of moral and religious coordinate system in society. The problem of coherence of legal and moral norms becomes especially relevant and acute in the conditions of modern scientific and technological progress, including in the context of the functioning of the global information society.

Key words: law, morality, social regulation, legal norm, public relations.

СУД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЖЕРЕЛ, ОПУБЛІКОВАНИХ У ПЕРІОД 1957 – 1992 рр.

Викладено результати аналізу зарубіжних наукових публікацій, які стосуються засад організації та функціонування Суду ЄС, опублікованих у період 1957 – 1992 рр. Такий часовий проміжок було застосовано відповідно до запропонованої систематизації зарубіжних публікацій, в основу якої покладено ключові етапи європейської інтеграції. Показано, що у період 1957 – 1992 рр. актуальними темами досліджень, присвячених Суду ЄС, були: захист приватних осіб у правопорядку ЄС; методи тлумачення у рішеннях Суду ЄС; судовий контроль в ЄС; правова природа взаємодії національних судових інституцій і Суду ЄС та їх вплив на рівномірне застосування правопорядку Спільноти і органічне його поєднання з національним правопорядком; судовий активізм; принципи права ЄС; роль судів ЄС у розвитку європейської інтеграції.

Ключові слова: судовий активізм, правопорядок ЄС, принципи права ЄС, рішення Суду ЄС.

Kaminska Iлона. Court of Justice of the European Union: historiography of European sources published in the period 1957 – 1992

The article presents the results of the analysis of foreign scientific publications concerning the principles of organization and functioning of the Court of Justice published in the period 1957 – 1992. This time period was used in accordance with the proposed systematization of foreign publications. stages of European integration. All foreign sources published in this period were analyzed by us on the subject of research and grouped by subject. Thus, we found that in the period 1957 – 1992, the relevant topics of research on the Court of Justice of the EU were: protection of individuals in the EU law and order; methods of interpretation in the decision of the Court of Justice of the EU; juridicial control in the EU; the legal nature of the interaction between national juridicial institutions and the Court of Justice and their impact on the uniform application of the Community legal order and its organic combination

with the national legal order; juridicial activism; principles of EU law; the role of EU judges in the development of European integration.

Key words: *juridicial activism, EU legal order, principles of EU law, EU court decision.*

Дослідження правової природи Європейської Союзу (надалі – ЄС)* та його інституційної системи не обмежуються вітчизняною доктриною, а навпаки, ґрунтуються переважно на зарубіжних джерелах. У попередніх публікаціях, присвячених огляду джерел про Суд ЄС, ми проаналізували відповідні вітчизняні наукові праці, провели їх класифікацію за напрямками досліджень і правовими школами, проте без дослідження зарубіжного наукового доробку забезпечити всеосяжність наукового пізнання не видається можливим. Вітчизняні науковці у своїх дослідженнях, присвячених функціонуванню Суду ЄС, досить часто посилаються на іноземних авторів у контексті теми здійснюваного ними дослідження. Але таке цитування не може переходити із одного дослідження в інше, оскільки одного лише посилання недостатньо для комплексного бачення того, в який період розвитку європейської інтеграції ця думка була викладена автором, в контексті яких історико-правових подій зазначені висновки були зроблені й чи релевантні ці джерела сучасному етапу організації та функціонування Суду ЄС. А тому для всебічного дослідження засад організації та функціонування Суду ЄС виникла потреба проаналізувати зарубіжний науковий доробок із цієї тематики та визначити основні сфери наукового пізнання, здійсненого у цих працях, систематизувавши їх за періодами і тематикою.

Проаналізувати і систематизувати зарубіжні наукові джерела з питань правової природи Суду ЄС, засад його організації і функціонування та виокремити основні теми досліджень, властиві для кожного періоду розвитку європейської інтеграції важливо для визначення актуальних напрямів наступних досліджень.

Здійснивши пошуковий запит у міжнародних електронних бібліотечних фондах, ми виявили значний масив наукових публіка-

* Для полегшення сприйняття тексту абревіатуру ЄС застосовано для позначення Європейського Союзу, так і Європейської Спільноти, адже це назви однієї наднаціональної організації на різних етапах її існування. Розшифровувати цю абревіатуру пропонується відповідно до контексту.

цій, що так чи інакше стосуються Суду ЄС, географія яких досить широка – від Європи до Америки. З розвитком міжнародного права та з формуванням наднаціональних правових систем світ перестав існувати в уяві наукової спільноти як набір відокремлених держав з притаманним для кожної з них правопорядком, які вчені досліджували у контексті порівняльного правознавства. Нині перед наукою стоїть завдання вивчити правові порядки новостворених суб'єктів міжнародного права як таких, що мають вплив на національні держави. Адже навіть за умови, що такі держави не входять до їх складу, їх правові системи змінюються під впливом функціонування інституцій інтеграційних об'єднань.

Такий вплив на європейські національні правопорядки та на правову систему України має ЄС і рішення, прийняті його інституціями. Важливою інституцією ЄС, яка визначає тенденції розвитку європейського права, є Суд ЄС. Рішення протягом усього часу його функціонування мали неабиякий вплив на національні правові системи держав – членів ЄС та міжнародний правовий порядок. Адже вони впливали на утвердження нового наднаціонального правового порядку в новому інтеграційному суспільстві.

Якщо проаналізувати перші наукові дослідження про Суд ЄС, то, безумовно, найбільше їх було проведено європейськими науковцями, особливо таких країн, як Великобританія, Італія, Бельгія, Люксембург, Німеччина, Франція, для яких розвиток права ЄС та наслідки прийнятих Судом ЄС рішень мали безпосередній вплив на їх національний правопорядок. Це пов'язано також з тим, що кожна із цих держав має укорінені конституційні традиції та систему права, яку вони не бажали змінювати під тиском економічної інтеграції, але виявляли інтерес до поширення спільних демократичних цінностей на європейському просторі як гарантії забезпечення солідарності та єдності цілей.

Для системного опрацювання наявних зарубіжних публікацій ми здійснили їх систематизацію за часовим критерієм, відповідно до якого усі знайдені публікації, у яких так чи інакше досліджувалася Суд ЄС, ми поділили на три періоди: I період (1957 – 1992 рр.); II період (1992 – 2007 рр.); III період (2007 – дотепер). За основу поділу було взято періодизацію розвитку європейської інтеграції, точніше, основні її етапи. I період – створення та функціонування Європейських Спільнот (починаючи з Римських договорів до під-

писання Маастрихтського договору); II період – утворення Європейського Союзу (підписання Маастрихтського, Амстердамського, Ніщцького договорів); III період – функціонування Європейського Союзу в сучасному вигляді (після підписання Лісабонської угоди і дотепер).

Результати наукових досліджень, проведених у проміжках вказаних періодів, яскраво демонструють неоднозначність розвитку сценарію європейської інтеграції та роль Суду ЄС у цих процесах. На кожному з етапів риторика правників щодо функціонування Суду ЄС змінювалася – від критики до захоплення, що вказує на неоднозначне сприйняття ними принципів його функціонування, яке робило процес розвитку європейської інтеграції непрогнозованим. Розвиток євроінтеграції через практичне застосування державами – членами та інституціями ЄС договорів, а також їх тлумачення Судом ЄС, яке мало правотворчий характер, зробили процес інтеграції не штучним, а природним у новому суспільному розвитку.

Саме тому багато наукових висновків, зроблених у працях першого і другого періоду, нині не актуальні, адже фактичний стан європейської інтеграції доводить неможливість реалізації тенденцій, закладених у них. Найбільш хибними дослідженнями виявилися ті, в яких Суд ЄС оцінювали через набір шаблонних ознак, властивих судовим органам національних держав чи міжнародних інституцій. Більш наукоємними стали ті дослідження, які орієнтувалися на аналіз, критику та систематизацію судової практики і її кореляцію з євроінтеграційними процесами, адже у них можна простежити розвиток судової доктрини. Примітно, що в рішеннях Суду ЄС, особливо раннього періоду, є чимало посилань на наукові праці, що свідчить про синергію науки і судової практики, спрямовану на побудову правової системи ЄС та розвиток євроінтеграції.

Враховуючи велику кількість наукових праць, опублікованих на кожному етапі розвитку ЄС, у даній статті буде представлено огляд наукових джерел першого періоду.

В цей період повномасштабні дослідження засад організації та функціонування Суду ЄС здійснені починаючи з 70-х років XX ст., тобто маже через 20 років активного його функціонування та появи перших знакових судових рішень, в яких науковці побачили фундаментальні ознаки правового порядку, який формується у ЄС,

зокрема такі: верховенство права ЄС, його прямий вплив на фундаментальні права приватних осіб.

Найбільш актуальним темою наукових досліджень того періоду було питання забезпечення права приватних осіб на судовий захист у Суді ЄС. Це було обумовлене тим, що нові наднаціональні інституції на виконання договорів приймали рішення та акти, які мали безпосередній вплив не на уряди держав, а на громадян держав-членів. Тобто адміністрація щодо людей розширилась, а отже, громадяни мали б отримати і відповідний спосіб судового захисту від дій та рішень таких інституцій. Водночас Суд ЄС прийняв низку судових рішень, якими розтлумачив положення договорів таким чином, що їх реалізація забезпечує право на захист приватних осіб від новостворених інституцій, які знаходяться за межами їх національного конституційного ладу, проте їх акти безпосередньо впливають на права приватних осіб [1;2].

Однією з фундаментальних праць, присвячених цій тематиці, була монографія Г. Шермерса. Він визначає спільні ознаки Суду ЄС та Верховного суду США (в ранній період його розвитку), які полягають в тому, що ці інституції є конституційними судами, які покликані забезпечувати законність та розвиток права в новому суспільстві, вказуючи на життєво важливу їх роль у захисті прав людини від дедалі зростаючого впливу адміністрації. Вказане дослідження присвячене правовій природі судового захисту в сфері права ЄС та стосується таких питань: правовий порядок ЄС, роль національних судів у правовій системі ЄС, судовий захист при оскарженні актів інституцій ЄС та актів держав-членів, структура та організація Суду ЄС. У системі судового захисту основну роль у захисті прав приватних осіб автор відводить національним судовим органам через взаємодію із Судом ЄС, який виносить попередні рішення і сприяє національним судам у застосуванні права ЄС. У цьому дослідженні значну увагу автори приділили аргументації Суду ЄС, наведеній у його рішеннях, та обґрунтуванню нового підходу до верховенства права в умовах правової системи ЄС. Автор стверджує, що основною особливістю правопорядку ЄС, яка відрізняє його від міжнародного права, є те, що він не потребує ратифікації державами-членами, оскільки має пряму дію, що робить його однорідним для всіх національних порядків незалежно від застережень у національному законодавстві [3].

До питань судового захисту приватних осіб у межах правопорядку ЄС також зверталися такі науковці, як Г. Бебр [4], А. Барав [5], П. Дюбуа [6], Ж.-В. Луї [7], Т. Мюллер-Гейдельберг [8], М. Лежен [9], П. ван Дейк [10], П. Горі [11], Х. Расмуссен [12], К. Хардінг [13], А. Тот [14]. Географія проведених досліджень та широке наукове представництво (французькі, німецькі, англійські, нідерландські вчені, які долучилися до аналізу роботи Суду ЄС у зазначений період) вказують на надзвичайну актуальність цієї тематики.

Окремо досліджувалися рішення Суду ЄС на предмет застосованих у них методів інтерпретації права, відповідно до яких науковці порівнювали цю інституцію з іншими національними судовими органами. Аналізуючи рішення Суду ЄС на предмет обраного методу тлумачення, правники вказували, що найбільш використовуваним був теологічний метод судового тлумачення, оскільки право ЄС ще тільки розвивалось, і тлумачити положення договорів можна було лише стосовно тексту преамбули та цілей, визначених у них [15;16;17].

Не менш актуальним серед наукових доробків того часу стало монографічне дослідження Г. Бебра, присвячене розвитку судового контролю в ЄС, в якому автор ставив за мету простежити розвиток юриспруденції щодо різних аспектів судового контролю в рамках правового порядку ЄС та визначити його фактичний стан. Науковець звертається до аналізу і критики судової практики не лише Суду ЄС, а й національних судів, де аналізує ефективність дії спільного правопорядку та його дотримання державами-членами. Автор уникає цитування тогочасних наукових публікацій, зазначаючи, що висловлені у них ідеї розвитку європейської інтеграції так і не були реалізовані [18].

Крім того, автор звертається до аналізу доктрини судового контролю в ЄС, яку Суд ЄС безпосередньо сформував у своїй практиці, а опосередковано національні судові інституції. На думку науковця, Суд ЄС здійснює прямий судовий контроль через реалізацію наданої йому юрисдикції розглядати справи за позовом суб'єктів правового порядку ЄС (у тому числі фізичних і юридичних осіб) щодо законності дій інституцій; дотримання та виконання зобов'язань державами – членами та приватними особами, виконання позадоговірних зобов'язань. Опосередкований судовий контроль,

на думку Г. Бебра, здійснюють національні суди, які в той період тільки почали застосовувати статтю 177 Римських Договорів, яка передбачала процедуру звернення до Суду ЄС з питань правового статусу права ЄС та меж його дії в їх державах. Реалізація зазначених положень договорів була важливою як з точки зору визнання верховної юрисдикції Суду ЄС у питаннях тлумачення права ЄС, так і з позиції забезпечення єдиного підходу до застосування та розуміння положень договорів на території всіх держав - членів.

Похідною від судового контролю темою було дослідження правової природи взаємодії національних судових інституцій і Суду ЄС, їх впливу на рівномірне застосування правопорядку ЄС і органічне його поєднання з національним правопорядком. Наукову увагу зазначеним питанням приділяли Г. Бебр [19;20;21;22], Дж. Шоу [23], Ф. Якобс [24]. Також науковці аналізували право ЄС на предмет його відповідності системі загальних прав людини, вказуючи: незважаючи на те, що договори не містять розділу про загальні права людини, вони не можуть суперечити Європейській конвенції з прав людини і Соціальної хартії [25;26].

Неабиякий резонанс серед науковців, які досліджували Суд ЄС на початковому етапі його функціонування і до прийняття Маастрихтського договору, спричинило питання судового активізму, який одні правники засуджували, а інші вважали важливою складовою діяльності цієї інституції, що сприяла розвитку європейської інтеграції.

Критики судового активізму звинувачували Суд ЄС у тому, що він перебирає на себе законодавчу функцію, на здійснення якої його не було уповноважено державами-членами під час підписання договорів. Їх критика була аргументована тим, що Суд ЄС, в обхід вищих національних судових органів та урядів держав – членів, встановив верховенство права ЄС використавши для цього суди нижчих інстанцій. Проте ті, хто мав більш прогресивні погляди на правову природу Суду ЄС, зауважували, що законотворча функція є похідною від судової функції, а її активне здійснення Судом ЄС зумовлене складністю і надмірною тривалістю прийняття рішень іншими інституціями, оскільки представники держав-членів не могли дійти одностайності у визначенні правового регулювання з певних питань, що призводило до затяжного правового вакууму і загрожувало єдності держав-членів у питаннях досягнення цілей,

встановлених договорами. Більш детально тогочасні погляди на судовий активізм представлені у працях Дж. Бентгоетха [27], Ж. Булуа [28], Дж. Вінтер [29], Ж. Вейлера [30], А. Дашвуда [31], К. Діплока [32], М. Капелетті [33;34], Дж. Коппела, А. О'Ніла [35], Г. Копеніка [36], Т. Купманс [37], Г. Манчіні [38], П. Пескаторе [39], Х. Расмусена [40;41], Е. Штейн [42] та ін.

Слід зазначити, що важливий внесок у розуміння справжньої правової природи Суду ЄС зроблено працями, написаними суддями Суду ЄС та генеральними адвокатами, оскільки вони мали безпосередніми творцями його практики. Їх публікації містять аналіз рішень Суду ЄС з позиції безпосередніх учасників їх ухвалення. А враховуючи, що в той час кожне рішення було визначним для формування нового інтеграційного правопорядку, то мотивацію прийняття того чи іншого рішення можна якраз простежити у публікаціях, написаних суддями і генеральними адвокатами.

Серед таких наукових публікацій, написаних суддями Суду ЄС, заслуговують на увагу монографічні праці Р. Лекура (судді Суду ЄС від Франції), який у 1967 – 1976 рр. обіймав посаду президента Суду ЄС. У своїй монографії «Європа суддів» Р. Лекур поєднує теорію і практику застосування основних принципів права ЄС, таких, як прямиий вплив, верховенство права, та описує структуру правопорядку ЄС як автономного та інтегрованого в національні правопорядки, на відміну від міжнародного права, яке проходило процедуру ратифікації, і подекуди не всі норми однаково застосовувалися в національних державах. За відомостями з його біографії, він був тим суддею, який переконав суддів ЄС визнати верховенство права ЄС над національним і його пряму дію [43].

Обіймаючи посаду президента Суду ЄС, Р. Лекур був ініціатором ідеї поширення права ЄС через тісну комунікацію з національними судами. За його сприяння було проведено значну кількість конференцій та просвітницьких заходів за участю національних суддів, що позитивно впливало на розвиток інституту звернення національних судів до Суду ЄС за попереднім рішенням, та утвердило практику прямого застосування права ЄС у національних судах, що сприяло єдиним підходам до його застосування та тлумачення [44;45].

Цікавий огляд історії розвитку Суду ЄС від Плану Шумана до створення ЄС здійснив М. Ланграж, який входив до складу

розробників Римських Договорів, а потім працював генеральним адвокатом у Суді ЄС. Як розробник Римських Договорів, зокрема положень, що стосуються Суду ЄС, М. Ланграж також відомий як правник, який аргументував, що Суд ЄС має відмінну правову природу від міжнародних судових інституцій, а правопорядок ЄС є похідним від міжнародного права, проте не є його галуззю [46;47].

Окремі наукові дослідження були присвячені впливу суддів Суду ЄС на розвиток європейської інтеграції та становлення права ЄС [48;49;50].

Ближче до завершення першого періоду та напередодні підписання Маастрихтського договору в наукових джерелах почали з'являтися праці, присвячені реформуванню Суду ЄС, в яких закладалася думка про створення регіональних судів, котрі перейняли б частину юрисдикційних повноважень Суду ЄС, а останній мав би стати вищою інстанцією. Зокрема, такі думки викладені в статті Ж.-П. Жаке [51]. Але, як показує досвід, вони не дістали своєї реалізації.

Загалом увесь науковий доробок першого періоду був покладений в основу наступних досліджень, в яких визначальним було питання конституціоналізації договорів та конституційної юрисдикції Суду ЄС.

Попри складність пошуку та відтворення наукових джерел про Суд ЄС, опублікованих у період зародження ЄС, нам вдалося їх опрацювати та систематизувати.

Застосувавши до віднайдених джерел систематизацію за часовим критерієм та розділивши їх на три періоди: I період (1957 – 1992 рр.); II період (1992 – 2007 рр.); III період (2007 – дотепер), нам вдалося виокремити джерела, які були написані на початку створення та функціонування Суду ЄС та згрупувати їх за напрямками дослідження. Починаючи з Римських договорів до прийняття Маастрихтського договору було опубліковано велику кількість праць з питань організації та функціонування Суду ЄС, які були написані французькими, німецькими, італійськими, нідерландськими вченими та юристами-практиками. Їх праці, без сумніву, свідчать про визначний внесок у розвиток інтеграційних процесів. Адже викладені у них тези стосувалися практичних аспектів роботи Суду ЄС та впровадження права ЄС у національні правопорядки.

У своїх працях європейські науковці нерідко порівнювали Суд ЄС з Верховним судом США на ранніх етапах його функціонування, а сам Союз і його договори наділяли особливими ознаками федералізму і конституціоналізму [52].

Проте чим далі відбувається розвиток ЄС, тим частіше науковці констатують факт появи абсолютно унікальної форми об'єднання держав, яка виходить за межі класичного поняття федералізму. Такі висновки стають очевидними щоразу, коли правники починають аналізувати засади організації та функціонування інституцій ЄС та порядку їх взаємодії, який має свої особливості порівняно із засадами федеративного політичного устрою.

Спільною рисою всіх наукових досліджень, присвячених ЄС, незалежно від географії їх проведення, наукових переконань правників та їх поглядів на європейську інтеграцію є те, що вони ґрунтуються на аналізі судової практики Суду ЄС – інституції, яку всі без винятку правники визнають найавторитетнішою, віддаючи їй роль локомотива розвитку європейської інтеграції та формування права ЄС. Такого висновку правники доходять у своїх дослідженнях, описуючи новели правового розуміння інтеграційного права, які сформульовані в судовій практиці Суду ЄС, та оцінюючи їх вплив на інтеграційні процеси і побудову сучасної правової системи ЄС. Архітектура рішень Суду ЄС, формування у них спільних для всіх держав-членів принципів права та правового регулювання, заснованого на рівності, соціальній справедливості з послідовним курсом на досягнення цілей інтеграційного об'єднання та орієнтацією на досягнення економічного добробуту в Європі, вивели цю інституцію за межі судового контролю – на рівень флагмана побудови нового правопорядку в наднаціональному просторі. Спільним науковим доробком правників також є висновок про те, що ця судова інституція не є чимось однозначно подібним до судових органів національних держав чи міжнародних судових органів, а вирізняється з-поміж них особливими засадами організації та функціонування.

Серед найвідоміших правників, які досліджували різні аспекти діяльності Суду ЄС, можна назвати А. Барава, Г. Бебра, Дж. Вейлера, Д. Велброка, П. Горі, П. Ван Дейка, П. Дюбуа, Ж.-П. Жаке, М. Капелетті, Д. Кілінга, М. Лангража, М. Лежена, Р. Лекура, Ж.-В. Луї, Г. Манчіні, Т. Мюллер-Гейдельберга, П. Пескаторе, Х. Расмусена, А. Тота, К. Хардінга, Г. Шермерса, Дж. Шоу,

Ф. Якобса та ін. Їх праці є основою наукового доробку першого періоду (1957 – 1992 рр.) функціонування Суду ЄС.

Згрупувавши опрацьовані джерела, які опубліковані в цей період, ми виокремили низку актуальних тем, що стосувалися окремих аспектів функціонування Суду ЄС, зокрема: захист приватних осіб у правопорядку ЄС; методи тлумачення у рішеннях Суду ЄС; судовий контроль в ЄС; правова природа взаємодії національних судових інституцій і Суду ЄС та їх вплив на рівномірне застосування правопорядку Спільноти і органічне його поєднання з національним правопорядком; судовий активізм; принципи права ЄС; роль суддів ЄС у розвитку європейської інтеграції.

Враховуючи, що Суд ЄС виник як новітня форма судової інституції, науковці та правники того періоду по-різному описували його правову природу, не завжди надаючи об'єктивні оцінки діяльності цієї установи. А тому не кожна праця є доктринальним джерелом, актуальним у сучасний період розвитку Суду ЄС. Але кожна з них містить аналіз судової практики того періоду з оцінкою відповідно до тогочасного стану європейської інтеграції та її сприйняття крізь призму наукового світогляду авторів.

1. Case C-26/62: NV Algemene Transport-en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration, C-26/62, EU:C:1963:1. 2. Case C-6/64: Flaminio Costa v E.N.E.L., Reference for a preliminary ruling: Giudice conciliatore di Milano – Italy, Case 6-64, EU:C:1964:66. 3. Schermers Henry G. *Judicial Protection in the European Communities: second edition*. Deventer: Kluwer, 1983. 455 p. 4. Bebr G. *Judicial remedy of private parties against normative acts of the European Communities: The role of exception of illegality. Common Market Law Review*. 1966. Vol. 3. P. 7–31. 5. Barav A. *The exception of illegality in Community Law; A Critical Analysis. CML Review*. 1974. 366 p. 6. Dubois P.L' *exception d'illégalité devant la Cour de Justice des Communautés européennes*. CDE, 1978. 411 p. 7. Louis J.-V. *De l'exception d'illégalité dans la jurisprudence de la Cour des Communautés européennes*. Revista de derecho y jurisprudencia de Administración (Montevideo), 1965. P. 119-120. 8. Müller-Heidelberg T. *Schutzklauseln im europäischen Gemeinschaftsrecht: dissertation*. Hamburg, 1970. 334 p. 9. Lejeune M.A. *Un droit de temps de crise: Les clauses de sauvegarde de la CEE*. Brussels, 1975. 311 p. 10. Dijk van P. *Judicial Review of Governmental action and the requirement of an interest to sue*. Alphen a/d Rijn/Maryland USA/The Hague, 1980. P. 284 – 305. 11. Gori P. *Les clauses de sauvegarde des traités CECA et CEE*. Brussels, 1966. 239 p. 12. Rasmussen H. *Why Is Article 173 Interpreted Against Private Plaintiffs? European Law*

Review. 1980. Vol. 5. P. 112–127. **13.** Harding C. The Private Interest in Challenging Community Action. *European Law Review*. 1980. Vol. 5. pp. 354–361. **14.** Toth A. *Legal Protection of Individuals in the European Communities: Remedies and procedures* North-Holland Publishing Company, 1978. 226 p. **15.** Kutscher H. Methods of interpretation as seen by a judge at the Court of Justice. Judicial and Academic Conference, 27–28 September 1976. Luxemburg, 1976. P. 1–5. **16.** Hamson C. Methods of interpretation. A Critical Assessment of the Results. Judicial and Academic Conference, 27–28 September 1976, above n 6 at II-3 and III-3 respectively. Luxemburg, 1976. P. 11–15. **17.** Meersch van der W. L'ordre juridique des Communautés européennes et le droit international. *Revue internationale de droit comparé* Année, 1980. P. 847 – 849. **18.** Bebr G. Development of judicial control of the European Communities. Springer Science + Business Media B.V., 1981. 822 p. **19.** Bebr G. The Existence of a Genuine Dispute: An Indispensable Precondition for the Jurisdiction of the Court under Article 177 EEC Treaty? *17 CML Rev.* 1980. P. 525– 537. **20.** Bebr G. Arbitration tribunals and Article 177 of the EEC Treaty. *Common Market Law Review*. 1985. P. 489–504. **21.** Bebr G. Preliminary Rulings of the Court of Justice, their Authority and Temporal Effect. *Common Market Law Review*. Volume 18, Issue 4, 1981. P. 475 – 507. **22.** Bebr G. The Rambling Ghost of “Cohn-Bendit”: Acte Clair and the Court of Justice. *Common Market Law Review*. Volume 20, Issue 3, 1983. P. 393 – 693. **23.** Shaw J. Article 177 EEC — The Organic Connection Between National Courts and the European Court of Justice. *European Community Law*. 1993. P. 135-150. **24.** Jacobs F. Which courts and tribunals are bound to refer to the European Court? *2 ELRev*, 1977. P. 119 – 121. **25.** Mendelsohn M. The European Court of Justice and Human Rights. *Yearbook of European Law*. 1981. Vol. 1, Issue 1. P. 125–165. **26.** Lord MacKenzie Stuart. *The European Communities and the Rule of Law. The Hamlyn Lectures twenty-ninth series*. Published by Stevens & Sons Limited of 11 New Fetter Lane, London, 1977. 154 p. **27.** Bengoetxea J. The legal reasoning of the European Court of justice. Oxford: Clarendon Press, 1993, 294 pp. **28.** Boulouis J. A propos de la fonction normative de la jurisprudence. Remarques sur l'oeuvre jurisprudentielle de la Cour de Justice des Communautés européennes. Mélanges offerts à Marcel Waline : le juge et le droit public, 1974. T. 1. P. 149-162. **29.** Winter J. Direct Applicability and Direct Effect – Two Distinct and Different Concept in Community Law. *Common Market Law Review*. 1972. Vol. 9. P. 425–438. **30.** Weiler J. The Court of Justice on Trial. *24 C.M.L.Rev.* 1987. P. 555-589. **31.** Dashwood A. The Principle of Direct Effect in European Community Law. *Journal of Common Market Studies*. 1978. Vol. 16. P. 229–245. **32.** Diplock K. The courts as legislators. *Oxford Journal of Legal Studies*. 1989, Vol. 9, No. 4. P. 441-462. **33.** Cappelletti M. Is the European Court of Justice Running wild? *European Law Review*. 1987. Vol. 12, Issue 1. P. 3–17. **34.** Cappelletti M. The Law-Making Power of the Judge and its Limits: A Comparative Analysis. *Monash University Law Review*. 15, 1981. P. 15-54. **35.** Coppel J., O'Neill A. The

European Court of Justice: Taking Rights Seriously? *Common Market Law Review*. 1992. Vol. 29. P. 681–692. **36.** Köpenik G. Die Ausweitung der Rechtssetzungsbefugnisse der Europäischen Gemeinschaften durch den Europäischen Gerichtshof, Thesis München, 1974. 225 p. **37.** Koopmans T. The Roots of Judicial Activism, Protecting human rights: The European Dimension (1988). *Studies in honour of G.J. Wiarda*, 1988. 11 p. **38.** Mancini G. Attivismo e autocontrollo nella giurisprudenza della Corte di Giustizia, in *Riv. dir. eur.*, 1990. P. 229–240. **39.** Pescatore P. The Doctrine of Direct Effect: An Infant Disease of Community Law. *European Law Review*. 1983. Vol. 8. P. 155–177. **40.** Rasmussen H. The European Court's Acte Clair Strategy in C. I. L. F. I. T.; Or: Acte Clair, of Course! But What Does it Mean? *European Law Review*. 1984. Vol. 9. P. 242–259. **41.** Rasmussen H. *On law and policy in the European Court of Justice*. Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 1986. 555 p. **42.** Stein E. Lawyers, Judges and the Making of a Transnational Constitution. *The American Journal of International Law*. 1981. Vol. 75, No. 1. pp. 1–27. **43.** Lecourt R. *L'Europe des Juges. Brussels: Establishments Emile Bruylant*, 1976. 334 p. **44.** URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/162021972.pdf>. **45.** Lecourt R. Le rôle de la Cour de Justice dans le développement des Communautés. *European Yearbook*. 1976. Vol. 24. P. 19–41. **46.** Lagrange M. *La Cour de justice des Communautés européennes du plan Schuman à l'Union européenne. Mélanges Fernand Dehousse, la construction européenne*. Paris; Bruxelles: Fernand Nathan/Editions Labor, 1979. Vol. 2, P. 132. **47.** Lagrange M. The Court of Justice as a Factor in European Integration. *The American Journal of Comparative Law*. 15 (4), 1966–1967. P. 709–725. **48.** Schermers G., The European Court of Justice: Promoter of European integration. *The American Journal of Comparative Law*. 1974. Vol. 22, No. 3. P. 444–464. **49.** Wyatt D. The Direct Effect of Community Social Law – Not Forgetting Directives. *European Law Review*. 1983. Vol. 8. P. 241. **50.** Waelbroeck M. Can the Court of Justice Limit the Retrospective Operation of its Judgements? *Yearbook of European Law*. Volume 1, 1981. Issue 1. P. 115–123. **51.** Jacqué J.-P., Weiler J. On the road to European Union – a new Judicial architecture. *Common Market Law Review*. 1990. Vol. 27. P. 187–223. **52.** Lenaerts K. Constitutionalism and the Many Faces of Federalism. *American Journal of Comparative Law*. 1990. Vol. 38, No. 2. P. 205–263.

Kaminska Ilona. Court of Justice of the European Union: historiography of European sources published in the period 1957 – 1992

Before proceeding to the analysis and characterization of foreign publications, all the sources we found were systematized according to the time criterion, according to which all the publications found, which in one way or another examined the Court of Justice, we divided into three periods, namely: I period (1957 – 1992); II period (1992 – 2007); III period (2007 – present). The division was based on the periodization of the development of European integration, or rather its main stages. And the period – the creation and functioning of the

European Communities (from the Treaties of Rome to the signing of the Maastricht Treaty); II period – the formation of the European Union (signing of the Maastricht, Amsterdam, Nice treaties); Period III – the functioning of the European Union in its modern form (after the signing of the Lisbon Treaty and until now). Thanks to this systematization, we were able to demonstrate what topics were relevant among scholars in a particular period of development of integration and functioning of the Court of Justice. The main presentation of the material is devoted to the results of the analysis of foreign scientific publications concerning the principles of organization and functioning of the Court of Justice published in the period 1957 – 1992. We found that most scientific papers were published by scientists from Great Britain, Italy, Belgium, Luxembourg, Germany, France which account for a significant share of the work of judges and Advocates-General of the Court of Justice. All foreign sources published in this period were analyzed by us on the subject of research and grouped by subject. Thus, we found that in the period 1957 – 1992, current research topics on the Court of Justice of the EU were: protection of individuals in the EU law and order; methods of interpretation in the decision of the Court of Justice of the EU; judicial control in the EU; the legal nature of the interaction between national judicial institutions and the Court of Justice and their impact on the uniform application of the Community legal order and its organic combination with the national legal order; judicial activism; principles of EU law; the role of EU judges in the development of European integration.

Key words: judicial activism, EU legal order, principles of EU law, EU court decision.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.7

DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-82

Elvin ALIYEV

SOME PROBLEMS WITH ISSUING RESIDENCE PERMITS IN AZERBAIJAN

This article examines the rules for issuing a residence permit in Azerbaijan and the necessary changes. A study was conducted on the basis of migration legislation of advanced European countries to develop new proposals on the regulation of the rules for issuing residence permits in the Republic of Azerbaijan. The response to the survey showed us the need to make certain changes not only to the Migration Code, but also to other normative legal acts..

Key words: migration, foreigner, ministry, code, fake marriage.

Алієв Е. Е. Деякі проблеми з оформленням посвідки на проживання в Азербайджані

Розглядаються правила видачі посвідки на проживання в Азербайджані та необхідні зміни. На основі міграційного законодавства передових європейських країн розроблено нові пропозиції щодо регулювання правил видачі посвідки на проживання в Азербайджанській Республіці. Доведено необхідність внесення певних змін не лише до Міграційного кодексу, а й до інших нормативно-правових актів.

Key words: міграція, іноземець, міністерство, кодекс, фальшивий шлюб.

Undoubtedly, one of the most important issues in the study of the administrative and legal regulation of migration processes is the provisions of the legislation on the issuance of temporary and permanent

residence permits. In the doctrine of European law, this issue has become a topic of widespread debate, especially in the second decade of the XXI century. The right of man and citizen to freedom of movement and the protection of the security of states are at stake. In the Republic of Azerbaijan (AR), this problem has been discussed more in recent years, and now it is necessary to make some improvements in this area. It is known that the administrative-legal regulation of migration processes in our country is implemented through the Migration Code dated July 2, 2013. Here it is necessary to carefully consider the conditions for obtaining a temporary residence permit.

The issues of temporary residence permit are set out in Chapter 7 of the Code [1], according to Article 45, if a foreigner or stateless person is in a close relationship with a citizen of the Republic of Azerbaijan; when investing at least 500,000 manats in the country's economy; if he has real estate worth at least 100,000 manat in the territory of the Republic of Azerbaijan; when depositing money in banks in the amount of at least 100,000 manats on the basis of a fixed-term deposit agreement; if he / she is a high-level specialist in foreign economy, industry, military, science, culture, sports and other fields; if there are family members temporarily or permanently residing in the country; when engaged in entrepreneurial activity; if a foreigner obtains a work permit in accordance with this Code to engage in paid employment; when studying in full-time in higher and secondary special education institutions, as well as in vocational and general education institutions; engaging in professional religious activities in state-registered religious organizations; when he / she is considered a victim of human trafficking; may obtain a temporary residence permit if it assists the criminal prosecution authorities and if there are grounds provided for in international agreements to which the Republic of Azerbaijan is a party [1]. A temporary residence permit in the territory of Azerbaijan is issued for a period specified in the applicant's application, but not more than 1 year, except for investments in the country's economy in the amount of at least 500,000 manat and may be extended for a period not exceeding 2 years each. In this case, the temporary residence permit is issued for the period specified in the applicant's application, but not more than 3 years, and can be extended for a period not exceeding 3 years each time, if there are appropriate grounds [1].

Some provisions in this section should be clarified and specified on certain issues. First of all, we can consider the condition of being in close kinship with a citizen of the AR. According to Article 3.0.12 of the Code, the concept of close relative includes father, mother, husband (wife), children, brothers, sisters and their children, grandfather, grandmother, grandfather's (grandmother's) father and mother, grandson, father-in-law, mother-in-law, brother-in-law, sister-in-law. It can be said that the basis of close kinship is based on marriage, and the provisions on the validity of marriage are reflected in the Family Code of the AR [2]. It is known that the tendency of foreigners to obtain a residence permit in the relevant country through a fake marriage is widespread throughout the world. For this reason, it is vital to officially determine the validity of a marriage concluded by a foreigner applying for a residence permit on the basis of a marriage with a citizen of the AR. According to Article 25.1 of the Family Code, if one of the parties has not reached the age of marriage, the terms of the marriage mentioned in Article 11 have been violated, if there are one or more obstacles to the marriage, one of the parties to the marriage has a skin disease or human immunodeficiency virus and if it conceals the existence of the disease from the other, as well as if one or both parties do not intend to marry, a marriage (fake marriage) is considered invalid. It is clear that the basis for the invalidity of a marriage contract for a residence permit is the fact that one or both parties (usually) do not intend to get married. Article 25.2 of the Family Code establishes the procedure for invalidating a marriage by a court in the AR [2]. In this regard, the substantiation part of the decision of the Sumgayit City Court on the claim for "invalidation of marriage" dated April 3, 2019 emphasizes that the explanation of the parties shows that the defendant did not intend to marry and agreed to marry at the insistence of his parents, but it was determined that the family was not established. «As evidenced by the above, the marriage was formally registered between the parties, no marriage was established, and this marriage registration did not create any rights or obligations» [3]. As it seems, the family law of the AR, based on the application of one of the parties and their explanation, determines the procedure for invalidating a marriage concluded by one or both parties without the intention of marriage. Article 26 of the Family Code defines the parties or their guardians, other persons whose rights have been violated as a result of a marriage concluded in

violation of the requirements of Article 12 or the age of marriage, as well as persons entitled to demand the annulment of the marriage. It should be noted that as a result of our research on the administrative and legal regulation of migration processes, we have determined that the State Migration Service should be reorganized in the form of the Ministry of Migration and Integration. In our opinion, the Ministry of Migration and Integration, which we consider expedient to establish on the basis of the State Migration Service, should also have the right to apply to the court to invalidate the marriage in appropriate cases. Thus, a new paragraph 9 should be added to Part 1 of Article 26 and the text of the paragraph should be worded as follows:

«Relevant executive authority in case of forged marriage with a foreigner in order to violate the rules of admission, stay and residence permit of a foreigner in the country.»

It is necessary to refer to the international experience on the above issue, and at first glance, it seems that the Immigration Office (UMI) under the Ministry of Justice and Social Security issues a residence permit for marriage to a citizen of Norway [4]. From this point of view, it is also the authority of this body to check the validity of a marriage. Interestingly, there are two types of fake marriages in Norway, and they differ from each other in certain characteristics. In the first type (*omgåelsesekteskap*), the main reason for a person to marry is to obtain a residence permit in this country, and such a marriage is formally valid and real [4]. The other type (*proformaekteskap*) is a marriage concluded by a person who intends to obtain a residence permit completely and is far from the truth [4]. However, both types of invalid marriages provide a legal basis for rejecting a person's application for a residence permit. UDI investigates the couple's length of stay, contact, information about each other, age difference, whether the marriage is unusual in the culture of the foreigner's country of origin, and whether they have previously applied for a residence permit in Norway or another country [4]. In the Kingdom of Belgium, the Immigration Office, which is the authority in charge of migration, has the power to verify the fact that a marriage is concluded in order to obtain a residence permit, and is fighting against this [5]. In general, although in most European countries the authority to verify the validity of a marriage is vested in the police and prosecutors [6, p. 28], it is the migration authorities that monitor the fact that a foreigner marries a citizen of the country concerned in order

to obtain a residence permit. When it comes to verifying the validity of a marriage between a foreigner and a citizen, it can be said that a number of criteria are used by different countries. For example, Spanish legislation has identified 118 questions for the interview of partners, which are divided into three main groups [7, p. 26]. The first group of questions is to determine the level of mutual knowledge of personal, family and professional information, the second group to understand the development of relationships from the first acquaintance to the decision to marry or marriage decision, and finally the last group about the daily life of the parties (smoking, hobbies, common language, illnesses, whether a foreigner is aware of the advantages of marrying a Spanish citizen and having a family in that country) [7, p. 26].

Another important issue is the criminal nature of this act in European countries. Thus, according to Article 118, Part 2 of the Swiss Federal Law on Foreign Citizens and Integration, any person who marries a foreign citizen or organizes, promotes or facilitates such a marriage in order to violate the rules of admission and stay of foreign nationals, is sentenced to imprisonment not exceeding three years or a fine. Part 3 of the article establishes aggravating circumstances of this criminal act. Thus, the commission of this crime by a person as a representative of a criminal organization or association, created intentionally or for the purpose of continuing to commit this crime for illegal gain, is punishable by up to 5 years in prison or a fine [8]. The second part of Section 95 of the Law on the Residence, Economic Activity and Integration of Foreigners in the Federal Republic of Germany provides for imprisonment for up to 3 years and a fine for this crime [9]. However, unfortunately, the Criminal Code of the AR does not define a fake marriage without the intention of marriage as a criminal act. In response to our request to provide statistical information to the State Migration Service, it was stated that in accordance with Article 45.1.1 of the Code (in case of close relationship with a citizen of the Republic of Azerbaijan) In 2019, 23 foreigners and in 2020, 18 foreigners and stateless persons were reportedly denied or their previous permits revoked. These figures lead to the inclusion of fake marriages in the Criminal Code as a socially dangerous act. We consider that according to the above-mentioned statistics, the commission of this act is widespread and Article 318-3 should be added to the Crimes against the Rules of Administration

chapter of the Code, and the text of the article should be worded as follows:

318-3.1. Concluding or arranging a fake marriage with a foreigner for the purpose of violating the rules of admission, stay and residence permit of foreigners by a citizen of the Republic of Azerbaijan.

shall be punished by correctional labor for up to 2 years, or restriction of liberty for up to 3 years, or imprisonment for up to 3 years.

318-3.2. Same actions:

318-3.2.1. committed by an organized group;

318-3.2.2. committed by an official using his official position;

318-3.2.3. when committed repeatedly -

shall be punished by imprisonment for a period from three to five years with or without deprivation of the right to hold a certain position or engage in certain activity for up to two years.

On the other hand, entrusting the investigation of this crime to the new Ministry of Migration and Integration is also a great requirement, as this body, which will be established on the basis of the State Migration Service, will specialize in migration and integration of foreigners. The current DMX does not have an investigation department [10], but it is expedient to establish of a new General Investigation Department in the new Ministry and to delegate the preliminary investigation authority of crimes under Article 318-1 (also known as the organization of illegal migration) to the said ministry. At present, according to Article 3 of the Presidential Decree ““On the approval, entry into force and related legal regulation of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan” and the application of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan approved by this Law”, this power belongs to the State Border Service [11]. A new provision should be added to this article in the following wording:

«On cases on crimes provided for in Articles 318-1 and 318-3 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan – the Ministry of Migration and Integration of the Republic of Azerbaijan.»

In addition, the above stipulates the amendment to the text of Article 215.3.1 of the Criminal Procedure Code of the AR. Thus, according to this article, preliminary investigations into crimes under Articles 100-113, 120-125, 126.3, 135-138, 145, 146, 148-1, 149, 154-162, 162-1 (when a criminal case is initiated by the prosecutor’s office), 163, 164, 165.2, 165-2, 165-3, 166.2, 169-1, 179, 189-1, 190, 191, 192-2, 193-1

(when the criminal case is initiated by the prosecutor's office), 195, 195-1, 195-2, 202-203-1, 208, 210-212, 222, 223, 262, 268, 286-288, 290-302, 304, 307-315, 316-2.1, 317, 317-1.2, 318-1, 321 and 323 of the Criminal Code of the AR, are conducted by the prosecutor's office. It is expedient to remove Article 318-1 from here, as it was proposed that the preliminary investigation under this article be conducted by the new Ministry of Migration and Integration.

Interestingly, Article 3 of the Migration Code does not define the concept of a high-level specialist, which can lead to certain difficulties in the implementation of the legislation. When referring to international experience, for example, the dictionary of the International Organization for Migration (IOM) defines the terms highly skilled migrant worker and qualified local. A highly skilled migrant worker is a migrant worker who has a high level of education or professional experience, and generally has the skills or quality necessary for a highly skilled profession [12, p. 91]. The term specialized local refers to an emigrant with special professional skills required in the country of origin in the context of migration [12, p. 165]. However, in each case in the national legislation, individual states may set different criteria for highly qualified migrants. Education, occupation, income level or a combination of these are used to determine a migrant's skills. There are two separate systems in the world for the classification of both professional and educational criteria [12, p. 91-92]. One of them is called the International Standard Vocational Classification 08 (ISCO-08). In this Classification, the professions included in the 3rd and 4th Skill Levels are considered highly qualified [13, p. 13]. Examples include managers, specialists, technicians and assistant specialists [13, p. 14].

The other system is called the International Standard Classification of Education, and the knowledge and skills required to operate in the above-mentioned Skills Level occupations are mainly Level 5 (short-term higher education), Level 6 (bachelor's or equivalent level), Level 7 (Master's or equivalent) or Level 8 (Doctoral or equivalent level) is obtained as a result of education [12, p. 92]. Thus, based on the above, it is expedient to include the notion of a highly qualified specialist to Article 3 of the Code as having the necessary skills and qualifications for a highly qualified profession with a high level of education (5, 6, 7 or 8 levels of education in accordance with the International Standard Classification of Education) and earning an income with a quality level

(included in Skills Levels 3 and 4 in accordance with the International Standard Classification of Occupations).

Thus, in the current situation, there is a need to make some changes to the Migration Code and other normative legal acts, which is due to the adaptation of administrative and legal regulation of migration processes to modern requirements and the use of advanced European countries in this field.

In addition, we believe that the new Ministry of Migration and Integration, which we propose to establish on the basis of the DMX, should also have the right to apply to the court to invalidate the marriage in appropriate cases. For this purpose, we propose to add a new paragraph 9 to Part 1 of Article 26 of the Family Code of the AR and provide the text of the paragraph in the following wording:

«Relevant executive authority in case of forged marriage with a foreigner in order to violate the rules of admission, stay and residence permit of a foreigner in the country.»

One of the important innovations in the legislation related to the problem of fake marriages is the issue of obtaining a residence permit by a foreigner and, in this context, the criminal prosecution of citizens of the AR who enter into fake marriages for other purposes. In our opinion, the statistics provided to us by the State Migration Service (identification of 23 such fake marriages in 2019 and 18 in 2020) determine the inclusion of this act in the Criminal Code of the AR as a public danger. Thus, Article 318-3 should be added to the chapter on crimes against the Rules of Administration of the Code and the text of the article should be worded as follows:

318-3.1. Concluding or arranging a fake marriage with a foreigner for the purpose of violating the rules of admission, stay and residence permit of foreigners by a citizen of the Republic of Azerbaijan.

shall be punished by correctional labor for up to 2 years, or restriction of liberty for up to 3 years, or imprisonment for up to 3 years.

318-3.2. Same actions:

318-3.2.1. committed by an organized group;

318-3.2.2. committed by an official using his official position;

318-3.2.3. when committed repeatedly -

shall be punished by imprisonment for a period from three to five years with or without deprivation of the right to hold a certain position or engage in certain activity for up to two years.

We also consider it expedient to have a General Directorate of Investigation and Investigation in the structure of the new Ministry of Migration and Integration, which will be established to conduct a preliminary investigation of this crime and criminal cases under Article 318-1. For this purpose, a new provision should be added to Article 3 of the Presidential Decree “On the approval, entry into force and related legal regulation of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan” and the application of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan approved by this Law” in the following wording:

«On cases on crimes provided for in Articles 318-1 and 318-3 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan - the Ministry of Migration and Integration of the Republic of Azerbaijan.»

The text of Article 215.3.1 of the Criminal Procedure Code of the AR must be worded as follows:

On the crimes under Articles 100-113, 120-125, 126.3, 135-138, 145, 146, 148-1, 149, 154-162, 162-1 (when a criminal case is initiated by the prosecutor’s office), 163, 164, 165.2, 165-2, 165-3, 166.2, 169-1, 179, 189-1, 190, 191, 192-2, 193-1 (when the criminal case is initiated by the prosecutor’s office), 195, 195-1, 195-2, 202-203-1, 208, 210-212, 222, 223, 262, 268, 286-288, 290-302, 304, 307-315, 316-2.1, 317, 317-1.2, 318-1, 321 and 323 of the Criminal Code of the AR;

One of the innovations to be introduced in the Migration Code is the inclusion of the concept of highly qualified specialists in Article 3, called Basic Concepts. In accordance with the relevant international standards in this field, the concept should be in the form of a foreigner having the necessary skills and qualifications for a highly qualified profession with a high level of education (5, 6, 7 or 8 levels of education in accordance with the International Standard Classification of Education) and earning an income with a quality level (included in Skills Levels 3 and 4 in accordance with the International Standard Classification of Occupations).

1. Azərbaycan Respublikasının Mıqrasiya Məcəlləsi // 2 iyul 2013-cü il tarixdə qəbul edilmişdir. URL: <http://e-qanun.az/framework/46959>.
2. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi // 28 dekabr 1999-cu il tarixdə qəbul edilmişdir. URL: <http://e-qanun.az/framework/46946>.
3. Sumgayit City Court’s decision on civil case on the claim for «invalidation of marriage» dated April 3, 2019.
4. Circumvention marriage and proforma marriage – UDI. URL:

<https://www.udi.no/en/word-definitions/circumvention-marriage-proforma-marriage/>. **5.** Requirements for marriage. URL: [https://www.belgium.be/en/family/marriage/legal_requirements_for_getting_married#:~:text=A%20marriage%20of%20convenience%20is,of%20convenience%20are%20punishable%20offences](https://www.belgium.be/en/family/marriage/legal_requirements_for_getting_married#:~:text=A%20marriage%20of%20convenience%20is,of%20convenience%20are%20punishable%20offences.). **6.** Misuse of the Right to Family Reunification: Marriages of convenience and false declarations of parenthood / European Migration Network. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012. 64 p. **7.** Girona R.C., Anzil V., Yzusqui R. Love and its borders: The monitoring and control of binational marriages in Spain. *Anthropological Notebooks*. Ljubljana, 2017, 23 (2). P. 21-37. **8.** Bundesgesetz über die Ausländerinnen und Ausländer und über die Integration. URL: [https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/20020232/index.html#:~:text=Dieses%20Gesetz%20regelt%20die%20Ein, die%20F%C3%B6rderung%20von%20deren%20Integration](https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/20020232/index.html#:~:text=Dieses%20Gesetz%20regelt%20die%20Ein, die%20F%C3%B6rderung%20von%20deren%20Integration.). **9.** Gesetz über den Aufenthalt, die Erwerbstätigkeit und die Integration von Ausländern im Bundesgebiet. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_aufenthg/index.html#gl_p0089. **10.** Struktur. URL: <https://migration.gov.az/az/about/56>. **11.** Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun və həmin Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə” Fərmanı // 25 avqust 2000-ci il tarixdə qəbul edilmişdir. URL: <http://e-qanun.gov.az/framework/360>. **12.** International Migration Law. Glossary on Migration / ed. A.Sironi, C.Bauloz, M.Emmanuel. Geneva: International Organization for Migration (IOM), 2019. 248 p. **13.** International Standards Classification of Occupations: Structure, group definitions and correspondence tables (Volume I) ISCO-08 / International Labour Organization. Geneva: International Labour Office, 2012. 422 p.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-92

I. С. ПОЛЯКОВ

МЕХАНІЗМ АПЕЛЯЦІЙНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Обґрунтовується, що апеляційне провадження є однією з базових гарантій об'єктивного і неупередженого розгляду справ адміністративними судами України. Інститут апеляційного перегляду судових рішень забезпечує повноцінну реалізацію однієї з головних норм чинної Конституції України – права людини на судовий захист своїх прав. Апеляційний перегляд судових рішень в адміністративному судочинстві сприяє забезпеченню формуванню судами законних та обґрунтованих рішень, недопущенню будь-якого порушення законодавства, прав, свобод і законних інтересів учасників адміністративного процесу.

Показано, що процесуальний механізм реалізації адміністративного оскарження є складним, багатоступеневим та цільно регламентованим. Водночас важливими чинниками впливу на результативність механізму реалізації апеляційного оскарження є відповідність законодавства соціальним реаліям, наявність необхідних компетентностей у суддів, рівень матеріально-технічного та інформаційного забезпечення суду.

Ключові слова: адміністративне судочинство, апеляційне провадження, адміністративний суд, механізм апеляційного провадження, права і свободи учасників процесу, право на судовий захист.

Polyakov Igor. The mechanism of appellate proceedings in the administrative proceedings of Ukraine

It is substantiated that appellate proceedings are one of the basic guarantees of objective and impartial consideration of cases by the administrative courts of

© ПОЛЯКОВ Ігор Сергійович – кандидат юридичних наук, приватний нотаріус, м. Харків; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2490-6128>; e-mail: igorjpoly@gmail.com

Ukraine. The institution of appellate review of judgments ensures the full realization of one of the main provisions of the Constitution of Ukraine – the human right to judicial protection of their rights. The appellate review of judgments in administrative proceedings helps to ensure the formation of lawful and reasonable judgments, to prevent any violation of the law, rights, freedoms and legitimate interests of participants in the administrative proceedings.

It is noted that nowadays the procedural mechanism for the realization of administrative appeals is complex, multi-stage and regulated in detail. At the same time, compliance of legislation with social realities, the availability of the necessary competences of judges, the level of material and technical and information support of the court are important factors influencing the effectiveness of the mechanism of the appeal realization.

Key words: *administrative proceedings, appellate proceedings, administrative court, mechanism of appellate proceedings, rights and freedoms of participants in the proceedings, right to judicial protection.*

В умовах активізації європейської інтеграції України й утвердження основ правової державності важливе значення має формування ефективного процесуального механізму здійснення адміністративного судочинства. Однією з базових гарантій об'єктивного і неупередженого розгляду справ адміністративними судами України є забезпечення апеляційного оскарження рішень суду. Реалізація цієї засади дістала правове закріплення в розділі III «Перегляд судових рішень» Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ) [1]. Завдяки інституту апеляційного перегляду судових рішень забезпечується повноцінна реалізація однієї з головних конституційних норм – права людини на судовий захист своїх прав. Апеляційний перегляд судових рішень в адміністративному судочинстві сприяє забезпеченню формуванню судами законних та обґрунтованих рішень, недопущенню будь-якого порушення законодавства, прав, свобод і законних інтересів учасників адміністративного процесу. Крім того, існування апеляційного провадження відкриває можливість для судів вищої інстанції виявляти слабкі місця у діяльності інших судів, узагальнювати й надавати відповідні роз'яснення цим учасникам з метою гарантування однакового застосування законодавства судами всіх рівнів і формування цілісної судової практики [2, с. 223]. Водночас апеляційне провадження в адміністративному судочинстві є складним процесуальним інститутом, реалізація якого відбувається у певній послідовності та являє собою механізм певних процесуальних дій і стадій.

Актуальним завданням сучасної юридичної практики є оптимізація такого механізму, а відповідно формується наукове завдання щодо його дослідження і розробки.

Зазначені питання частково розроблялися такими вченими, як І. Кирилук, С. Ківалов, В. Теремецький, Д. Роженко, Р. Хобор та ін. Проте доктринальне осмислення різних аспектів механізму реалізації апеляційного провадження в адміністративному судочинстві залишається недостатнім і потребує ґрунтовного дослідження.

Апеляція являє собою основний спосіб оскарження в суді вищої інстанції судових рішень, які ще не набрали чинності [3, с. 523; 4, с. 764]. Інститут апеляції після свого виникнення у Стародавньому Римі отримав подальший розвиток у процесуальному законодавстві європейських країн. Він відомий і в Україні, поєднуючи європейський правничий досвід і традиції давньоруського права (норми, що стосуються інституту апеляції, можна знайти у Статуті Великого князівства Литовського (1529 р.), у книзі «Права, за якими судиться малоросійський народ», у Статуті цивільного судочинства Російської імперії, що діяв в Україні до 1918 р.) Важливий крок на шляху формування власної судової системи зробила Українська Центральна Рада, коли прийняла 17 грудня 1917 р. спеціальний Закон «Про заведення апеляційних судів», а 8 липня 1918 р. – Закон «Про судові палати і апеляційні суди». Зі встановленням радянської влади інститут апеляції припинив своє існування, бо вважався інститутом буржуазного права, натомість було запроваджено інститут касації, який за змістом суттєво відрізнявся від однойменного інституту світового процесуального законодавства. Судово-правова реформа в незалежній Україні та прийняття Конституції України зумовили відновлення інституту апеляції й у новому Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (2016 р.) та процесуальному законодавстві держави. Апеляційне оскарження нині є одним із найбільш поширених у сучасному судочинстві способів оскарження судових рішень.

Згідно з ч. 1 ст. 292 КАСУ судом апеляційної інстанції в адміністративних справах є апеляційний адміністративний суд, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться місцевий адміністративний суд (місцевий загальний суд як адміністративний суд чи окружний адміністративний суд), що ухвалив рішення.

Первинним елементом механізму апеляційного оскарження в адміністративному судочисстві України є *реалізація права на апеляційне оскарження*. Право на апеляційне оскарження являє собою гарантовану державою свободу суб'єкта на свій розсуд задовольняти інтереси, передбачені об'єктивним правом [5, с. 92]. Відповідно до ч. 1 ст. 293 КАСУ це право мають учасники справи й особи, які не брали участі у справі, але якщо суд вирішив питання про їх права, свободи, інтереси й (або) обов'язки, вони теж вправі оскаржити в апеляційному порядку рішення суду першої інстанції повністю або частково, крім випадків, установлених цим Кодексом. Частиною 2 ст. 293 КАСУ визначається, що ухвали суду першої інстанції можуть бути оскаржені в апеляційному порядку окремо від рішення суду повністю або частково у випадках, установлених у КАСУ. Оскарження ухвал суду, не передбачених у ст. 294 КАСУ, окремо від його рішення не допускається.

Стаття 294 КАСУ містить перелік ухвал суду першої інстанції, на які можуть бути подані апеляційні скарги окремо від його рішення. Окремо від рішення суду в апеляційному порядку можуть бути оскаржені ухвали суду першої інстанції щодо: 1) забезпечення доказів, відмови в забезпеченні доказів, скасування ухвали про забезпечення доказів; 2) забезпечення позову, заміни заходу забезпечення позову, скасування забезпечення позову, відмови у забезпеченні позову, відмови у заміні заходу забезпечення позову або скасуванні забезпечення позову; 3) повернення заяви позивачеві (заявникові); 4) відмови у відкритті провадження у справі; 5) відкриття провадження у справі з порушенням правил підсудності; 6) передачі справи на розгляд іншого суду; 7) відмови поновити або продовжити пропущений процесуальний строк; 8) затвердження умов примирення сторін; 9) призначення експертизи; 10) визначення розміру судових витрат; 11) зупинення провадження у справі; 12) залишення позову (заяви) без розгляду; 13) закриття провадження у справі; 14) внесення або відмови у внесенні виправлень у рішення; 15) відмови ухвалити додаткове рішення; 16) роз'яснення або відмови у роз'ясненні судового рішення; 17) відмови у відкритті провадження про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами; 18) відмови у поновленні пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання; 19) відстрочення і розстрочення, зміни або встановлення способу і порядку виконання

судового рішення; 20) заміни сторони у справі (процесуальне правонаступництво) або сторони виконавчого провадження; 21) повороту виконання рішення суду або відмови у повороті виконання рішення; 22) внесення чи відмови у внесенні виправлень до виконавчого документа, визнання чи відмови у визнанні виконавчого документа таким, що не підлягає виконанню; 23) окрема ухвала; 24) стягнення штрафу в порядку процесуального примусу; 25) накладення штрафу та інших питань судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративних справах, постановлених судом відповідно до статті 382 КАСУ; 26) відмови у відкритті провадження за заявою про відновлення втраченого судового провадження; 27) відновлення або відмови у відновленні повністю або частково втраченого судового провадження.

Загальним є правило, що в апеляційному порядку може бути оскаржено будь-яке рішення суду, яке ще не набрало законної сили. Виняток існує лише для деяких рішень адміністративного суду у виборчих спорах і спорах, пов'язаних з процесом референдуму, оскільки відтягування набрання законної сили постановами через подання апеляції може позбавити сенсу судовий захист у таких адміністративних справах (після виборів чи референдуму він уже втрачає значення).

Наступним елементом механізму є *дотримання строків апеляційного оскарження*. Згідно зі ст. 295 КАСУ апеляційна скарга на рішення суду подається протягом тридцяти днів, а на ухвалу суду – протягом п'ятнадцяти днів з дня його (її) проголошення. Якщо в судовому засіданні було оголошено лише вступну та резолютивну частини рішення (ухвали) суду або розгляд справи в порядку письмового провадження, зазначений строк обчислюється з дня складення (винесення) повного судового рішення. Учасник справи, якому повне рішення або ухвала суду не були вручені в день його (її) проголошення або складення, має право на поновлення пропущеного строку на апеляційне оскарження: (а) на рішення суду – якщо апеляційна скарга подана протягом тридцяти днів з дня вручення йому повного рішення; (б) на ухвалу суду – якщо апеляційна скарга подана протягом п'ятнадцяти днів з дня вручення йому відповідної ухвали.

Строк на апеляційне оскарження також може бути поновлено в разі його пропуску з інших поважних причин, крім випадків,

установлених у ч. 2 ст. 299 КАСУ. Наслідками порушення строку апеляційного оскарження є: апеляційна скарга, подана після закінчення строків, установлених КАСУ для апеляційного оскарження, залишається без розгляду, якщо суд апеляційної інстанції за заявою особи, яка її подала, не знайде підстав для поновлення строку, про що постановляється ухвала. Вважаємо такий порядок виправданим, адже це, як зауважує Р. Хобор, є гарантією недопущення зловживань процесуальними правами як з боку осіб, які користуються правом апеляційного оскарження, так і з боку апеляційного суду [6].

Третім елементом ми виокремимо *дотримання змісту апеляційної скарги*. Апеляційна скарга є основним документом під час перегляду справ судом апеляційної інстанції, що дозволяє вести процес цілеспрямовано, звернути процесуальні дії суду першої інстанції зі встановленими новими фактами й новими доказами [7, с. 160]. Вимоги до форми і змісту апеляційної скарги наведено у ст. 296 КАСУ. Слід відзначити, що апеляційна скарга може містити клопотання особи про розгляд справи за її участі. За браком такого клопотання вважається, що особа не бажає брати участі в судовому засіданні суду апеляційної інстанції. Якщо в апеляційній скарзі наводяться нові докази, які не були надані суду першої інстанції, то в ній зазначається причина, з якої ці докази не були подані.

Наступним елементом механізму апеляційного оскарження є *підготовка до апеляційного розгляду і його здійснення*. Підготовчі дії, визначені пунктами 4-6 ч. 1 ст. 306 КАСУ, вчиняються з дотриманням прав усіх учасників справи подати свої міркування або заперечення щодо їх учинення, якщо інше не передбачено цим Кодексом. Підготовчі дії є особливо важливими в аспекті забезпечення швидкої та повноцінної підготовки справи до судового розгляду та розгляду справи протягом розумного строку [8, с. 133]. Порядок апеляційного розгляду справи в судовому засіданні закріплено у ст. 310 КАСУ. Він здійснюється колегією суддів у складі трьох суддів за правилами розгляду справи судом першої інстанції і спрощеного позовного провадження з урахуванням особливостей, установлених цією главою. Після відкриття судового засідання й вирішення клопотань учасників справи суддя-доповідач ознайомлює колегію суддів апеляційного суду зі змістом оскаржуваної апеляційної скарги й відгуку на неї. Для надання пояснень, а також

для виступу в судових дебатах перше слово надається особі, яка подала таку скаргу. Якщо апеляційні скарги подали обидві сторони, першим надає пояснення позивач. Після виступу сторін дають пояснення й виступають у дебатах особи, які приєдналися до апеляційної скарги, а вже потім інші учасники справи. По закінченні перевірки підстав для апеляційного перегляду колегія суддів виходить до нарадчої кімнати для ухвалення судового рішення.

Що стосується процедури здійснення апеляційного розгляду справи в порядку письмового провадження за наявними у справі матеріалами, то вона закріплена у ст. 311 КАСУ. Відповідно до положень зазначеної статті суд апеляційної інстанції може розглянути справу без повідомлення учасників справи (в порядку письмового провадження) за наявними у справі матеріалами, якщо справу може бути вирішено на підставі наявних у ній доказів, у разі: 1) відсутності клопотань від усіх учасників справи про розгляд справи за їх участю; 2) неприбуття жодного з учасників справи у судові засідання, хоча вони були належним чином повідомлені про дату, час і місце судового засідання; 3) подання апеляційної скарги на рішення суду першої інстанції, які ухвалені в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення сторін (у порядку письмового провадження).

Повноваження суду апеляційної інстанції за наслідками розгляду скарги на судові рішення суду першої інстанції визначені у ст. 315 КАСУ. За наслідками розгляду такої апеляційної скарги суд апеляційної інстанції має право: 1) залишити апеляційну скаргу без задоволення, а судові рішення – без змін; 2) скасувати судові рішення повністю або частково і ухвалити нове судові рішення у відповідній частині або змінити судові рішення; 3) скасувати судові рішення повністю або частково і у відповідній частині закрити провадження у справі повністю або частково або залишити позовну заяву без розгляду повністю або частково; 4) визнати нечиним судові рішення суду першої інстанції повністю або частково у визначених цим Кодексом випадках і закрити провадження у справі у відповідній частині; 5) скасувати судові рішення і направити справу для розгляду до іншого суду першої інстанції за встановленою підсудністю; 6) у визначених цим Кодексом випадках скасувати свою постанову (повністю або частково) і прийняти одне з рішень, зазначених у пунктах 1-5 частини першої цієї статті.

Підстави для залишення апеляційної скарги без задоволення, а судового рішення – без змін закріплені у ст. 316 КАСУ. Суд апеляційної інстанції залишає цю скаргу без задоволення, а рішення або ухвалу суду – без змін, якщо визнає, що суд першої інстанції правильно встановив обставини справи й ухвалив судові рішення з додержанням норм матеріального і процесуального права.

Стаття 317 КАСУ містить перелік підстав для скасування рішення суду першої інстанції повністю або частково та ухвалення нового рішення у відповідній частині або його зміни. До цих підстав належать: 1) неповне з'ясування судом обставин, що мають значення для справи; 2) недоведеність обставин, що мають значення для справи, які суд першої інстанції визнав встановленими; 3) невідповідність висновків, викладених у рішенні суду першої інстанції, обставинам справи; 4) неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права. Суд апеляційної інстанції за наслідками розгляду апеляційної скарги ухвалює судові рішення у формі постанов згідно з вимогами, встановленими КАСУ.

Згідно зі ст. 325 КАСУ постанова суду апеляційної інстанції набирає законної сили з дати її прийняття, а ухвала – з моменту її проголошення. Ухвала, постановлена судом поза межами судового засідання або в судовому засіданні в разі неявки всіх учасників справи, розгляду справи в письмовому провадженні, набирає законної сили з моменту її підписання суддею (суддями).

Процедуру повернення адміністративної справи встановлено у ст. 326 КАСУ, в якій зазначено, що після закінчення апеляційного провадження матеріали справи, крім тих, що зберігаються виключно в електронній формі, повертаються до суду першої інстанції, який її розглядав, у п'ятиденний строк з дня вручення постанови (ухвали) учасникам справи.

Крім того, слід зазначити, що ефективність процесуального механізму апеляційного оскарження в адміністративному судочинстві України визначається, окрім власне процесально-правових особливостей нормативної регламентації, й іншими чинниками. Зокрема, це недосконалість всієї судової системи й законодавчого забезпечення, недостатній рівень матеріального забезпечення судів, низький рівень професіоналізму й відповідальності суддів, залежність суду від органів державної влади, надмірна завантаженість суддів тощо.

Отже, особлива роль апеляційного адміністративного суду визначається тим, що основною метою його діяльності є створення ефективного державного захисту прав, свобод та законних інтересів учасників адміністративних правовідносин. Процесуальний механізм реалізації адміністративного оскарження є складним, багатоступеневим та щільно регламентованим. Водночас важливими чинниками впливу на результативність механізму реалізації апеляційного оскарження є відповідність законодавства соціальним реаліям, наявність необхідних компетентностей у суддів, рівень матеріально-технічного та інформаційного забезпечення суду. Відповідно перспективним напрямом наукових розробок є напрацювання пропозицій щодо правових шляхів вирішення означених проблем.

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>. 2. Адміністративне процесуальне (судове) право України: підручник / за заг. ред. С.В. Ківалова. Одеса: Юридична література, 2007. 312 с. 3. Большая советская энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. Т. 16: Мезия-Моршанск. Москва: Сов. энцикл. 1974. 615 с. 4. Великий тлумачний словник сучасної української мови. 250 000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. 5. Кирилюк І. В. Право на апеляційне оскарження судового рішення в адміністративному судочинстві як елемент права на судовий захист. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: юриспруденція. 2016. № 24. С. 91–94. 6. Хобор Р. Апеляційне провадження в адміністративному судочинстві. Чи потребує змін процесуальне законодавство? *Інтернет-сайт національної асоціації адвокатів України*. URL: <https://radako.com.ua/news/apelyaciyne-provadhennya-v-administrativnomu-sudochinstvi-chi-potrebuie-zmin-procesualne>. 7. Теремецький В. І. Вимоги до апеляційної скарги в адміністративному судочинстві України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2017. № 80. С. 159–168. 8. Роженко Д. В. Особливості підготовки адміністративної справи до судового розгляду. *Право і суспільство*. 2013. № 4. С. 133–140.

References:

1. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy vid 06.07.2005 r. № 2747-IV. *Ofitsijnyj veb-sajt Verkhovnoi Rady Ukrainy*. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>. 2. Administratyvne protsesual'ne (sudove) pravo Ukrainy: pidruchnyk / za zah. red. S.V. Kivalova. Odessa: Yurydychna literatura, 2007. 312 s. 3. Bol'shaia sovetskaia entsyklopedyia / hl. red. A. M. Prokhorov. 3-e yzd. T.16: Mezuya-Morshansk. Moskva: Sov. entsykl.

1974. 615 s. **4.** Velykyj tlumachnyj slovnyk suchasnoi ukrains'koi movy. 250 000 sliv / uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin': VTF «Perun», 2005. 1728 s. **5.** Kyryliuk I. V. Pravo na apeliatsijne oskarzhennia sudovoho rishennia v administratyvnomu sudochystnvi iak element prava na sudovyj zakhyst. *Naukovyj visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. Seria: iurysprudentsiia. 2016. № 24. S. 91–94. **6.** Khobor R. Apeliatsijne provadzhennia v administratyvnomu sudochystnvi. Chy potrebuie zmin protsesual'ne zakonodavstvo? *Internet-sajt natsional'noi asotsiatsii advokativ Ukrainy*. URL: <https://radako.com.ua/news/apelyacyjne-provadžhennya-v-administrativnomu-sudochystnvi-chi-potrebuie-zmin-procesualne>. **7.** Teremets'kyj V. I. Vymohy do apeliatsijnoi skarhy v administratyvnomu sudochystnvi Ukrainy. *Visnyk Luhans'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka*. 2017. № 80. S. 159–168. **8.** Rozhenko D. V. Osoblyvosti pidgotovky admiinstratyvnoi spravy do sudovoho rozghliadu. *Pravo i suspil'stvo*. 2013. № 4. S. 133–140.

Polyakov Igor. The mechanism of appellate proceedings in the administrative proceedings of Ukraine

The article describes the mechanism of appellate proceedings in the administrative proceedings of Ukraine. It is substantiated that appellate proceedings are one of the basic guarantees of objective and impartial consideration of cases by the administrative courts of Ukraine. The institution of appellate review of judgments ensures the full realization of one of the main provisions of the Constitution of Ukraine – the human right to judicial protection of their rights. The appellate review of judgments in administrative proceedings helps to ensure the formation of lawful and reasonable judgments, to prevent any violation of the law, rights, freedoms and legitimate interests of participants in the administrative proceedings.

Taking into account the uncertainty of the category “mechanism of appellate proceedings”, it is proposed to consider the exercise of the right to appeal, compliance with the period of appeal, compliance with the requirements for the content of the appeal, preparation for appellate review and appellate review itself to be the main elements of such a mechanism. Each of the elements is normatively regulated, is characterized by procedural features of realization and plays an important role in ensuring the full rights of participants in the proceedings. Thus, the right to appeal is a state-guaranteed freedom of the subject to satisfy the interests provided by objective law at its discretion; compliance with the period of appeal guarantees a reasonable time for review of the case; compliance with the requirements for the content of the appeal guarantees the expediency of the process and is a guarantee of the court establishing new facts in the case; preparation for appellate review and appellate review itself are particularly important in ensuring rapid and complete preparation of the case for trial and its consideration within a reasonable time.

It is noted that nowadays the procedural mechanism for the realization of administrative appeals is complex, multi-stage and regulated in detail. At the same time, compliance of legislation with social realities, the availability of the necessary competences of judges, the level of material and technical and information support of the court are important factors influencing the effectiveness of the mechanism of the appeal realization.

Key words: administrative proceedings, appellate proceedings, administrative court, mechanism of appellate proceedings, rights and freedoms of participants in the proceedings, right to judicial protection.

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ
ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.9:347.63

DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-103

С. О. КОРОЄД

**ВИЗНАЧЕННЯ СУДОМ ПОХОДЖЕННЯ ДИТИНИ
ПРИ ВСТАНОВЛЕННІ ФАКТУ ЇЇ НАРОДЖЕННЯ
НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ:
ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ
ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА**

Дається характеристика цивільним справам окремого провадження про встановлення факту народження особи. Обґрунтовано, що рішення суду в таких справах заміняє собою медичний документ про підтвердження народження дитини; наведено вимоги до резолютивної частини такого рішення суду. Робиться висновок, що суд в окремому провадженні при розгляді справ про встановлення факту народження особи не повинен зазначати в резолютивній частині свого рішення будь-які відомості про батька дитини, навіть якщо батьки перебувають в зареєстрованому шлюбі або подали до суду спільну заяву про встановлення факту народження дитини на тимчасово окупованій території, оскільки це суперечить нормам матеріального (сімейного) права.

Ключові слова: *цивільне судочинство, окреме провадження, факт народження, державна реєстрація народження, дитина, походження дитини, батько, факт батьківства.*

Koroied Sergij. The court's determination of the child's origin in establishing the fact of its birth on the temporarily occupied territory: problems of theory and practice of civil proceedings

The description of civil cases in separate proceedings on establishing of the fact of birth of the person is given. It is substantiated that the court judgment in such cases replaces a medical document confirming the birth of a child; the requirements to the operative part of such court judgment are given. It is concluded that the court in a separate proceeding when reviewing cases of establishing the fact of birth of a person should not indicate in the operative part of its judgment any information about the child's father, even if the parents are married or have filed a joint application to establish the fact of birth on the temporarily occupied territory, as it contradicts the norms of substantive (family) law.

Key words: *civil proceedings, separate proceedings, fact of birth, state registration of birth, child, origin of child, father, fact of paternity.*

У цивільному судочинстві справи про встановлення факту народження особи завжди посідали важливе місце серед справ окремого провадження. В юридичній літературі звертається увага, що справи окремого провадження мають різну сутність та специфічну матеріально-правову природу, яка визначається певними особливостями об'єктів та способів судового захисту, їм притаманні особливості суб'єктного складу учасників, предмета судової діяльності та процесуального порядку розгляду і вирішення справ [1, с. 65]. Вчені-процесуалісти вважають, що справи окремого провадження розглядаються судами тільки в силу прямих вказівок у законі, адже судові встановлення фактів, реєстрація яких не передбачена, допускається тільки за умови дозволу закону; більшість юридичних фактів в окремому провадженні встановлюються тільки за такої необхідної умови, що заінтересовані особи позбавлені можливості відновити загублені або знищені правовстановлювальні документи; перелік справ окремого провадження, розгляд яких віднесено до компетенції суду у порядку окремого провадження, передбачено у ЦПК України [2, с. 513–519]. Через це діяльність суду в окремому провадженні має «установчий» характер [3, с. 24].

Встановлення в окремому провадженні фактів, що мають юридичне значення, як зауважують науковці, обумовлене необхідністю забезпечення захисту законних інтересів фізичних осіб, адже виникнення суб'єктивних майнових та особистих немайнових прав, їх зміну або припинення закон пов'язує з певними обстави-

нами, які набувають статусу юридичних фактів. Дії та події, що є юридичними фактами, у передбачених законом випадках підлягають реєстрації або посвідченню, тому їх існування може бути підтверджено відповідними документами. Водночас не завжди той чи інший факт, що має юридичне значення, може бути підтверджений відповідним документом. Під відсутністю іншого передбаченого законодавством порядку щодо встановлення судом фактів, що мають юридичне значення, розуміють, зокрема, випадки, коли заявник не має іншої можливості одержати або відновити загублений чи знищений документ, який підтверджує такий факт [4, с.748–750].

Повертаючись безпосередньо до цивільних справ про встановлення факту народження особи, таким випадком є неможливість реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження особи (п. 7 ч. 1 ст. 315 ЦПК України).

Так, Законом України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» (далі – Закон) передбачено, що підставою для проведення державної реєстрації народження дитини є визначені центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я документи, що підтверджують факт народження (причому такий медичний документ видається як при народженні дитини в закладі охорони здоров'я, так й поза закладом охорони здоров'я). За відсутності документа закладу охорони здоров'я або медичної консультаційної комісії, що підтверджує факт народження, підставою для проведення державної реєстрації актів цивільного стану є рішення суду про встановлення факту народження (ч. 4 ст. 13).

У Правилах державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 18.10.2000 № 52/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 24.12.2010 № 3307/5) (далі – Правила), наведено перелік документів, які є підставами для проведення державної реєстрації народження, а саме: а) медичний висновок про народження; б) медичне свідоцтво про народження (форма № 103/о), форма якого затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08 серпня 2006 року № 545; в) медична довідка про перебування дитини під наглядом лікувального закладу (форма № 103-1/о); г) лікарське свідоцтво про перинатальну смерть (форма № 106-2/о);

г) медичний документ, виданий компетентним суб'єктом іншої держави, що підтверджує факт народження, належним чином легалізований. За відсутності підстав для державної реєстрації народження, визначених у цьому пункті Правил, державна реєстрація народження проводиться на підставі рішення суду про встановлення факту народження такою жінкою (п. 2 глави 1 і п. 1 глави 5 розділу III Правил). У медичних документах, зокрема медичному свідоцтві про народження, зазначаються прізвище, ім'я, по батькові матері дитини, місце народження дитини, дата народження, стать (наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08.08.2006 № 545).

Із наведених положень Закону і Правил випливає, що рішення суду про встановлення факту народження дитини конкретною жінкою заміняє собою медичний документ про підтвердження народження дитини (як єдину підставу для проведення державної реєстрації народження особи). А відтак у такому рішенні суду в резолютивній частині має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові матері дитини, місце народження дитини, дату народження, стать. Інших обставин, з огляду на наведені приписи законодавства та положення п. 7 ч. 1 ст. 315 ЦПК України, при розгляді судом у порядку окремого провадження справ про встановлення факту народження встановлено бути не може, оскільки це виходитиме за межі предмета судового розгляду справ зазначеної категорії.

Проте серед справ окремого провадження про встановлення факту народження законодавець у процесуальному законі встановив особливості провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи на тимчасово окупованій території України (ст. 317 ЦПК України).

Зазначені особливості полягають передусім у встановленні в ч. 3 ст. 317 ЦПК України вимог до судового рішення про встановлення факту народження особи на тимчасово окупованій території України, в якому, зокрема, мають бути зазначені встановлені судом дані про дату і місце народження особи, а також про її батьків. І якщо зазначення в судовому рішенні відомостей про матір дитини впливає із вищенаведених положень Закону і Правил (оскільки в цьому випадку рішення суду буде замінювати медичний документ про народження дитини), то вимога зазначати в рішенні суду також відомості про батька дитини, факт народження якої на тимчасово

окупованій території має встановити суд, й викликає проблеми як у теорії, так і застосування на практиці, як з точки зору відповідності такої вимоги нормам матеріального (сімейного) права, так і з точки зору доказування (й взагалі процесуальної можливості одночасного встановлення в судовому порядку поряд із фактом народження дитини також факту батьківства щодо неї), і подальшого виконання такого рішення суду органом РАЦС. При цьому в юридичній літературі зазначені питання не розкриваються, а в існуючих узагальненнях судової практики розгляду цивільних справ вказаної категорії відповідні рекомендації до резолютивної частини судового рішення не наводяться. Тому дослідження зазначених питань і ставить за мету дана стаття.

Передусім варто зауважити, що судова практика в застосуванні зазначеної норми процесуального права (ст. 317 ЦПК України), яка вимагає зазначати в рішенні суду відомості про батька дитини, є неоднозначною. Так, в одних випадках суди, розглядаючи справи про встановлення факту народження дитини на тимчасово окупованій території, не зазначають у резолютивній частині відомості про батька: «Встановити факт народження дитини жіночої статі у громадянки України ОСОБА_2, ІНФОРМАЦІЯ_3, уродженки с. Олександрівка Старобешівського району Донецької області, яка народилась ІНФОРМАЦІЯ_4 о 14 год. 45 хв. в місті Донецьк, Донецька область, Україна.» [5], а в інших випадках зазначають в резолютивній частині відомості про батька: «Встановити факт народження дитини, ОСОБА_2, жіночої статі, дата народження – ІНФОРМАЦІЯ_1, місце народження – м. Сімферополь АР Крим, мати дитини – ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_2, громадянка України. У графі «відомості про батька» в свідоцтві про народження записати прізвище, громадянство батька, за прізвищем, громадянством матері і вказати таке його власне ім'я та по батькові: ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_3, громадянин України (відповідно до вимог ч. 1 ст. 126 Сімейного кодексу України)» [6]. Зустрічаються судові рішення, в яких суди в резолютивній частині, без зазначення прізвища і ім'я батька дитини, вказують: «У графі «Відомості про батька» – записати прізвище, громадянство батька за прізвищем, громадянством матері і вказати таке його власне ім'я та по батькові – громадянин України, відповідно до ст. 135 СК України» [7]. До речі, судові рішення в останній справі було роз'яснено судом

за заявою органу РАЦС, зазначивши, що зміст, який викладений у абзаці четвертому резолютивної частини цього рішення слід вважати таким: «У графі «Відомості про батька» – записати прізвище та громадянство батька за прізвищем та громадянством матері; ім'я, по-батькові вказати зі слів матері, відповідно до ст. 135 СК України». Тобто фактично в останньому випадку суд дав вказівку органу РАЦС зробити запис про батька дитини зі слів матері, що орган РАЦС повинен був зробити самостійно за вказівкою матері дитини в силу приписів ст. 135 СК України.

На нашу думку, і такий висновок впливає з положень законодавства, зазначення відомостей про батька дитини є елементом механізму визначення походження дитини, який встановлено нормами Сімейного кодексу України. При цьому, як встановлено у ч. 1 ст. 13 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», визначення походження дитини та присвоєння їй прізвища, власного імені та по батькові проводиться одночасно при державній реєстрації народження дитини.

А сама державна реєстрація народження дитини проводиться за письмовою або усною заявою батьків чи одного з них за місцем її народження або за місцем проживання батьків (ч. 2 ст. 13 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану»). При цьому саме судові рішення про встановлення факту народження особи на тимчасово окупованій території не замінює собою свідоцтва про народження дитини, а тільки є підставою для проведення органом РАЦС державної реєстрації народження особи та одержання свідоцтва про народження (ч. 5 ст. 317, ч. 2 ст. 319 ЦПК України).

Стосовно визначення походження дитини, то в Сімейному кодексі України передбачені відповідні механізми, зокрема: ст. 122 – визначення походження дитини від матері та батька, які перебувають у шлюбі між собою; ст. 125 – визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою; ст. 126 – визначення походження дитини від батька за заявою жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою. При цьому ст. 135 СК України встановлено, що при народженні дитини у матері, яка не перебуває у шлюбі, у випадках, коли немає спільної заяви батьків, заяви батька або рішення суду, запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень провадиться за прізвищем та громадянством

матері, а ім'я та по батькові батька дитини записуються за її вказівкою.

Водночас походження дитини від конкретного батька, якщо батьки дитини не перебувають у шлюбі між собою, може визначатися за рішенням суду шляхом визнання батьківства щодо дитини на підставі ст. 128 СК України лише за відсутності (не подання до органу РАЦС) заяви жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою, про визначення походження дитини від батька. Такий позов про визнання батьківства може бути пред'явлений матір'ю, опікуном, піклувальником дитини, особою, яка утримує та виховує дитину, а також самою дитиною, яка досягла повноліття. Позов про визнання батьківства може бути пред'явлений особою, яка вважає себе батьком дитини (ст. 128 СК України).

Таким чином, суд вправі визначати батьківство (зазначати в резолютивній частині конкретну особу батьком народженої дитини) лише при розгляді відповідного позову (на підставі ст. 128 СК України). В окремому ж провадженні суд може встановлювати факт батьківства лише в разі смерті особи, яку заявник вважає батьком дитини і якщо у свідоцтві про народження певна особа не вказана батьком дитини і якщо запис про батька (матір) дитини в Книзі реєстрації народжень вчинено згідно зі ст. 135 СК України (ст. 130 СК України, п. 15 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення», абз. 3 і 4 п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 № 3 «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»). В усіх інших випадках визначення походження дитини від батька є компетенцією органу РАЦС і не може бути встановлено в судовому порядку в окремому провадженні, оскільки законом визначено інший порядок встановлення факту батьківства (ч. 2 ст. 315 ЦПК України). Навіть якщо будуть наявні передбачені статтями 122, 133 СК України (наявність свідоцтва про шлюб, яке визнається дійсним з огляду на положення ч. 3 ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та ч. 3 ст. 2 Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у

Донецькій та Луганській областях») чи ст. 126 СК України (наявність заяви до суду жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою, про визначення походження дитини від такого чоловіка як батька) підстави, то суд в окремому провадженні, розглядаючи справу про встановлення факту народження особи на тимчасово окупованій території (в порядку ст. 317 ЦПК України) як справу про встановлення фактів, що мають юридичне значення, тобто справу про встановлення факту народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження (п. 7 ч. 1 ст. 315 ЦПК України), позбавлений матеріально-правових підстав для визначення походження дитини від конкретного батька.

Тобто навіть якщо заява до суду про встановлення факту народження дитини на тимчасово окупованій території подається батьками дитини (що прямо допускається у ч. 1 ст. 317 ЦПК України), що можна розцінити як спільну заяву жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою про визначення походження дитини від батька (в розумінні ст. 126 СК України), то суд все одно відповідно до положень Сімейного кодексу України позбавлений повноважень у резолютивній частині одночасно зазначити конкретні відомості про батька дитини. В свою чергу, якщо до суду звертається лише матір дитини (або інший родич дитини, що допускається згідно із ч. 1 ст. 317 ЦПК України), факт народження якої потребує встановлення в судовому порядку, то навіть з точки зору цивільного процесу суд не може в резолютивній частині зазначити відомості про конкретного батька без його залучення до участі у справі (навіть якщо заявник – матір дитини перебуває із таким чоловіком у зареєстрованому шлюбі, що згідно із ст. 122 СК України є підставою для визначення походження дитини від подружжя).

Також варто звернути увагу, на чому ми наголошували вище, що рішення суду про встановлення факту народження особи замінює собою медичний документ про народження дитини (в якому зазначається лише відомості про стать дитини, дату і місце її народження та ім'я матері) та згідно із вищенаведеними положеннями Закону і Правил є лише підставою саме для проведення органом РАЦС державної реєстрації народження дитини. Обов'язок батьків зареєструвати народження дитини в органі РАЦС прямо передбачено в ч. 1 ст. 144 СК України, які й зобов'язані будуть звернутися з

таким судовим рішенням до органу РАЦС із заявою про державну реєстрацію народження дитини.

Водночас, як вбачається з положень ч. 1 ст. 13 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» та ч. 3 ст. 144 СК України, при проведенні реєстрації народження дитини в органі РАЦС одночасно виконується інша дія – визначається походження дитини та присвоюється їй прізвище, ім'я та по батькові. Така дія здійснюється відповідно до положень статей 145, 146, 147 СК України – в частині визначення прізвища, імені та по батькові дитини, та статей 122–126 СК України – в частині визначення походження дитини від конкретної жінки (матері) і конкретного чоловіка (батька). При цьому в п. 15 глави 1 розділу III Правил чітко передбачено, що походження дитини від батька визначається за спільною заявою батьків про державну реєстрацію народження. Тобто саме на підставі заяви про державну реєстрацію народження, яка подається не до суду, а саме до органу РАЦС. Отже, суд, встановлюючи в окремому провадженні факт народження дитини, не може зазначати в своєму рішенні прізвище, ім'я і по батькові такої дитини. А орган РАЦС, в силу наведених положень законодавства, хоча й формально, зобов'язаний буде виконати рішення суду, в якому будуть зазначені відомості про батька дитини, проте це буде суперечити зазначеним положенням законодавства.

Якщо навіть припустити, що, оскільки в силу ч. 4 і 5 ст. 317 ЦПК України ухвалене судом рішення у справах про встановлення факту народження особи на тимчасово окупованій території підлягає негайному виконанню, а копія такого рішення невідкладно надсилається судом до органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем ухвалення рішення для державної реєстрації народження особи, то, по-перше, йдеться про надіслання копії рішення суду до органу РАЦС саме з метою державної реєстрації народження особи (але, як ми встановили вище, визначення походження дитини є самостійною дією); по-друге, державна реєстрація народження дитини здійснюється виключно за заявою батьків (одного з батьків) чи інших осіб, поданою до органу РАЦС, до якої додається таке рішення суду (замість медичного документа про народження) виключно на підтвердження факту народження з метою лише державної реєстрації народження особи. Без такої заяви орган РАЦС позбавлений юридичної можливості провести

державну реєстрацію народження дитини та визначити її походження, навіть якщо до органу РАЦС надійде від суду копія такого рішення суду для «негайного виконання». Адже в рішенні суду (навіть якщо в ньому будуть зазначені відомості про обох батьків дитини) не вказуються прізвище, ім'я та по батькові дитини (оскільки за ст. 146 СК України ім'я дитини визначається за згодою батьків або за відсутності батька лише матір'ю), що виключає можливість самостійного виконання органом РАЦС рішення суду про встановлення факту народження дитини.

Таким чином, проаналізовані вище положення законодавства свідчать, що суд в окремому провадженні при розгляді справ про встановлення факту народження особи не повинен зазначати (або давати органу РАЦС якісь вказівки з цього приводу) в резолютивній частині свого рішення будь-які відомості про батька дитини, навіть якщо батьки перебувають у зареєстрованому шлюбі або подали до суду спільну заяву про встановлення факту народження дитини на тимчасово окупованій території, оскільки це суперечить нормам матеріального (сімейного) права. У зв'язку із цим з положень ч. 3 ст. 317 ЦПК України потребує виключення положення про зазначення в рішенні про встановлення факту народження особи на тимчасово окупованій території України даних про батьків народженої особи в частині зазначення відомостей про батька.

1. Мамницький В. Ю., Ножняк О. М., Сєдих В. Р. Процесуальні аспекти розгляду та вирішення справ окремого провадження. *Право і суспільство*. 2018. № 3. Ч 2. С. 61–66. 2. Цивільний процес України: академічний курс: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.; за ред. С. Я. Фурси. Київ: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2009. 848 с. 3. Окреме провадження: монографія / В. В. Комаров, Г. О. Світлична, І. В. Удальцова; за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. 312 с. 4. Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. 1352 с. 5. Рішення Іллічівського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 18.09.2019 в цивільній справі № 264/6129/19, провадження № 2-о/264/388/2019. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84369652>. 6. Рішення Голосіївського районного суду м. Києва від 06.10.2020 в цивільній справі № 752/19089/20, провадження № 2-о/752/372/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92078904>. 7. Рішення Придніпровського районного суду м. Черкаси в цивільній справі № 711/6461/19, провадження № 2-о/711/127/19. *Єдиний*

державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83560857>.

References:

1. Mamnytskyi V. Yu., Nozhniak O. M., Siedykh V. R. Protseusalni aspekty rozghliadu ta vyrishennia sprav okremoho provadzhennia. *Pravo i suspilstvo*. 2018. № 3, chastyna 2. S. 61–66. 2. Tsyvilnyi protses Ukrainy: akademichnyi kurs: pidruchnyk dlia stud. yuryd. spets. vyshch. navch. zakl.; za red. S. Ya. Fursy. Kyiv: Vydavets Fursa S. Ya.: KNT, 2009. 848 s. 3. Okreme provadzhennia: monohrafiia / V. V. Komarov, H. O. Svitlychna, I. V. Udaltsova; za red. V. V. Komarova. Kharkiv: Pravo, 2011. 312 s. 4. Kurs tsyvilnoho protsesu: pidruchnyk / V. V. Komarov, V. A. Bihun, V. V. Barankova ta in.; za red. V. V. Komarova. Xarkiv: Pravo, 2011. 1352 s. 5. Rishennia Illichivskoho raionnoho sudu m. Mariupolia Donetskoï oblasti vid 18.09.2019 v tsyvilnii spravi № 264/6129/19, provadzhennia № 2-o/264/388/2019. *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84369652>. 6. Rishennia Holosiivskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 06.10.2020 v tsyvilnii spravi № 752/19089/20, provadzhennia № 2-o/752/372/20. *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92078904>. 7. Rishennia Prydniprovs'koho raionnoho sudu m. Cherkasy v tsyvilnii spravi № 711/6461/19, provadzhennia № 2-o/711/127/19. *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83560857>.

Koroied Sergij. The court's determination of the child's origin in establishing the fact of its birth on the temporarily occupied territory: problems of theory and practice of civil proceedings

The characteristic of civil cases in separate proceedings is given. The activity of the court in a separate proceeding is considered because of its constitutive nature. The grounds for establishing facts of legal significance in a separate proceeding are determined. Attention is paid to cases on establishing of the fact of birth of a person, which are reviewed by the court in case of impossibility of registration of the fact of birth by the state registration body of civil status acts. The conclusion is substantiated that the court judgement on establishing the fact of birth of a child by a particular woman replaces a medical document confirming the birth of a child; the requirements to the operative part of such a court judgment are given. At the same time, it is noted that in establishing the fact of a person's birth on the temporarily occupied territory, the procedural law obliges the court to indicate in the court judgment information about the child's father. Attention is drawn to the fact that the indication of information about the child's father is an element of the mechanism for determining the child's origin, which is established by the norms of the Family Code of Ukraine; in turn, the determination of the child's origin and assigning him the surname, first name and patronymic is carried out simultaneously with the state registration of the child's birth. It is argued that the court has the right

to determine paternity (indicate in the operative part a specific person as the father of the child) only when considering the claim, and in a separate proceeding the court may establish paternity only in the event of death of the person whom the applicant considers to be the child's father; in all other cases, it is determining the origin of the child from the father is the competence of the state body for registration of civil status and cannot be established in court in a separate proceeding, because the law defines a different procedure for establishing the fact of paternity. It is concluded that the court in a separate proceeding when reviewing cases of establishing the fact of birth of a person should not indicate in the operative part of its judgment any information about the child's father, even if the parents are married or have filed a joint application to establish the fact of birth on the temporarily occupied territory, as it contradicts the norms of substantive (family) law.

Key words: civil proceedings, separate proceedings, fact of birth, state registration of birth, child, origin of child, father, fact of paternity.

УДК 343.3/.7

DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-115

В. В. ЛАЗАРЕНКО

ДОВЕДЕННЯ ДО БАНКРУТСТВА ОКРЕМИХ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Проведено розмежування понять «неспроможність», «неплатоспроможність», «фінансова неспроможність» та «банкрутство». Встановлено, що відносини банкрутства в Україні мають міжгалузевий характер, оскільки регулюються ЦК України, ГК України, КК України, КУзПБ та КУнАП, норми КК України та КУнАП спрямовані на захист регулятивних норм та не можуть суперечити їм або їх підмінити.

Ключові слова: злочин, неплатоспроможність, фінансова неспроможність, банкрутство, суб'єкт господарської діяльності.

Lazarenko Vitalii. Bringing bankruptcy of certain business entities: concept and legal regulation

The study is devoted a distinction between the concepts of insolvency, financial insolvency and bankruptcy. Bankruptcy relations in Ukraine regulated by civil code, economic code, criminal code, bankruptcy code and code of administrative offenses. Criminal code and code of administrative offenses have to protect bankruptcy relations.

Key words: crime, insolvency, financial insolvency, bankruptcy, business entity.

Закон про кримінальну відповідальність за доведення до банкрутства передбачає покарання у виді штрафу від двох тисяч до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років (ст. 219 КК України). Тобто за умисне доведення до банкрутства фермерського господарства або державного підприємства основне покарання для винної особи становить штраф від 34 000 до 68 000 гривень [1].

Оскільки аналізована нами норма кримінального права є бланкетною, вважаємо за необхідне встановити значення основних

термінів, що вживаються в цій сфері: «стійка фінансова неспроможність», «неспроможність», «неплатоспроможність» та «банкрутство».

Визначаючи зміст терміна та поняття, М. І. Панов зазначає, що поняття характеризують зміст відповідних кримінально-правових явищ, а терміни являють собою відповідні мовні одиниці, за допомогою яких у тексті закону описуються (позначаються, фіксуються) ті чи інші поняття [2, с. 17].

Заміна одного терміна іншим чи використання двох термінів як синонімів виникли під впливом законодавства та судової практики англomовних країн. Однак навіть у законодавстві цих країн термін «банкрутство» має вузьке, спеціальне значення як винне вчинення боржником кримінально караного діяння, котре завдає шкоди кредиторам. Тобто це кримінально-правовий аспект неспроможності.

На думку В. Я. Тація, стійка фінансова неспроможність означає, що суб'єкт господарської діяльності насправді не може виконати після настання встановленого строку грошові зобов'язання перед кредиторами, що потребує застосування передбаченої законом процедури відновлення його платоспроможності [3, с. 271].

У науково-практичному коментарі КК України за редакцією М. І. Мельника та М. І. Хавронюка під стійкою фінансовою неспроможністю суб'єкта господарської діяльності розуміють неспроможність виконати після настання встановленого строку їх сплати грошові зобов'язання перед кредиторами [4, с. 747].

В науково-практичному коментарі КК України за загальною редакцією І. М. Копотуна стійку фінансову неспроможність суб'єкта господарської діяльності визначають як фінансовий стан, за якого цей суб'єкт не здатен виконати свої грошові зобов'язання, у тому числі щодо виплати заробітної плати, сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) до відповідних бюджетів [5, с. 399].

Б. М. Грек у своєму дисертаційному дослідженні під стійкою фінансовою неплатоспроможністю пропонує розуміти неспроможність суб'єкта господарювання виконати свої грошові зобов'язання перед кредиторами і відповідним бюджетом, які у п'ятсот і більше разів перевищують встановлений законодавством неоподаткований мінімум доходів громадян протягом трьох місяців після настання встановленого строку їх сплати [6, с. 188].

О. О. Круглова пропонує закріпити в законодавстві термін «фінансова неспроможність» та визначає його як фінансовий стан суб'єкта господарської діяльності, за якого суб'єкт господарювання не здатен самостійно відновити свою платоспроможність і задовольнити законні вимоги кредиторів [7, с. 170–171].

В. О. Улибакіна також пропонує доповнити законодавство терміном «стійка фінансова неспроможність» та надає його визначення: це такий фінансовий стан підприємства, що характеризується збитковістю, наявністю значної суми грошових зобов'язань у розмірі не менше трьохсот мінімальних заробітних плат, що підтверджені судовими рішеннями, які набрали законної сили та постановою про відкриття виконавчого провадження, та щодо якого порушено провадження у справі про банкрутство [8, с. 94].

Таким чином, вчені та дослідники під стійкою фінансовою неспроможністю розуміють нездатність боржника відновити свою платоспроможність та виконати грошові зобов'язання перед кредиторами після настання встановленого строку їх сплати.

На думку В. О. Навроцького, співвідношення змісту та форми, поняття і терміна конкретизується у ще одній парі філософських категорій – сутності та явища. При цьому у змісті (понятті) має виділятися головне, сутнісне, а багатозначність форми (терміна) – обмежуватися. Вихідною тезою для розв'язання окресленої проблеми є загальновизнане положення, згідно з яким необхідно, щоб однакові терміни позначали однакові поняття [9, с. 84–85].

Б. М. Грек також зазначає, що при вирішенні проблем обсягу і меж вивчення міждисциплінарних понять, до яких належить понятійний апарат доведення до банкрутства, необхідно враховувати співвідношення та взаємозв'язок юридичних наук, а також наявність між ними відносин координації і субординації [10, с. 12].

ГК України визначає неспроможність як нездатність суб'єкта підприємництва після настання встановленого строку виконати свої грошові зобов'язання перед іншими особами, територіальною громадою або державою інакше, як через відновлення його платоспроможності. Банкрутством визнається нездатність боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів інакше, як через застосування визначеної судом ліквідаційної процедури (ст. 209) [11].

Відповідно до ст. 1 КУзПБ банкрутством є визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність за допомогою процедури санації та реструктуризації і погасити грошові вимоги кредиторів інакше, як через застосування ліквідаційної процедури. Неплатоспроможність визначається як неспроможність боржника виконати після настання встановленого строку грошові зобов'язання перед кредиторами не інакше, як через застосування процедур, передбачених цим Кодексом [12].

КУзПБ до грошових зобов'язань відносить: зобов'язання боржника сплатити кредитору певну грошову суму відповідно до договору; зобов'язання щодо сплати податків, зборів, страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне чи інше соціальне страхування, крім неустойки (штраф, пеня) та інших фінансових санкцій; зобов'язання, що виникають внаслідок неможливості виконання зобов'язань за договорами підряду, найму, зберігання, ренти тощо [12].

Таким чином, поняття «неплатоспроможність» є ширшим, ніж поняття «банкрутство», оскільки неплатоспроможність може бути відновлена шляхом застосування процедури санації та реструктуризації, тоді як банкрутством є визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність і задовольнити грошові вимоги кредиторів інакше, як через застосування ліквідаційної процедури. Закон про кримінальну відповідальність та регулююче законодавство не містять визначення терміна «стійка фінансова неспроможність». Це свідчить про те, що він є продуктом не законодавчого, а наукового утворення.

Г. Є. Болдарь слушно зазначає, що злочини, пов'язані з банкрутством, мають високий ступінь суспільної небезпеки: вони підривають довіру в господарських взаємовідносинах, відштовхують потенційних інвесторів, унаслідок чого зменшується приплив капіталовкладень у вітчизняне виробництво тощо. Саме тому кримінально-правова охорона відносин, пов'язаних із неспроможністю і банкрутством, виступає важливою складовою механізму правового регулювання цих відносин [13, с. 3].

На думку Д. В. Каменського, в умовах ринкової економіки банкрутство сприймається як цілком нормальне явище і може бути наслідком як істотних прорахунків у господарській (підприємницькій) діяльності, так і суто об'єктивних причин на кшталт

несприятливої економічної ситуації, випадкового збігу обставин, нераціональної політики держави тощо. А тому сам по собі факт економічної неспроможності (банкрутства) свідчить лише про невдачу в економічній діяльності суб'єкта економічних відносин і не повинен бути приводом для виникнення кримінально-правових відносин. Натомість у тих випадках, коли із цим фактом пов'язані певні суспільно небезпечні діяння, зокрема свідоме доведення до банкрутства, настання кримінальної відповідальності стає не лише можливим, а й цілком виправданим [14, с. 782].

Учений робить висновок, що метою ініціаторів умисного банкрутства є отримання доходу за рахунок порушення цивільних прав кредиторів боржника. По суті, «сплановане» незаконне банкрутство є саботажем нормального функціонування боржника, зовнішнім проявом чого є порушення умов своєчасності виконання зобов'язань перед контрагентами, а кінцевим результатом виступає визнання суб'єкта економічно неспроможним (банкрутом) з його наступною ліквідацією [14, с. 783].

У науковій літературі триває дискусія щодо необхідності притягнення особи до кримінальної відповідальності за ст. 219 КК України у разі визнання господарським судом суб'єкта господарської діяльності банкрутом.

В. О. Улибакіна у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що момент закінчення злочину, передбаченого ст. 219 КК України, має зводитися до винесення господарським судом рішення про визнання боржника банкрутом [8, с. 165].

С. В. Черкашин вважає, що у разі прив'язки до постанови господарського суду під час вирішення питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності, діяння у формі фактичного доведення до банкрутства вважалось би незлочинним. За такої постановки питання відповідне рішення господарського суду набуває ретроспективної сили під час встановлення ознак складу злочину, передбаченого ст. 219 КК України [15, с. 211].

На думку Д. В. Каменського, очевидно, що відповідь на питання про преюдиційне значення постанови господарського суду щодо визнання суб'єкта господарювання банкрутом для цілей застосування ст. 219 КК повинна бути негативною. Цю позицію можна пояснити тим, що для застосування норми КК України достатньо встановити наявність умисного діяння, яке призвело до виникнен-

ня визначеної законом суми безспірних вимог. Натомість рішення господарського суду матиме юридичне значення виключно для вирішення економічних (не кримінально-правових) питань, пов'язаних із банкрутством [14, с. 832].

Підтримуємо позиції С. В. Черкашина та Д. В. Каменського щодо того, що рішення господарського суду має юридичне значення виключно для вирішення економічних питань, пов'язаних з банкрутством.

Відповідно до ч. 1 ст. 2 КУзПБ провадження у справах про банкрутство регулюється цим Кодексом, ГПК, іншими законами України [12].

Особливості банкрутства таких окремих суб'єктів господарської діяльності, як фермерське господарство, державне підприємство та підприємство, у статутному капіталі якого частка державної власності перевищує 50 відсотків, визначені у статтях 95 та 96 КУзПБ.

Так, відповідно до вимог ст. 95 КУзПБ підставою для визнання фермерського господарства банкрутом є його неспроможність задовольнити грошові вимоги кредиторів та/або виконати зобов'язання щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), страхових внесків протягом шести місяців після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт. Заява про відкриття провадження у справі про банкрутство подається за наявності письмової згоди всіх членів господарства. Господарський суд вводить процедуру розпорядження майном на строк до п'ятнадцяти місяців та призначає розпорядника майна, якщо заходи щодо відновлення платоспроможності дадуть змогу погасити вимоги за грошовими зобов'язаннями. У разі визнання судом фермерського господарства банкрутом відкривається ліквідаційна процедура та діяльність господарства припиняється [12].

Відповідно до вимог ст. 96 КУзПБ у разі, якщо боржник є державним підприємством або підприємством, у статутному капіталі якого частка державної власності перевищує 50 відсотків, господарський суд залучає до участі у справі про банкрутство представників органу, уповноваженого управляти державним майном. Кабінет Міністрів України з метою запобігання банкрутству зазначених підприємств визначає оптимальні шляхи відновлення їх платоспроможності й координує дії відповідних органів виконав-

чої влади, які приймають рішення про доцільність застосування до них процедури санації чи ліквідації. Положення ст. 96 КУЗПБ не застосовуються до юридичних осіб – підприємств, що є об'єктами власності АР Крим та комунальної власності [12].

ЦК України містить норми, які регулюють порядок здійснення ліквідації юридичної особи та порядок задоволення вимог кредиторів (ст. 110–112).

ГК України містить норму, яка передбачає кримінальну відповідальність за приховування банкрутства, фіктивне банкрутство, умисне доведення до банкрутства, а також за неправомірні дії у процедурах неплатоспроможності (ст. 215). Проте в КК України передбачена кримінальна відповідальність лише за доведення до банкрутства, а відповідальність за приховування стійкої фінансової неспроможності, за незаконні дії у разі банкрутства та за фіктивне банкрутство передбачена у КУпАП, тому вирішення зазначеної колізії між правовими нормами необхідно здійснити шляхом внесення відповідних змін до ст. 215 ГК України.

Таким чином, відносини банкрутства в Україні мають міжгалузевий характер, оскільки регулюються ЦК України, ГК України, КК України, КУЗПБ та КУпАП. Провадження у справах про банкрутство окремих суб'єктів господарської діяльності регулюються нормами КУЗПБ, ГПК України, іншими законами України, норми КК України та КУпАП спрямовані на захист регулятивних норм та не можуть суперечити їм або їх підміняти. За умисне доведення до банкрутства фермерського господарства, державного підприємства та підприємства, у статутному капіталі якого частка державної власності перевищує 50 відсотків, покарання для винної особи становить штраф від 34 000 до 68 000 гривень з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. 2. Панов М. І. Понятійний апарат кримінального права та його наукове і практичне значення. Харків: Право, 2018. 48 с. 3. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, В. І. Борисов та ін.; 6-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2020. 768 с. 4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., перероб. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2019. 1384 с. 5. Науково-

практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. І. М. Копотуна. Київ: Видавничий дім «Професіонал», 2020. 864 с.

6. Грек Б. М. Кримінально-правова характеристика фіктивного банкруства і доведення до банкруства: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 207 с.

7. Круглова О. О. Кримінальна відповідальність за доведення до банкруства (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2005. 195 с.

8. Улибакіна В. О. Кримінальна відповідальність за доведення до банкруства: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 201 с.

9. Навроцький В. О. Наскрізнi та відособленi поняття кримінального права України. *Право України*. 2020. № 2. С. 81–96.

10. Грек Б. М. Банкруство. Цивільний та кримінально-правовий аспекти: монографія. Київ: Прецедент, 2006. 303 с.

11. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

12. Кодекс України з процедур банкруства: Закон України від 18.10.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19>.

13. Болдарь Г. Є. Незаконні дії у разі банкруства: проблеми кримінально-правової кваліфікації та вдосконалення законодавства: автореф. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. 20 с.

14. Каменський Д. В. Відповідальність за економічні злочини у Сполучених Штатах Америки та України: порівняльно-правове дослідження: монографія / передне слово О. О. Дудорова. Київ: ВД «Дакор», 2020. 1128 с.

15. Черкашин С. В. Кримінально-правова характеристика доведення до банкруства. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 208–213.

References:

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

2. Panov M. I. Poniatiynni aparat kryminalnogo prava ta yogo naukove i praktychne znachennia. Kharkiv: Pravo, 2018. 48 s.

3. Kryminalne pravo Ukrainy: Osoblyva chastyna: pidruchnyk / V. Ya. Tatsii, V. I. Tiutiugin, V. I. Borysov ta in.; 6-te vyd.; pererob. i dopov. Kharkiv: Pravo, 2020. 768 s.

4. Naukovo-praktychnyi komentar kryminalnogo kodeksu Ukrainy / za red. M. I. Melnyka, M. I. Khavroniuka. 11-te vyd., pererob. i dopov. Kyiv: VD Dakor, 2019. 1384 s.

5. Naukovo-praktychnyi komentar kryminalnogo kodeksu Ukrainy / za zag. red. I. M. Kopotuna. Kyiv: Vydavnychij dim Profesional, 2020. 864 s.

6. Hrek B. M. Kryminalno-pravova kharakterystyka fiktyvnogo bankrutstva i dovedennia do bankrutstva: dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2005. 207 s.

7. Kruhlova O. O. Kryminalna vidpovidalnist za dovedennia do bankrutstva (analiz skladu zlochyну): dys. ... kand. yuryd. nauk. Zaporizhzhia, 2005. 195 s.

8. Ulybakina V. O. Kryminalna vidpovidalnist za dovedennia do bankrutstva: dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2014. 201 s.

9. Navrotskyi V. O. Naskrizni ta vidособleni poniattia Kryminalnogo prava Ukrainy. *Pravo Ukrainy*. 2020. № 2. S. 81–96.

10. Hrek B. M. Bankrutstvo. Tsyvilnyi ta kryminalno-pravovyi aspekty: monohrafiia. Kyiv: Pretsedent, 2006. 303 s.

11. Hospodarskyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

12. Kodeks Ukrainy z protsedur bankrutstva: Zakon Ukrainy vid 18.10.2018 r. URL: <https://>

zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19. **13.** Boldar H. Ye. Nezakonni dii u razi bankrutstva: problemy kryminalno-pravovoi kvalifikatsii ta vdoskonalennia zakonodavstva: avtoref. ... kand. yuryd. nauk. Lviv, 2007. 20 s. **14.** Kamenskyi D. V. Vidpovidalnist za ekonomichni zlochyny u Spolychenyh Shchtatah Ameryky ta Ukrainy: porivnalno-pravove doslidzhennia : monohrafiia / poperednie slovo d-ra yuryd. nauk, prof, O. O. Dudorova. Kyiv: VD Dakor, 2020. 1128 s. **15.** Cherkashyn S. V. Kryminalno-pravova kharakterystyka dovedennia do bankrutstva. *Pravo i suspilstvo*. 2016. № 1. S. 208–213.

Lazarenko Vitalii. Bringing bankruptcy of certain business entities: concept and legal regulation

Bankruptcy relations in Ukraine regulated by civil code, economic code, criminal code, bankruptcy code and code of administrative offenses. Bankruptcy proceedings of certain business entities regulated by bankruptcy code, economic procedural code and other laws of Ukraine. Criminal code and code of administrative offenses have to protect bankruptcy relations and cannot contradict the regulations.

Bankruptcy is the inability of the debtor recognized by the commercial court to restore its solvency and satisfy the monetary claims of creditors other than through the application of liquidation proceedings. Insolvency defined as the inability of the debtor to meet after the due date of monetary obligations to creditors only through the application of the procedure of reorganization and restructuring.

Criminal liability law and regulatory legislation do not contain a definition of the term «sustainable financial insolvency». Scientists and researchers understand a stable financial insolvency as the debtor's inability to restore its solvency and fulfill its monetary obligations to creditors after the due date.

The decision of the commercial court has legal significance exclusively for resolving economic issues related to bankruptcy. The law on criminal liability for bankruptcy of a farm or state-owned enterprise provides for a fine of UAH 34 000 to 68 000 with the deprivation of the right to occupy certain positions or engage in certain activities for up to three years.

Key words: crime, insolvency, financial insolvency, bankruptcy, business entity.

**ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ
ОКРЕМИХ ПОЛОЖЕНЬ ЗАКОНУ УКРАЇНИ
«ПРО ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ»
ДО ВІДНОСИН ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ВКЛАДНИКІВ
ЗА ДОГОВОРОМ БАНКІВСЬКОГО ВКЛАДУ
В СУДОВОМУ ПОРЯДКУ**

Розглядаються проблеми та особливості застосування положень Закону України «Про захист прав споживачів» до правовідносин захисту прав вкладників за договором банківського вкладу. Акцентується увага саме на спірних відносинах, зокрема щодо стягнення вкладником коштів із банку за депозитним договором у судовому порядку.

На підставі дослідження масиву судової практики та правових позицій Верховного Суду досліджено можливість стягнення з банків пені у розмірі 3% за кожний день прострочення виконання зобов'язання за депозитним договором у випадку стягнення коштів за депозитним договором у судовому порядку шляхом застосування частини п'ятої статті 10 Закону України «Про захист прав споживачів».

Зроблено висновок про існування двох протилежних правозастосовних позицій з цього питання і необхідність вирішення даної проблеми шляхом вироблення Великою Палатою Верховного Суду єдиної та сталої правозастосовної позиції, яка б закріпила один з описаних підходів.

Ключові слова: захист прав вкладників, договір банківського вкладу, захист прав споживачів, пеня за кожний день прострочення, правові позиції.

Krahlevych Vyacheslav. Peculiarities of application of the law of Ukraine “On protection of consumer rights” to the relationship regarding the protection of depositors’ rights under the bank deposit agreement

This article is devoted to problems and features of the Law of Ukraine «On Consumer Protection» application to the legal relationship of protection of depositors’ rights under the bank deposit agreement.

The author focuses on disputable legal relationships, in particular on depositor's collection of the deposit funds from the bank under the deposit agreement in court.

In this regard, the author analyzed the case law and legal positions of the Supreme Court. So he investigated the possibility of collecting from banks a penalty of 3% for each day of delay in fulfilling the obligation under the deposit agreement in case of collection of funds under the deposit agreement in court (Article 10 of the Law of Ukraine «On Consumer Protection»).

The author concludes that there are two opposing law enforcement positions on this issue. Therefore, there is a need to resolve this issue by developing a single and stable law enforcement position by the Grand Chamber of the Supreme Court, which would consolidate one of the described approaches.

Key words: *protection of depositors' rights, banking deposit agreement, protection of consumers' rights, penalty for each day of delay, legal positions.*

Для банківської сфери України останнє десятиліття пройшло під гаслом стрімкого скорочення кількості банків. Зазначений процес не міг пройти “безболісно” як для економіки країни, так і для вкладників зазначених банків. У зв'язку із цим досить поширеними стали випадки порушення прав вкладників, що зумовило необхідність їх поновлення, в тому числі в судовому порядку.

У зв'язку із цим особливого поширення набули випадки звернення вкладників до суду із позовами про стягнення з банків коштів за депозитними договорами.

У контексті цього особливо гостро постало питання застосування до відносин захисту прав вкладників Закону України “Про захист прав споживачів”, а саме стягнення з банків пені у розмірі 3% за кожний день прострочення виконання зобов'язання за депозитним договором у випадку стягнення коштів за депозитним договором у судовому порядку.

Тому проблема даного дослідження пов'язана із тим, чи застосовується до правовідносин стягнення заборгованості за договором депозитного вкладу в судовому порядку положення частини п'ятої статті 10 Закону України «Про захист прав споживачів» в частині нарахування пені в розмірі 3 % вартості послуги за кожен день прострочення

Щодо доробків учених з цього питання варто зазначити, що правову природу договору банківського вкладу досліджували О.В. Дзера, В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєва, І. Аванесова,

С.А. Приймак [1], С.А. Петrenchенко [2], О. Слободян, О. Черненко [3].

На дисертаційному рівні захист прав споживачів на ринку банківських послуг в Україні досліджено у дисертації С.А. Приймак «Економічний механізм захисту прав споживачів на ринку банківських послуг». Водночас у вказаній праці розроблено рекомендації щодо поліпшення і захисту прав споживачів на ринку банківських послуг в Україні та удосконалення саме економічного механізму цього захисту [1]. Тому зазначена праця має більшою мірою економічний характер, аніж правовий.

Відтак означену проблему не можна назвати дослідженою на доктринальному правовому рівні, оскільки вона за своєю природою має більшою мірою правотлумачний характер, що традиційно більш притаманно дослідженню на правозастосовному рівні – на рівні судової практики.

За договором банківського вкладу (депозиту) одна сторона (банк), що прийняла від другої сторони (вкладника) або для неї грошову суму (вклад), що надійшла, зобов'язується виплачувати вкладникові таку суму та проценти на неї або дохід в іншій формі на умовах та в порядку, встановлених договором (частина перша статті 1058 ЦК України) [4].

За змістом статей 525, 526 ЦК України одностороння відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов не допускається, якщо інше не встановлено договором або законом. Зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться [4].

Згідно з частиною першою статті 611 ЦК України в разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема сплата неустойки [4].

Виходячи із системного аналізу статей 525, 526, 599, 611 ЦК України та змісту договору банківського вкладу, можна зробити висновок про те, що наявність судового рішення про задоволення вимог вкладника, яке не виконане банком, не припиняє праввідносин сторін такого договору, не звільняє банк від відповідальності за невиконання грошового зобов'язання й не позбавляє вкладни-

ка права на отримання штрафних санкцій, передбачених умовами договору та ЦК України.

Згідно із частиною третьою статті 549 ЦК України пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання. Пеня є особливим видом відповідальності за неналежне виконання зобов'язання, яка, крім відшкодування збитків після вчиненого порушення щодо виконання зобов'язання, передбачає додаткову стимулюючу функцію для добросовісного виконання зобов'язання [4].

Відповідно до статті 1 Закону України «Про захист прав споживачів» споживач – це фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника; продукція – це будь-які виріб (товар), робота чи послуга, що виготовляються, виконуються чи надаються для задоволення суспільних потреб; послугою є діяльність виконавця з надання (передачі) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб; виконавець – це суб'єкт господарювання, який виконує роботи або надає послуги [5].

Відповідно до частини п'ятої статті 10 Закону України «Про захист прав споживачів» у разі, коли виконавець не може виконати (прострочує виконання) роботу (надання послуги) згідно з договором, за кожний день (кожну годину, якщо тривалість виконання визначено у годинах) прострочення споживачеві сплачується пеня у розмірі трьох відсотків вартості роботи (послуги), якщо інше не передбачено законодавством. У разі, коли вартість роботи (послуги) не визначено, виконавець сплачує споживачеві неустойку в розмірі трьох відсотків загальної вартості замовлення [5].

Сплата виконавцем неустойки (пені), встановленої в разі невиконання, прострочення виконання або іншого неналежного виконання зобов'язання, не звільняє його від виконання зобов'язання в натурі.

Аналіз зазначених норм матеріального права свідчить про те, що вкладник за договором банківського вкладу (депозиту) є спо-

живачем фінансових послуг, а банк – їх виконавцем і несе відповідальність за неналежне надання цих послуг, передбачену частиною п'ятою статті 10 Закону України «Про захист прав споживачів», а саме сплату пені в розмірі 3 % вартості послуги за кожен день прострочення.

У зв'язку із цим виникає проблема, пов'язана із тим, чи застосовується до правовідносин щодо стягнення в судовому порядку заборгованості за договором депозитного вкладу положення частини п'ятої статті 10 Закону України «Про захист прав споживачів» в частині нарахування пені в розмірі 3 % вартості послуги за кожен день прострочення.

На даний момент з цього питання відсутня стала правозастосовна практика, що обумовлює існування двох діаметрально протилежних підходів.

Перший підхід полягає у тому, що вкладник за договором банківського вкладу (депозиту) є споживачем фінансових послуг, а банк – їх виконавцем і за неналежне надання цих послуг несе відповідальність, передбачену частиною п'ятою статті 10 Закону, а саме має сплатити пеню в розмірі 3 % вартості послуги за кожен день прострочення.

Така правова позиція викладена у постанові Верховного Суду від 18 квітня 2018 р. в справі № 201/17457/15-ц, де підставою позову було те, що рішенням Апеляційного суду Дніпропетровської області від 23 вересня 2015 р. з відповідача на користь позивача стягнуто суму вкладів, проценти та інфляційні втрати, яке на час звернення до суду з позовом не виконане, суд касаційної інстанції дійшов висновку, що результат аналізу зазначених норм матеріального права свідчить: вкладник за договором банківського вкладу (депозиту) є споживачем фінансових послуг, а банк – їх виконавцем і за неналежне надання цих послуг несе відповідальність, передбачену частиною п'ятою статті 10 Закону, а саме має сплатити пеню в розмірі 3 % вартості послуги за кожен день прострочення [6].

Аналогічний правовий висновок міститься в ухвалі Верховного Суду України від 13 березня 2017 р. у справі № 6-2128цс16, згаданий заявником для порівняння. Суди попередніх інстанцій, відмовивши в позові про стягнення з відповідача пені на підставі статті 10 Закону, безпідставно не застосували цю норму матеріального права до спірних правовідносин, що призвело до неправильного

вирішення справи. Зазначене є підставою для скасування судових рішень судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій у частині вирішення вимог про стягнення пені [7].

Верховний Суд у постанові від 14 лютого 2018 р. у справі № 761/24140/15-ц (провадження № 61-205св18), де підставою позову було те, що 20 жовтня 2014 р. позивач звернувся до Шевченківського районного суду м. Києва з позовом до банку про повернення депозитного вкладу у зв'язку із тим, що ПАТ «Державний ощадний банк України» відмовив Позивачу в його вимозі про дострокове повернення суми вкладу з підстав того, що набрала чинності постановою НБУ від 29 серпня 2014 р. № 540 «Про введення додаткових механізмів для стабілізації грошово-кредитного та валютного ризиків України», рішенням Шевченківського районного суду м. Києва від 05 лютого 2015 р., яке залишене без змін ухвалою Апеляційного суду м. Києва від 21 травня 2015 року, позов задоволено частково та стягнуто з ПАТ «Державний ощадний банк України» на користь Позивача заборгованість за договором банківського вкладу, проте це рішення станом на час звернення позивача з позовом залишається невиконаним, дійшов висновку, що вкладник за договором депозиту є споживачем фінансових послуг, а банк – їх виконавцем і за неналежне надання цих послуг несе відповідальність, передбачену частиною п'ятою статті 10 Закону, а саме має сплатити пеню в розмірі 3 % вартості послуги за кожний день прострочення [8].

Аналогічний правовий висновок міститься у постанові Верховного Суду України від 28 вересня 2016 р. у справі № 6-1699цс16, де підставами позову є те, що 13 грудня 2013 р. між позивачем та відповідачем укладено договір банківського вкладу, відповідно до умов якого було відкрито депозитний рахунок на суму 105 000,00 грн на строк до 18 березня 2015 р.. Позивач після закінчення строку дії договору, а саме 18, 27 та 30 березня 2015 р., звертався до банку із заявами про повернення вкладу та відсотків за ним, проте на його вимоги відповідач відповіді не надав, не повернув коштів та не сплатив відсотків, у зв'язку з чим позивач просив суд стягнути з нього на свою користь грошові кошти, зокрема пеню відповідно до статті 10 Закону [9].

Тобто відповідно до правових висновків, викладених у постанові Верховного Суду від 18 квітня 2018 р. у справі № 201/17457/15-ц, від 14 лютого 2018 р. у справі № 761/24140/15-ц, від 28 вересня 2016 р.

у справі № 6-1699цс16 вкладник за договором банківського вкладу (депозиту) є споживачем фінансових послуг, а банк – їх виконавцем і за неналежне надання цих послуг несе відповідальність, передбачену частиною п'ятою статті 10 Закону, а саме має сплатити пеню в розмірі 3 % вартості послуги за кожен день прострочення.

Протилежний підхід, в свою чергу, полягає у тому, що частина п'ятої статті 10 Закону, а саме стягнення пені у розмірі трьох відсотків вартості послуги за кожний день прострочення, не підлягає застосуванню, оскільки зобов'язання відповідача щодо сплати відсотків виникли не з договору, а з рішення суду.

Відповідно до статті 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність» вклад (депозит) – це кошти в готівковій або у безготівковій формі, у валюті України або в іноземній валюті, які розміщені клієнтами на їх іменних рахунках у банку на договірних засадах на визначений строк зберігання або без зазначення такого строку і підлягають виплаті вкладнику відповідно до законодавства України та умов договору [10].

Преамбула Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» визначає метою цього Закону створення правових основ для захисту інтересів споживачів фінансових послуг, правове забезпечення діяльності і розвитку конкурентоспроможного ринку фінансових послуг в Україні, правове забезпечення єдиної державної політики у фінансовому секторі України [11].

Відповідно до пункту 5 частини першої статті 1 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», фінансова послуга – це операції з фінансовими активами, що здійснюються в інтересах третіх осіб за власний рахунок чи за рахунок цих осіб, а у випадках, передбачених законодавством, – і за рахунок залучених від інших осіб фінансових активів, з метою отримання прибутку або збереження реальної вартості фінансових активів [11].

Аналіз наведених норм закону свідчить про те, що рішення суду про стягнення коштів не є фінансовою послугою банку, а тому до спірних правовідносин не може бути застосовано частину п'ятої статті 10 Закону України «Про захист прав споживачів», а саме сплату пені у розмірі 3 % вартості послуги за кожний день прострочення.

Таким чином, відповідно до зазначеного підходу частина п'ята статті 10 Закону України «Про захист прав споживачів» не підлягає застосуванню до спірних правовідносин, оскільки зобов'язання відповідача щодо сплати відсотків виникли не з договору, а з рішення суду.

Подібна позиція викладена у постанові Верховного Суду від 06 червня 2018 р. у справі № 539/1789/16-ц (провадження № 61-665св18) [12].

Вирішення вказаного правового питання викликає необхідність формування єдиної правозастосовної практики, що підлягає вирішенню об'єднаною палатою Касаційного цивільного суду.

Єдність судової практики є фундаментальною засадою здійснення судочинства і визначається тим, що має гарантувати стабільність правопорядку, об'єктивність і прогнозованість правосуддя. Застосування ж судами різних підходів до тлумачення законодавства, навпаки, призводить до невизначеності закону, його суперечливого та довільного застосування. Також єдність судової практики є складовою вимогою принципу правової визначеності.

Наявність різних підходів щодо тлумачення норм матеріального права за подібних правовідносин призводить до порушення права на справедливий судовий розгляд, гарантованого пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Саме на державу покладається обов'язок створити у своїй правовій системі ефективні механізми, що даватимуть можливість подолати можливі розбіжності в судовій практиці (*Brezovec v. Croatia*, no. 13488/07, 29 March 2011) [13].

Розбіжності у практиці вищого суду за умови, якщо він є останньою інстанцією у розгляді справи і його рішення є остаточним, неприпустимі, оскільки призводять до порушення права особи на суд.

Європейський суд з прав людини зазначає, що відсутність механізму, який забезпечує узгодженість практики національних судів, утворює стан постійної невизначеності (*Tudor Tudor v. Romania*, no. 21911/03, § 31, 24 March 2009) [14].

У зв'язку із цим на даний момент питання застосування ч. 5 ст. 10 Закону України «Про захист прав споживачів» до правовідносин щодо стягнення в судовому порядку заборгованості за депо-

зитним договором вирішується Великою Палатою Верховного Суду в межах справи № 761/16124/15-ц.

Отже, робимо наступні висновки.

Існує два діаметрально протилежні підходи щодо застосування до відносин стягнення коштів за банківським вкладом в судовому порядку частини п'ятої статті 10 Закону України «Про захист прав споживачів», щодо сплати пені у розмірі 3 % вартості послуги за кожний день прострочення надання послуг.

Перший підхід полягає у тому, що вкладник за договором банківського вкладу (депозиту) є споживачем фінансових послуг, а банк – їх виконавцем. За неналежне надання цих послуг саме банк несе відповідальність, передбачену частиною п'ятою статті 10 Закону, у вигляді сплати пені в розмірі 3 % вартості послуги за кожен день прострочення.

Другий підхід пояснюється тим, що рішення суду про стягнення коштів за депозитним договором не є фінансовою послугою банку, а тому до спірних правовідносин не може бути застосовано частину п'яту статті 10 Закону України «Про захист прав споживачів», а саме сплату пені у розмірі 3 % вартості послуги за кожний день прострочення.

Найбільш прийнятним є перший підхід, позаяк він за своєю природою є найбільш юридично коректним, універсальним, спрямованим на захист споживачів фінансових послуг, а також не породжує інших колізій та прогалин у застосуванні Закону України «Про захист прав споживачів» до відносин банківського вкладу.

На даний момент останнє слово у вирішенні цього питання залишає за собою Велика Палата Верховного Суду.

1. Приймак С. А. Економічний механізм захисту прав споживачів на ринку банківських послуг в Україні: дис. канд. ек. наук: 08.00.03. Львів, 2017. 246 с. 2. Петреченко С. А. Актуальні аспекти виконання договору банківського вкладу: захист прав вкладників в умовах фінансової нестабільності. *Право і суспільство*. 2015. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2015/5_2015/part_3/28.pdf. 3. Черненко О. До питання захисту інтересів прав вкладників. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/10/37.pdf>. 4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. 5. Про захист прав споживачів: Закон України № 1023-XII від 12.05.91. *Відомості*

Верховної Ради УРСР. 1991. № 30. Ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>. **6.** Постанова Верховного Суду від 18 квітня 2018 року у справі № 201/17457/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73727468>. **7.** Ухва-ла Верховного Суду України від 13 березня 2017 року у справі №6-2128цц16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/65233507>. **8.** Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 лютого 2018 року у справі № 761/24140/15-ц. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_ktss_vp_vid_14_02_2018_roku_u_spravi_761_24140_15/. **9.** Постанова Верховного Суду України від 28 вересня 2016 року у справі № 6-1699цц16. URL: <https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravoviroziciivsu/6-1699cs16>. **10.** Про бан-ки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 №2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text>. **11.** Про фінансові послу-ги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 № 2664-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 1. Ст. 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14#Text>. **12.** Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 06 червня 2018 року у справі № 539/1789/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74659722>. **13.** Рішення Європейського суду з прав людини у справі Brezovec v. Croatia, no. 13488/07, 29 March 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Brezovec%20v.%20Croatia,%20no.%2013488/07,%2029%20March%202011%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-104155%22%5D%7D>. **14.** Рішення Європейського суду з прав лю-дини у справі Tudor Tudor v. Romania, no. 21911/03, § 31, 24 March 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Tudor%20Tudor%20v.%20Romania,%20no.%2021911/03,%20%20C2%A7%2031,%2024%20March%202009%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-91885%22%5D%7D>.

References:

1. Pryimak S. A. Ekonomichniyi mekhanizmy zakhystu prav spozhyvachiv na rynku bankivskykh posluh v Ukraini: dys. kand. ek. nauk : 08.00.03. Lviv, 2017. 246 s. **2.** Petrenchenko S. A. Aktualni aspekty vykonannya dohovoru bankivskoho vkladu: zakhyst prav vkladnykiv v umovakh finansovoi nestabilnosti. *Pravo i suspilstvo*. 2015. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2015/5_2015/part_3/28.pdf. **3.** Chernenko O. Do pytannia zakhystu interesiv prav vkladnykiv. *Pidpryiemnytstvo, gospodarstvo i pravo*. 2018. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/10/37.pdf>. **4.** Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy від 16.01.2003 № 435-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. **5.** Pro zakhyst prav spozhyvachiv: Zakon Ukrainy № 1023-XII від 12.05.91. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR*. 1991. № 30. Ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>. **6.** Postanova Verkhovnoho Sudu від 18 kvitnia 2018 roku u spravi

№ 201/17457/15-ts. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73727468>.
 7. Ukhvala Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 13 bereznia 2017 roku u spravi №6-2128tss16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/65233507>.
 8. Postanova Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 14 liutoho 2018 roku u spravi № 761/24140/15-ts. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_ktss_vp_vid_14_02_2018_roku_u_spravi_761_24140_15/
 9. Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 28 veresnia 2016 roku u spravi № 6-1699tss16. URL: <https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravovipoziciivsu/6-1699cs16>.
 10. Pro banky i bankivsku diialnist: Zakon Ukrainy vid 07.12.2000 №2121-III. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2001. № 5-6. St.30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text>.
 11. Pro finansovi posluhy ta derzhavne reholiuvannya rynkiv finansovykh posluh: Zakon Ukrainy vid 12.07.2001 № 2664-III. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2002. № 1. St. 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14#Text>.
 12. Postanova Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 06 chervnia 2018 roku u spravi № 539/1789/16-ts. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74659722>.
 13. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi Brezovec v. Croatia, no. 13488/07, 29 March 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Brezovec%20v.%20Croatia%20no.%2013488/07%2029%20March%202011%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-104155%22%5D%7D>.
 14. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi Tudor Tudor v. Romania, no. 21911/03, § 31, 24 March 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Tudor%20Tudor%20v.%20Romania%20no.%2021911/03%20%2C%22A7%2031%2024%20March%202009%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-91885%22%5D%7D>.

Krahlevych Vyacheslav. Peculiarities of application of the law of Ukraine “On protection of consumer rights” to the relationship regarding the protection of depositors’ rights under the bank deposit agreement

This article is devoted to problems and features of the Law of Ukraine «On Consumer Protection» application to the legal relationship of protection of depositors’ rights under the bank deposit agreement.

The author focuses on disputable legal relationships, in particular on depositor’s collection of the deposit funds from the bank under the deposit agreement in court.

In this regard, the author analyzed the case law and legal positions of the Supreme Court. So he investigated the possibility of collecting from banks a penalty of 3% for each day of delay in fulfilling the obligation under the deposit agreement in case of collection of funds under the deposit agreement in court (Article 10 of the Law of Ukraine «On Consumer Protection»).

The author concludes that there are two opposing law enforcement positions on this issue.

The first approach says, that the depositor under the bank deposit agreement is a consumer of financial services, and the bank is their executor, and responsible for improper provision of these services. So the bank according to Article 10 of the Law, must pay a penalty of 3% of the service cost for each day of delay.

Under the opposite approach, part five of Article 10 of the Law, namely the collection of a penalty of three percent of the cost of the service for each day of delay, is not applicable, because the defendant's obligation to pay interest arises from court decision, but not from agreement.

Therefore, there is a need to resolve this issue by developing a single and stable law enforcement position by the Grand Chamber of the Supreme Court, which would consolidate one of the described approaches.

Key words: protection of depositors' rights, banking deposit agreement, protection of consumers' rights, 3% penalty for each day of delay, legal positions of the Supreme Court.

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-136

Т. О. КОВАЛЕНКО

РОЗВИТОК ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ДО 20-РІЧЧЯ ПРИЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

З'ясовано позитивні та негативні риси Земельного кодексу України 2001 року. Обґрунтовано висновки щодо повноти третьої кодифікації земельного законодавства. Аналізується ефективність реалізації Кодексу в практиці регулювання земельних відносин (2001-2021 рр.). Встановлено, що, незважаючи на двадцятирічний період дії Земельного кодексу України, він не став основою формування земельного законодавства.

Ключові слова: дерегулювання, земельна децентралізація, земельна реформа, земельне законодавство, ефективність законодавства, кодифікація.

Kovalenko Tetiana. Development of Land Legislation at the Modern Stage: to the 20th Anniversary of the Adoption of the Land Code of Ukraine

The article clarifies positive and negative features of the current Land Code of Ukraine 2001. Substantiates the conclusions on the completeness of the third codification of land legislation of Ukraine. Analyzes the effectiveness of the Code in the practice of land relations legal regulation at the modern stage (2001-2021). It is established that despite the 20-year period that has passed

© **КОВАЛЕНКО Тетяна Олександрівна** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри земельного та аграрного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7103-6209>; e-mail: kovalenko.tetyana@gmail.com

since the adoption of the current Land Code of Ukraine, it has not become the basis for the formation of land legislation.

Key words: *codification, deregulation, effectiveness of legislation, land decentralization, land legislation, land reform.*

Двадцять років тому, 25 жовтня 2001 року, був прийнятий Земельний кодекс України (далі – ЗК України), який набув чинності з 1 січня 2002 року та діє й нині з численними змінами і доповненнями. Як кодифікований нормативно-правовий акт, він покликаний відігравати інтегративну роль у земельному законодавстві. В ньому формулюються основні земельно-правові поняття, встановлюються принципи правового регулювання земельних відносин, визначається правовий режим земель різних категорій та правовий статус суб'єктів земельних правовідносин, встановлюються гарантії їх прав тощо. Аналіз ЗК України свідчить: незважаючи на двадцятирічну практику його застосування, він так і не став основою формування земельного законодавства. Значна кількість його норм має бланкетний характер, що ускладнює застосування положень Кодексу і дає підстави говорити про процеси декодифікації земельного законодавства [1, с. 86-94].

З урахуванням майже двадцятирічної практики застосування приписів ЗК України у науці земельного права України активно досліджуються проблеми ефективності його приписів, аналізуються колізії та прогалини правового регулювання різних видів земельних відносин, обґрунтовуються пропозиції щодо вдосконалення положень цього Кодексу та перспектив подальшої кодифікації земельного законодавства. Так, до проблем кодифікації земельного законодавства та аналізу його результатів зверталися В. І. Андрейцев, Д. В. Бусуйок, О. І. Заєць, І. І. Каракаш, І. О. Костяшкін, П. Ф. Кулинич, Р. І. Марусенко, А. М. Мірошниченко, В. В. Носік, О. М. Пащенко, В. Д. Сидор, Н. І. Титова, М. В. Шульга та інші вчені. Водночас розвиток земельного законодавства на сучасному етапі та вплив ЗК України на ефективність застосування його приписів не стали предметом окремого дослідження. Основним методом дослідження став аналіз позитивних та негативних аспектів ЗК України, а також були застосовані системний та структурно-функціональний методи при дослідженні ефективності реалізації приписів Кодексу в практиці регулювання земельних відносин протягом майже двадцяти років.

Насамперед необхідно відзначити, що ЗК України має низку позитивних аспектів, порівняно із попередніми земельними кодексами (1990 та 1992 р.). Він встановлює принципи законодавчого регулювання земельних відносин, врегульовує основні земельно-правові інститути, визначає права на землю, порядок їх набуття та реалізації, гарантії здійснення цих прав, закріплює правові засади охорони земель, інституційно-функціональне забезпечення регулювання земельних відносин, особливості юридичної відповідальності за земельні правопорушення. У ЗК України вперше було закріплено право земельного сервітуту, добросусідство та обмеження прав на землю; врегульовано на рівні закону продаж земельних ділянок несільськогосподарського призначення для здійснення підприємницької діяльності, у тому числі на конкурентних засадах; передбачено таку нову підставу набуття права на землю, як набувальна давність; врегульовано порядок добровільної відмови від земельних прав; запроваджено зонування земель тощо.

Водночас ЗК України є законодавчим актом, у якому кодифіковано лише основні, найбільш принципові приписи земельного законодавства України. Він не включає всіх його норм, що зумовило необхідність прийняття низки інших законодавчих актів з питань регулювання земельних відносин, які розвивають та доповнюють норми ЗК України. Так, у розвиток положень ЗК України було прийнято значну кількість законів як уніфікованого, так і диференційованого характеру. Окремим Законом України «Про іпотеку» від 5 червня 2003 р. було врегульовано право застави земельної ділянки, якому в ЗК України присвячена лише одна стаття (ст. 133); оновлено правове регулювання орендного землекористування Законом України «Про оренду землі» в редакції Закону України від 2 жовтня 2003 р., яке також отримало фрагментарне регулювання у Кодексі (ст. 93); розвинуті норми ЗК України щодо здійснення окремих функцій державного та самоврядного регулювання у Законах України «Про землеустрій» від 22 травня 2003 р., «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р., «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19 червня 2003 р., «Про оцінку земель» від 11 грудня 2003 р.; деталізовано правовий режим окремих категорій земель у Законах України «Про використання земель оборони» від 27 листопада 2003 р. та «Про поховання та похоронну справу» від 10 липня 2003 р. На рівні закону було врегу-

льовано процедуру виділення земельних ділянок в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) (Закон України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 5 червня 2003 р.). Також було законодавчо зафіксовано правове становище фермерського господарства (Закон України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р.) та осіб, які ведуть особисте селянське господарство (Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 р.), як суб'єктів земельних прав. З урахуванням цього П. Ф. Кулинич пропонує вважати чинний ЗК України неповним кодексом, у якому кодифікована лише частина земельно-правових актів [2, с. 86-87]. На думку М. В. Шульги, ЗК України «... фактично виконує роль рамкового закону, оскільки не охоплює всіх питань, пов'язаних із регулюванням земельних відносин» [3, с. 25].

Земельний кодекс, як результат процесу кодифікації земельного законодавства, має бути стабільним, що сприяє формуванню сталої практики регулювання земельних відносин, підвищує гарантованість прав на землю різних суб'єктів, забезпечує ефективність земельно-правового регулювання. У цьому зв'язку необхідно констатувати, що українське земельне законодавство не характеризується стабільністю. Так, чинний ЗК України фактично є уже третім земельним кодексом України. Крім цього, починаючи з 2001 р. до нього понад 120 разів вносилися зміни та доповнення.

Для ЗК України 2001 р. характерні й інші суттєві недоліки. Незважаючи на те, що він прийнятий через п'ять років після набуття чинності Конституцією України, він не відтворює повною мірою конституційні положення щодо землі як об'єкта права власності та основного національного багатства, не розвиває конституційної моделі регулювання земельних відносин.

Окремі норми ЗК України є декларативними, позаяк не мають відповідного механізму їх реалізації. Зокрема, ускладненим є застосування норм про набувальну давність як підставу набуття земельних прав (ст. 119), зонування земель (ст. 180), планування використання земель шляхом прийняття програм використання та охорони земель (ст. 177-178) тощо.

Як і попередній ЗК України 1992 р., чинний ЗК України характеризується відсутністю правонаступності у регулюванні земель-

них відносин. Починаючи з 2002 р. в Україні законодавчо закріплено приватну, комунальну та державну форми права власності на землю. При цьому нормативно невизначеною залишається юридична доля права колективної власності на землю, яка була запроваджена у земельно-правову систему Законом України «Про форми власності на землю» від 30 січня 1992 р. та ЗК України 1992 р. Лише у 2018 р. було прийнято Закон України, який принаймні частково вирішив питання права колективної власності на землю [4].

У ЗК України закріплено право приватної власності на землю, визначено правові підстави та способи його набуття та припинення, встановлено юридичні гарантії права власності на землю. Одночасно у Розділі Х «Перехідні положення» було встановлено тимчасові обмеження повноважень щодо розпорядження земельними частками (паями) і земельними ділянками сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва (п. 14, 15). Зазначені «тимчасові» обмеження діють в Україні понад двадцять років, а їх поступове скасування розпочинається з 1 липня 2021 р. відповідно до приписів Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» від 31 березня 2020 р.

Набуття чинності Цивільним кодексом України (далі – ЦК України) з 1 січня 2004 р. зумовило чергове оновлення земельного законодавства України. Особливістю ЦК України стало те, що на відміну від ЦК Української РСР від 18 липня 1963 р. дія його норм поширюється на регулювання земельних відносин. На відміну від ЗК України у ЦК України було закріплено нові речові права на земельні ділянки, відсутні на момент набуття ним чинності у земельному законодавстві (право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право користування земельною ділянкою, наданою для забудови (суперфіцій), право володіння); запроваджено новий об'єкт права власності – садиба; встановлено обмеження права приватної власності на земельну ділянку в публічних інтересах; визначено правові наслідки самочинного будівництва на земельній ділянці. Водночас у ЦК України та ЗК України із певними відмінностями врегульовано право земельного сервітуту, набувальна давність, право влас-

ника на забудову земельної ділянки, перехід земельних прав при переході права власності на нерухоме майно тощо. Це призвело до виникнення чисельних колізій між приписами ЗК України та ЦК України, що істотно ускладнювало набуття, реалізацію та захист земельних прав різних суб'єктів.

У подальшому розвиток земельного законодавства відбувався не за рахунок доповнення приписів ЗК України та розширення його змісту, а шляхом прийняття нових законів як уніфікованого, так і диференційованого характеру. Зокрема, зазнало диференціації законодавче забезпечення правового режиму земель транспорту (Закони України «Про автомобільні дороги» від 8 вересня 2005 р., «Про правовий режим земель охоронних зон об'єктів магістральних трубопроводів» від 17 лютого 2011 р.), житлової та громадської забудови (Закон України «Про благоустрій населених пунктів» від 6 вересня 2005 р.), промисловості (Закон України «Про індустріальні парки» від 21 червня 2012 р.), водного фонду (Закон України «Про морські порти України» від 17 травня 2012 р.), енергетики (Закон України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» від 9 липня 2010 р.), історико-культурного призначення (Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 18 березня 2004 р.). Окремими законами було врегульовано здійснення певних функцій державного та самоврядного регулювання земельних відносин, а саме: державна експертиза землевпорядної документації (Закон України «Про державну експертизу землевпорядної документації» від 17 червня 2004 р.), державна реєстрація земельних прав (Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» від 1 липня 2004 р.), нормування (Закон України «Про будівельні норми» від 5 листопада 2009 р.), планування використання земель (Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17 лютого 2011 р.), відчуження земель для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності (Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17 листопада 2009 р.), ведення державного земельного кадастру (Закон України «Про Державний земельний кадастр» від 7 липня 2011 р.). Зазнало розвитку законодавче забезпечення правової охо-

рони земель (Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підвищення ефективності використання меліорованих земель» від 4 червня 2009 р. та ін.). Було вдосконалено правове регулювання землеустрою (Закон України «Про внесення змін до Земельного кодексу України та інших законів України щодо проведення робіт із землеустрою, пов'язаних із встановленням і зміною меж сіл, селищ, міст, районів» від 21 червня 2012 р.), набуття та припинення земельних прав (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо припинення права користування земельними ділянками при відведенні їх для суспільних потреб» від 5 липня 2012 р.), відведення земельних ділянок та зміни їх цільового призначення (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури відведення земельних ділянок та зміни їх цільового призначення» від 2 жовтня 2012 р.), застосування юридичної відповідальності за земельні правопорушення (Закони України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки» від 11 січня 2007 р., «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства» від 15 квітня 2008 р. та ін.).

Водночас варто зауважити, що кількість законів та підзаконних нормативно-правових актів ще не є ознакою якості земельно-правового регулювання. Аналіз сучасного періоду розвитку земельного законодавства свідчить про значне поширення такого негативного явища, як декларативність правових приписів внаслідок відсутності економічних передумов чи юридичних механізмів їх реалізації. Стан законності у земельній сфері тричі був предметом розгляду Ради національної безпеки та оборони України, яка констатувала збільшення випадків масових порушень земельного законодавства, а також порушень конституційних прав громадян, зростання рівня корупції у сфері земельних відносин, поширення практики прийняття судами неправомірних рішень у справах з питань земельних відносин [5; 6; 7].

З 2015 р. в Україні розпочалися процеси дерегуляції земельних правовідносин. Так, 12 лютого 2015 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)», яким було внесено

зміни до Законів України «Про оренду землі», «Про землеустрій», «Про особисте селянське господарство», «Про охорону земель», «Про державну експертизу землевпорядної документації». Окремі приписи, спрямовані на дерегуляцію земельних правовідносин, містять й інші закони України: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції господарської діяльності з проведення робіт із землеустрою та землеоціночних робіт» від 2 жовтня 2012 р., «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції в агропромисловому комплексі» від 8 грудня 2015 р., «Про внесення зміни до статті 186¹ Земельного кодексу України щодо спрощення процедури погодження проекту землеустрою» від 11 лютого 2015 р., «Про внесення зміни до Земельного кодексу України щодо удосконалення механізму передачі земельних ділянок, відчужених для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 8 грудня 2015 р., «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення прозорості у сфері відносин власності з метою запобігання корупції» від 14 липня 2015 р., «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 26 листопада 2015 р. та ін.

Термін «дерегуляція» («дерегулювання») є новим для земельного законодавства України. У науці земельного права України П. Ф. Кулинич визначає дерегуляцію земельного законодавства як перехід до такого типу правового регулювання земельних відносин, який забезпечує зменшення кількості контактів між посадовими особами органів влади та підприємцями й іншими особами при вирішенні останніми питань набуття і здійснення прав на землю [8, с. 49]. Відповідно суть такого типу правового регулювання, на думку вченого, полягає у зменшенні використання законодавцем при формуванні земельного законодавства таких правових засобів, як покладення обов'язків, встановлення заборон і заходів юридичної відповідальності, а також скасування необґрунтованих дозволів і документів, які вимагалися для набуття прав на земельні ділянки [8, с. 49].

Починаючи з 2014 р. в Україні також здійснюються заходи із децентралізації у сфері використання та охорони земель. Питан-

ня децентралізації повноважень відображені в Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р, згідно з якою однією з нагальних проблем розвитку місцевого самоврядування є подолання його відмежування від вирішення питань у сфері земельних відносин. 31 січня 2018 р. Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження № 60-р «Питання передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад», що викликало дискусії як в юридичній науці, так і на практиці. Розпорядженням доручається Державній службі з питань геодезії, картографії та кадастру (далі – Держгеокадастру) розпочати з 1 лютого 2018 р. передачу усіх земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності в комунальну власність відповідних об'єднаних територіальних громад, крім тих земельних ділянок, які не можуть бути передані у комунальну власність. У випадку, якщо земельні ділянки не сформовані, Держгеокадастру доручається забезпечити їх формування шляхом інвентаризації. До передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність розпорядження землями сільськогосподарського призначення при передачі в користування (виключно шляхом проведення аукціонів) або у власність має здійснюватися за погодженням з об'єднаними територіальними громадами та після прийняття ними рішення. Передача земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності в комунальну власність відповідних об'єднаних територіальних громад дасть можливість чітко і прозоро формувати дохідну частину місцевих бюджетів у частині плати за землю та стимулюватиме територіальні громади до їх добровільного об'єднання.

Передача земельних ділянок сільськогосподарського призначення у комунальну власність була активізована Указом Президента України «Про деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин» від 15 жовтня 2020 р., згідно з яким з метою забезпечення подальшого здійснення реформ у сфері земельних відносин та створення умов для реалізації прав громадян України і територіальних громад у цій сфері доручено Кабінету Міністрів України активізувати діяльність із передачі земельних діля-

нок сільськогосподарського призначення державної власності в комунальну власність; опрацювати питання щодо стимулювання оформлення територіальними громадами права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, передані з державної власності. Станом на кінець 2020 р. Держгеокадастр передав із державної власності у комунальну власність 1 251 територіальної громади понад 2 млн га земель сільськогосподарського призначення [9].

Подальші заходи із децентралізації у сфері використання та охорони земель запроваджуються у липні 2021 р. після набуття чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» від 17 червня 2020 р., яким передбачено, зокрема, утворення громадами власних органів містобудування та архітектури, які зможуть встановлювати містобудівні умови та обмеження на всій території громади. Буде забезпечена можливість коригування функціональних зон, встановлених старими генеральними планами населених пунктів, за допомогою детальних планів території, за винятком території парків, скверів, лісів та прибережних захисних смуг. Зміни, внесені згаданим вище Законом до земельного законодавства, спрямовані на забезпечення можливості громадам складати схеми просторового планування своєї території, які є інструментом комплексного управління у сфері використання земель громади, встановлювати їх призначення, здійснювати зонування території та визначення напрямів її збалансованого розвитку.

Отже, незважаючи на двадцятирічний період дії ЗК України, він так і не став основою формування земельного законодавства. Значна кількість його норм має бланкетний характер, що ускладнює застосування його положень і дає підстави говорити про процеси декодифікації земельного законодавства. ЗК України не характеризується стабільністю, містить значну кількість норм тимчасового, перехідного характеру. Хоча земельне законодавство є кодифікованим, водночас воно налічує більше сотні законів та підзаконних нормативно-правових актів. Незважаючи на розгалуженість земельного законодавства, для нього властиві колізії, прогалини, декларативність правових приписів та інші юридичні дефекти, які істотно знижують ефективність правового регулювання використання та охорони земель в Україні. Нині позитивними тенден-

ціями вдосконалення земельного законодавства є дерегуляція та децентралізація у сфері використання й охорони земель, які, за умови існування ефективних механізмів їх реалізації, здатні сприяти охороні землі як основного національного багатства та забезпечити гарантії земельних прав фізичних, юридичних осіб та територіальних громад.

1. Мірошніченко А. М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні: монографія. Київ: Алеута; КНТ; ЦУЛ, 2009. 270 с.

2. Кулинич П. Ф. Перспективи розвитку земельного законодавства України. *Правова система України: історія, стан та перспективи*: у 5 т. Т. 4: Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права / за ред. Ю. С. Шемшученка. Харків: Право, 2008. С. 86-125.

3. Шульга М. Правові засади державної земельної політики України. *Право України*. 2012. № 7. С. 22-27.

4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні: Закон України від 10 липня 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 37. Ст. 277.

5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 червня 2005 року “Про стан додержання вимог законодавства та заходи щодо підвищення ефективності державної політики у сфері регулювання земельних відносин, використання та охорони земель: Указ Президента України від 21 листопада 2005 р. *Офіційний вісник України*. 2005. № 47. Ст. 2943.

6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 січня 2008 року “Про стан виконання Указу Президента України від 21 листопада 2005 року № 1643 “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 червня 2005 року “Про стан додержання вимог законодавства та заходи щодо підвищення ефективності державної політики у сфері регулювання земельних відносин, використання та охорони земель» від 14 лютого 2008 р.: Указ Президента України. *Офіційний вісник Президента України*. 2008. № 5. Ст. 218.

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21 листопада 2008 року “Про виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України з питань регулювання земельних відносин, використання та охорони земель”: Указ Президента України від 12 січня 2009 р. *Офіційний вісник України*. 2009. № 2. Ст. 54.

8. Кулинич П. Ф. Деререгуляція і децентралізація як ціннісні орієнтири розвитку земельного законодавства України на сучасному етапі. *Альманах права*. 2015. Вип. 6. С. 48-54.

9. Держгеокадастр передав територіальним громадам у комунальну власність 2 млн га земель сільськогосподарського призначення. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/>

Referens:

1. Miroschnychenko A. M. Kolizii v pravovomu rehuliuванні zemelnykh vidnosyn v Ukraini: monohrafiia. Kyiv: Aleuta; KNT; TsUL, 2009. 270 s.

2. Kulynych P. F. Perspektyvy rozvytku zemelnoho zakonodavstva Ukrainy. *Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan ta perspektyvy*: u 5 t. T. 4: Metodolohichni zasady rozvytku ekolohichnoho, zemelnoho, ahrarnoho ta hospodarskoho prava / za red. Yu. S. Shemshuchenka. Kharkiv: Pravo, 2008. S. 86-125.

3. Shulha M. Pravovi zasady derzhavnoi zemelnoi polityky Ukrainy. *Pravo Ukrainy*. 2012. № 7. S. 22-27.

4. Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vyrishennia pytannia kolektyvnoi vlasnosti na zemliu, udoskonalennia pravyl zemlekorystuvannia u masyvakh zemel silskohospodarskoho pryznachennia, zapobihannia reiderstvu ta stymuliuivannia zroshennia v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 10 lystopada 2018 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2018. № 37. St. 277.

5. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 chervnia 2005 roku “Pro stan dodержання vymoht zakonodavstva ta zakhody shchodo pidvyshchennia efektyvnosti derzhavnoi polityky u sferi rehuliuivannia zemelnykh vidnosyn, vykorystannia ta okhorony zemel»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 21 lystopada 2005 r. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. 2005. № 47. St. 2943.

6. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 18 sichnia 2008 roku “Pro stan vykonannia Ukazu Prezydenta Ukrainy vid 21 lystopada 2005 roku № 1643 “Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 chervnia 2005 roku “Pro stan dodержання vymoht zakonodavstva ta zakhody shchodo pidvyshchennia efektyvnosti derzhavnoi polityky u sferi rehuliuivannia zemelnykh vidnosyn, vykorystannia ta okhorony zemel»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14 liutoho 2008 r. *Ofitsiinyi visnyk Prezydenta Ukrainy*. 2008. № 5. St. 218.

7. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 21 lystopada 2008 roku “Pro vykonannia rishen Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy z pytan rehuliuivannia zemelnykh vidnosyn, vykorystannia ta okhorony zemel»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 12 sichnia 2009 r. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. 2009. № 2. St. 54.

8. Kulynych P. F. Derehuliatyia i detsentralizatsiia yak tsinnisni oriientyry rozvytku zemelnoho zakonodavstva Ukrainy na suchasnomu etapi. *Almanakh prava*. 2015. Vyp. 6. S. 48-54.

9. Derzhheokadastr peredav terytorialnym hromadam u komunalnu vlasnist 2 mln ha zemel silskohospodarskoho pryznachennia. *Uriadovyi portal*. URL: <https://www.kmu.gov.ua>.

Kovalenko Tetiana. Development of Land Legislation at the Modern Stage: to the 20th Anniversary of the Adoption of the Land Code of Ukraine

Twenty years ago, on October 25, 2001, the Land Code of Ukraine was adopted, which came into force on January 1, 2002 and is still in force with numerous changes and additions. As a codified normative legal act, the Land Code of Ukraine is designed to play an integrative role in land legislation. It

formulates the basic concepts of land law, establishes the principles of legal regulation of land relations, determines the legal regime of lands of different categories and the legal status of the subjects of land relations, establishes guarantees of their rights etc.

Analysis of the current Land Code of Ukraine shows that despite almost twenty years of practice of its application, it has not become the basis for the formation of land legislation. A significant number of its norms are blanket in nature, which complicates the application of its provisions and gives grounds to talk about the processes of decoding land legislation and the need for its next codification. The Land Code of Ukraine is not characterized by stability; it contains a significant number of temporary, transitional norms. Although land legislation is codified, it contains more than a hundred laws and regulations. Despite the ramifications of land legislation, it is characterized by conflicts, gaps, declarative legal requirements and other legal defects that significantly reduce the effectiveness of legal regulation of land use and protection in Ukraine.

Despite the fact that the current Land Code of Ukraine was adopted five years after the entry into force of the Constitution of Ukraine of June 28, 1996, it does not fully reproduce the constitutional provisions on land, as an object of property rights and basic national wealth, does not develop a constitutional model of land relations.

Currently, positive trends of the improving of the effectiveness of the land legislation are deregulation and decentralization in the field of land use and protection. Deregulation of land relations reduces state influence on social relations in the sphere of land use and protection. Decentralization in the field of legal regulation of land relations is the transfer of state-owned agricultural land to communal ownership of united territorial communities. This will allow to clearly and transparently form the revenue side of local budgets in terms of land fees and encourage local communities to voluntarily unity.

Key words: codification, deregulation, effectiveness of legislation, land decentralization, land legislation, land reform.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.41

DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-149

Т. А. МАММАДОВА

ТОРГОВЛЯ ЛЮДЬМИ В КОНТЕКСТЕ СЕРЬЕЗНЫХ НАРУШЕНИЙ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Рассматривается такой вид преступлений, как торговля людьми в контексте серьезных нарушений прав человека. Анализируются подходы к противодействию торговле людьми. Отмечается, что внутреннее законодательство в сфере противодействия торговле людьми не должно ограничиваться уголовно-правовыми мерами, что борьба должна соответствовать международным стандартам по прав человека и включать меры по защите, реабилитации и реинтеграции жертв торговли людьми.

Показана необходимость принятия мер по таким направлениям: широкая и регулярная организация просветительской и пропагандистской работы среди разных социальных слоев; усиление правовой и социальной защиты женщин и детей; привлечение потенциальных жертв к обществу полезной работе, обеспечение их занятости; поощрение предпринимателей к приёму жертв на работу.

Ключевые слова: *торговля людьми, личная свобода, рабство, эксплуатация, принудительный труд.*

Mammadova Turana. Human trafficking in the context of grave human rights violations

The lack of a clear understanding of the elements of the crime of human trafficking, the difficulties in gathering evidence for a full and thorough investigation of the case, and in some cases the repeated persecution of victims make it necessary to take comprehensive measures against this crime.

There are several approaches to combating human trafficking: First of all, domestic legislation in the field of combating human trafficking should not be limited to criminal-judicial measures. Thus, the struggle must be in line with international human rights standards and include measures to protect, rehabilitate and reintegrate victims of trafficking. Entrepreneurs should be encouraged to involve potential victims in community service, provide them with employment, and hire victims.

Although human trafficking exists in all countries of the world, very few criminals are prosecuted. We think that more effective action of law enforcement agencies in this direction can be a significant deterrent for criminals. In many cases, these individuals are reluctant to report crimes because they do not have trust due to a lack of confidence in the judiciary system of the state or they think that effective defense mechanisms are ineffective. One of the important principles of the complex struggle is to provide protection and support to victims of human trafficking without any discrimination.

Key words: *trafficking, personal freedom, slavery, abuse, forced labor.*

Демократия, развитие общества, уважение прав и свобод человека – это основные факторы, органически связанные между собой и обуславливающие друг друга. Права человека являются основным критерием, объединяющим людей и общества в нашем современном мире, где существуют различные экономические и политические системы, идеологии и культуры. Права человека, считающиеся одним из самых мудрых открытий нашей цивилизации, сегодня являются бесценным достижением всего человечества. В наше время права человека признаны ключевым условием развития практически всех фундаментальных прав.

В то же время права человека являются одной из самых актуальных проблем современного мира. Эта проблема стала главным стержнем борьбы за завоевание и развитие прав, закрепляющих статус человека в обществе. В целом возникновение проблем с обеспечением прав человека напрямую связано с развитием общества, государства и человека. История доказывает, что любой шаг к защите, охране прав и свобод человека необходим для человечества.

Защита и уважение прав человека, осуществление соответствующей политики в этом направлении должны рассматриваться не как внутреннее дело каждой страны, а как предмет общей заботы и ответственности. В каждой стране, наряду с верховенством закона, права человека также считаются основным признаком демократичности государства. Прямая и обратная связь демократии и прав человека довольно проста: без уважения прав человека не может быть настоящей демократии и наоборот, настоящая демократия создает благоприятные условия для обеспечения прав человека.

Еще в XIX веке Кант говорил, что человек не должен быть средством достижения определенных целей. По его мнению, целью всех изменений и реформ, происходящих в обществе, должен быть человек. То есть обеспечение прав человека и счастье людей должно быть главной целью государства и общества [1].

Защита чести и достоинства личности является одним из приоритетных вопросов в гражданском обществе. Защита чести и достоинства не просто запрещает вмешательство государства в частную жизнь людей, но и не приемлет вмешательства людей в личные дела друг друга, оскорблений в адрес личности. Эти принципы признаны естественными правами человека. Честь и достоинство человека считаются одной из высших общечеловеческих ценностей закона, так как это неотъемлемое положительное качество каждого человека, независимо от его возраста, пола, языка, религии, расы, имущественного положения, политической и иной принадлежности. Отказ от своего достоинства считается равносильным отказу от своих прав и свобод, а отказ от своих прав и свобод – отказу от своего достоинства.

Во Всеобщей декларации прав человека Организации Объединенных Наций от 10 декабря 1948 г., Международном пакте «О гражданских и политических правах» от 16 декабря 1966 г., Европейской конвенции «О защите прав человека и основных свобод» отмечается, что каждый имеет право на защиту своей чести и достоинства, что никакие обстоятельства не могут служить основанием для унижения достоинства личности.

В Преамбуле Всеобщей декларации прав человека также указано, что чувство достоинства присуще всем людям. Только свобода человека, установление справедливости и мира на Земле

делают возможным развитие и сохранение чувства достоинства граждан [2]. Посягательство на человеческое достоинство можно совершить как физическими, так и духовными средствами воздействия. Никто не должен подвергаться пыткам, насилию, другому жестокому или унижающему человеческое достоинство обращению или наказанию, а также без добровольного согласия – медицинским и научным экспериментам.

Бенедикт Спиноза рассматривал свободу как осознанную необходимость, считал, что человека, осознающего свою зависимость от природы и подчиняющегося ей, можно назвать свободным. Само существование и понимание природы ведет людей к свободе. Согласно Спинозе свобода – это не просто отсутствие зависимости, но самоутверждение, активность и высшее совершенство, которых стремится достичь каждый человек [3, с. 401].

Все большее расширение и углубление в последнее время международных отношений в соответствующих областях, появление необходимости охраны международно-правового порядка требуют повышенного внимания к ряду вопросов, связанных с правами человека. Так, нарастающий процесс глобализации, обострение спроса на рабочую силу приводят к ряду проблем в области прав человека, одной из которых является торговля людьми. К сожалению, эта практика, которая в наше время считается неприемлемой, все еще продолжается [4, с. 224].

Различные уровни развития обществ в разных частях света также являются причиной возникновения проблем в области прав человека. Общества, где доминируют права человека, на самом деле стремятся защитить себя от тех обществ, где эти права не соблюдаются, изолируя такие общества от всего, демонстрируя к ним нетерпимость, а не просвещать их.

Торговля людьми, будучи серьезным нарушением прав и свобод человека и тяжкой формой преступления, представляет собой сложное явление, порожденное взаимодействующими экономическими, социальными, политическими и в то же время личностными факторами. Торговля людьми, нарушающая естественные права и свободы человека, как современная форма рабства, угрожает прежде всего таким высшим ценностям, как права человека, подрывает и попирает индивидуальность личности. Следовательно, необходимо

правильно оценить серьезность проблемы торговли людьми и проанализировать это явление через призму прав человека.

Если в прошлом традиционно рабство представляло собой захват, приобретение и продажу людей, то торговля людьми скрытого характера совершается путем латентного привлечения, приобретения, удержания, передачи и получения людей. Хотя в наше время работорговля официально запрещена, она продолжается в форме незаконной международной миграции, известной как «торговля людьми».

Торговля людьми не только грубо нарушает естественные права человека, но и заставляет жертву переживать унижающие ее достоинство события, смирившись подчиняться жестокому обращению с ней, тем самым проявляя себя в современной форме рабства. Однако согласно статье 4 Всеобщей декларации прав человека никто не должен содержаться в рабстве или в подневольном состоянии; рабство и работорговля запрещаются во всех их видах.

Большой приток доходов при относительно низких рисках в совершении деяний, связанных с торговлей людьми, является одним из условий, побуждающих преступников заниматься торговлей людьми, а не совершать другие, более рискованные преступные деяния.

Иногда торговлю людьми приравнивают к нелегальной миграции. Но между этими понятиями есть как сходства, так и различия. В обоих случаях люди пересекают границу с поддельными документами, но их цели различны. В торговле людьми преступное лицо или преступная группа получает средства за счет продажи конкретного человека. А в случае незаконной миграции он зарабатывает на организации нелегальной миграции.

Кроме того, торговля людьми в основном осуществляется с применением насилия, жертва перевозится в очень тяжелых условиях, постоянно подвергается физической и сексуальной эксплуатации в качестве раба в стране своей добровольной или вынужденной миграции, а шансы вернуться назад практически отсутствуют. При нелегальной миграции мигрант добровольно принимает решение покинуть свою страну незаконным путем либо, как и в случае некоторых из упомянутых выше видов нелегальной миграции, продолжает оставаться в стране миграции, несмотря на истечение срока пребывания в ней [5, с. 23]. В любом случае торговлю людью-

ми можно рассматривать как более серьезную форму нелегальной миграции из-за незаконной перевозки людей.

Среди общих причин, порождающих торговлю людьми можно отметить наличие ограничений на эффективную занятость населения, уязвимость перед бедностью, отсутствие демократической культуры, гендерное неравенство, насилие в отношении женщин, конфликтные и постконфликтные ситуации, отсутствие социальной интеграции, отсутствие ресурсов, занятости, возможности доступа к образованию, наличие детского труда и дискриминации. Неравенство внутри стран и между странами, иммиграционный режим, потребность в дешевой рабочей силе, бедность, дискриминация, насилие и иные подобные факторы также увеличивают индивидуальную уязвимость отдельных лиц, в том числе женщин и детей, к преступности в сфере торговли людьми.

Вышеупомянутые факторы, порождающие преступные деяния в сфере торговли людьми, можно классифицировать так:

– социально-экономические факторы (бедность, проблемы с занятостью, трудоустройством, углубление пропасти между богатыми и бедными слоями населения и т.д.);

– административно-организационные факторы (недостаточный контроль за деятельностью фирм и агентств, используемых для привлечения людей, необъективное информирование населения о текущем состоянии дел в стране в сфере торговли людьми и т.д.);

– правовые факторы (транснациональный характер торговли людьми, высокий уровень латентности, низкий уровень раскрываемости преступлений, вовлечение в криминальные структуры некоторых государственных служащих, сотрудников частных фирм и организаций в разных странах, тотальная коррупция);

– морально-этические факторы (дифференциация и расслоение общества, деформация морально-этических ценностей и моральных норм в обществе и др.);

Несмотря на то, что выдвижение гендерного вопроса на первый план в области прав человека, внутрисемейное насилие, нетерпимость людей друг к другу на самом деле являются внутренними проблемами общества, они также оказывают негативное влияние на права человека на международном уровне.

Различают такие основные формы торговли людьми:

- торгівля людьми з метою сексуальної експлуатації, особливо торгівля жінками та дітьми;
- торгівля людьми з метою трудової експлуатації або примусової праці;
- торгівля людьми, особливо дітьми та інвалідами, з метою примусу до попрошайництва;
- укладання шлюбів з метою експлуатації (включаючи використання системи «помолвка по пошті»);
- торгівля людьми з метою примусу до суррогатної материнства, до репродуктивним функціям;
- торгівля людьми з метою трансплантації органів та тканин;
- торгівля людьми з метою незаконного усиновлення/удочерення;
- торгівля людьми для використання в озброєних формаціях;
- використання солдатів та ув'язнених в примусових роботах.

Незважаючи на позитивні, вигідні аспекти глобалізації та інтеграції, це також створює серйозні проблеми. Люди намагаються в грошових доходах для задоволення своїх простих фундаментальних потреб. Іноді відсутність на місцевому ринку праці роботи, яка задовольнила б ці потреби, призводить до того, що людина погоджується на «вигідні та більш гарантовані пропозиції про роботу». Це, в свою чергу, призводить до збільшення кількості жертв.

Разом з тим стрімке розвиток комп'ютерних технологій поряд з позитивними аспектами посилює також своє негативне вплив. Легкість встановлення зв'язей між людьми з допомогою технологій, зокрема розширення пропаганди та особисте просвітлення через Інтернет, робить проблему торгівлі людьми актуальною. Тому як роль Інтернету – міжнародної глобальної комп'ютерної мережі – в перетворенні людей обманним шляхом в жертв торгівлі людьми, неоспорима. Можливо сказати, що можливості СМІ, зокрема інтернет-ресурсів, достатні для того, щоб отримати інформацію про сфери праці в «повних щасливої життя» зарубіжних країнах, і розмістити заяву про пошук роботи. Відсутність обмежень в віртуальному просторі, наявність численних способів

анонимного размещения информации, а также широкая аудитория пользователей и возможности электронной коммерции обусловили особый интерес представителей порноиндустрии к сети Интернет. Особое беспокойство вызывает деятельность преступных группировок, распространяющих в Интернете порнографические материалы с участием детей.

Считаем, что в ближайшем будущем торговля людьми для организованных преступных организаций станет более привлекательным и прибыльным криминальным бизнесом, нежели наркобизнес. Учитывая то, что для разведения наркотических средств, их изготовления в специальных нелегальных лабораториях требуется достаточно времени и немалых средств, а в торговле людьми «живой товар» рождается сам по себе, сам оплачивает свои дорожные расходы, да еще и соглашается «работать» за мизерную плату.

А.И. Солженицын в свое время говорил, что надежды человечества на то, что прогресс, основанный на экономическом развитии, приведет к общему смягчению «характера» индивидов, социальных групп, государств, не оправдались. Да, прогресс идет, и даже быстрее наших ожиданий, но этот прогресс скорее носит техногенный характер. За двадцать столетий в истории человечества духовного подъема не произошло. По мере развития общества социальные, экономические, политические и психологические противоречия криминогенного характера не уменьшаются, а только усиливаются. Как бы парадоксально это не звучало, более высокий уровень преступности отмечается в самых богатых, экономически, социально и политически развитых странах. Наряду с этим в государствах со слабым политико-правовым режимом преступления, связанные с торговлей людьми, представляют большую угрозу правам человека.

Несмотря на то, что борьба с торговлей людьми всегда была актуальной, последствия пандемии COVID-19 усилили необходимость для всех заинтересованных сторон сплотиться в этой борьбе сильнее, чем когда-либо прежде. Нам известно о том, что торговцы людьми охотятся на наиболее уязвимых людей и ищут возможности для их эксплуатации. Нестабильность, вызванная пандемией, и нехватка критически важных услуг указывает на быстрое увеличение числа людей, подвергающихся эксплуатации со стороны торговцев людьми [6].

В научно-практическом исследовании преступной деятельности в сфере торговли людьми следует обратить внимание на применение законодательства США, Европы, Африки, некоторых стран Юго-Восточной Азии и Ближнего Востока по борьбе с преступностью в сфере торговли людьми, а также на институциональную, административную и уголовно-правовую практику, осуществляемую против торговли людьми в этих странах, и на стандарты, действующие в каждой стране, включая толкование используемых терминов. В этом смысле И. Козаченко и Е. Авдеева справедливо отмечают, что законодательное регулирование формулы торговли людьми необходимо для правильной правовой оценки общественно опасных противоправных действий, предусмотренных уголовным законодательством. Наиболее удобным инструментом здесь является совершенствование стандартов с учетом этимологического значения используемых терминов [7, с. 65].

Из сказанного можно сделать вывод, что уровень развития, образование и положение личности в любом обществе тесно связаны с ее политическим мышлением. Просвещение лиц, не имеющих достаточного образования и уровня знаний, может способствовать предотвращению ряда преступлений, а также преступлений, связанных с торговлей людьми. Безграмотность и неосведомленность являются важными факторами, создающими основу для преступности в сфере торговли людьми.

В то же время должны быть разработаны новые и более совершенные нормы национального законодательства, созданы координационные механизмы по противодействию торговле людьми. Кроме того, меры, принимаемые против торговли людьми, должны в значительной степени учитывать обеспечение прав и свобод пострадавших лиц. Торговлю людьми следует рассматривать и изучать не только как борьбу с организованной преступностью и незаконной миграцией, но и как нарушение прав человека.

Нарушение прав человека выступает как следствие торговли людьми, так и непосредственная причина. Попадание в беспомощное положение лиц, чьи права были нарушены или кому не была обеспечена предусмотренная законом социально-правовая защита, подвергает их риску превращения в жертв таких преступлений, и, с точки зрения теории анти-траффикинга, такие лица рассматриваются как потенциальные жертвы торговли людьми.

По этой причине права тех, кто пострадал от торговли людьми, должны стоять во главе угла всех усилий по предотвращению и борьбе с торговлей людьми и защите жертв, оказанию им помощи и восстановлению их прав. Придание жертве первостепенного значения при осуществлении мер по борьбе с торговлей людьми означает принятие на каждом этапе во внимание воздействия, которое законодательство, политика, практика или соответствующие меры могут оказать на жертв торговли людьми или лиц, уязвимых к торговле людьми.

С людьми, ставшими предметом торговли людьми, не следует обращаться дискриминирующим образом. Любые меры должны быть применены без проявления дискриминации, в частности с точки зрения половой, этнической принадлежности, социального, иммиграционного статуса, вне зависимости от того, подвергалась ли ранее жертва торговле людьми либо была ли вовлечена в проституцию или другую незаконную деятельность.

1. URL: <http://www.anl.az/down/meqale/zaman/2014/iyul/381776.htm>.
2. URL: https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/azb.pdf.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия права. Москва, 1990. 422 с.
4. Алиев А. И. Права человека, проблемы населения и миграции в современном международном праве: учебник, Баку: Изд-во «Бакинский университет», 2007. 484 с.
5. ОБСЕ. Освещение в средствах массовой информации проблемы торговли людьми: пособие для журналистов. Киев, 2007. 158 с.
6. 2020 Trafficking in Persons Report. URL: <https://www.state.gov>.
7. Kozachenko I., Avdeeva E. Pressing issues of criminal law regulation of human trafficking and use of slave labor. *Criminological Journal of Baikal State university of economics and law*. 2012. № 4. P. 65.

MammadovaTurana. Human trafficking in the context of grave human rights violations

The lack of a clear understanding of the elements of the crime of human trafficking, the difficulties in gathering evidence for a full and thorough investigation of the case, and in some cases the repeated persecution of victims make it necessary to take comprehensive measures against this crime.

There are several approaches to combating human trafficking: First of all, domestic legislation in the field of combating human trafficking should not be limited to criminal-judicial measures. Thus, the struggle must be in line with international human rights standards and include measures to protect, rehabilitate and reintegrate victims of trafficking. Entrepreneurs should be encouraged to

involve potential victims in community service, provide them with employment, and hire victims.

Although human trafficking exists in all countries of the world, very few criminals are prosecuted. We think that more effective action of law enforcement agencies in this direction can be a significant deterrent for criminals. In many cases, these individuals are reluctant to report crimes because they do not have trust due to a lack of confidence in the judiciary system of the state or they think that effective defense mechanisms are ineffective. One of the important principles of the complex struggle is to provide protection and support to victims of human trafficking without any discrimination.

These persons must be effectively protected from the threats and pressures of the perpetrators and their associates. Victims should be provided with legal and other necessary assistance in criminal, civil, or other cases related to human trafficking. In order to combat this case, states should organize information campaigns to raise public awareness of the dangers of human trafficking. Basic education and literacy programs should be implemented for those in need of protection, especially women and children. The state alone cannot be effective in combating a serious mankind problem such as human trafficking. The active involvement of civil society representatives in this struggle has particular importance.

For this reason, non-governmental organizations working in the field of prevention of human trafficking should be closely involved in educating potential victims, organizing the activities of special institutions for victims of trafficking, providing appropriate assistance to victims of trafficking and their social rehabilitation.

Key words: trafficking, personal freedom, slavery, abuse, forced labor.

ПРОФЕСІЙНІ АУДИТОРСЬКІ ЗЛОЧИНИ: ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА ЗЛОЧИНІВ

Проведено розмежування понять «аудит» та «аудиторська діяльність». Зроблено висновки, що професійні аудиторські злочини – це суспільно небезпечні винні діяння (дія або бездіяльність), які вчиняються аудитором та спрямовані на порядок суспільних відносин щодо кваліфікованого надання аудиторських послуг, що охороняються КК України, і полягають у порушенні професійних обов'язків. Класифіковано професійні аудиторські злочини.

Ключові слова: злочин, аудит, аудиторська діяльність, спеціальний суб'єкт злочину, професійні аудиторські злочини.

Vashchuk Olena. Professional audit crimes: concept and system of crimes

The study is devoted a distinction between the concepts of audit and auditing activities. Concluded that professional audit crimes are socially dangerous guilty acts (action or inaction) that committed by the auditor and aimed at the legal relations arising from the qualified provision of audit services, protected by criminal code, and are in violation of professional duties. Classified professional audit crimes.

Key words: crime, audit, auditing activities, special subject of crime, professional audit crimes.

Питання реалізації державної політики щодо протидії злочинності, особливо у сфері господарської діяльності, в умовах розбудови в Україні громадянського суспільства і правової держави, набувають особливої актуальності та стають предметом підвищеної уваги з боку як громадян нашої держави, так і численних міжнародних антикорупційних організацій. Саме тому в сучасних умовах актуальним стає питання кримінальної відповідальності аудитора як спеціального суб'єкта злочину.

У науковій літературі зустрічаються різні точки зору щодо визначення понять «аудит» та «аудиторська діяльність». В. Я. Савченко визначає аудит як вид підприємницької діяльності аудиторів або аудиторських фірм, які покликані захищати інтереси власників, інвесторів, держави [1, с. 9].

В. Є. Труш висловлює думку, що аудиторська діяльність ширша і передбачає практичне виконання як аудиту, так і аудиторських послуг [2, с. 4].

В. Є. Слюсаренко відзначає, що сучасний аудит – це особлива організаційна форма економічного контролю [3, с. 9].

О. А. Петрик також розглядає аудит як форму незалежного контролю звітності та діяльності суб'єктів господарювання [4, с. 8].

А. О. Баранова визначає аудиторську діяльність як підприємницьку діяльність зі здійснення незалежних позавідомчих перевірок фінансової звітності [5, с. 24].

На думку М. Т. Білухи, аудит слід включати до системи фінансово-господарського контролю як окремий вид фінансового контролю [6, с. 98].

Л. А. Савченко пропонує визначати аудит як консультативно-дорадчу діяльність, що має відповідну мету та здійснюється на основі відповідних стандартів, інших нормативних документів аудиторськими фірмами (приватними аудиторами), державними органами, їх підрозділами (державними аудиторами), а також внутрішніми аудиторськими службами підконтрольних суб'єктів [7, с. 99].

Інші вчені визначають аудит як необхідну, своєрідну експертизу бізнесу, фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання, за допомогою якої визначаються критерії достовірності показників фінансової звітності та ведення обліку й аналізу [8, с. 19].

Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» визначає аудиторську діяльність як незалежну професійну діяльність аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності, зареєстрованих у Реєстрі аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності, з надання аудиторських послуг. А аудит фінансової звітності – як аудиторську послугу з перевірки даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності та/або консолідованої фінансової звітності юридичної особи (ст. 1) [9].

Отже, поняття «аудиторська діяльність» включає поняття аудиту, який є аудиторською послугою з перевірки даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності. Аудит спрямований на перевірку та підтвердження достовірності інформації, а рекомендації, які надаються при цьому, повинні стосуватися виправлення помилок та недоліків з метою їх попередження в майбутньому.

Вчені також звертають увагу на наявність паралельно двох аудитів – державного і недержавного. Так, О. А. Музика-Стефанчук та Ю. А. Михальський розрізняють аудит державний та недержавний, перший при цьому має характеристики відносної незалежності та об'єктивності на відміну від недержавного, а також, в свою чергу, піддається контролю з боку державних органів фінансового контролю [10, с. 270].

Л. Л. Кінашук, навпаки, вважає, що аудит за своєю сутністю не може бути державним, оскільки державний контроль – це регламентована нормами права діяльність державних органів влади та управління, спрямована на забезпечення дотримання всіма суб'єктами господарювання законів та інших нормативно-правових актів. Він створює підґрунтя для управлінських рішень, що, у свою чергу, сприяє підвищенню ефективності діяльності управлінського апарату [11, с. 131].

На думку Л. А. Савченко, має існувати комплексне визначення аудиту, яке охопить всі його різновиди: державного (зовнішнього) аудиту, недержавного аудиту та внутрішнього аудиту. Це дасть змогу визначити і місце аудиту в системі фінансового контролю [7, с. 99].

ГК України визначає аудит фінансової звітності як аудиторську послугу з перевірки даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності та консолідованої фінансової звітності юридичної особи або представництва іноземного суб'єкта господарювання, або іншого суб'єкта, який подає фінансову звітність, з метою висловлення незалежної думки аудитора про її відповідність в усіх суттєвих аспектах вимогам національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку, міжнародних стандартів фінансової звітності або іншим вимогам.

Державний фінансовий аудит є різновидом державного фінансового контролю і полягає у здійсненні перевірки та аналізу фактичного стану справ щодо законного та ефективного використання

державних чи комунальних коштів і майна, інших активів держави, правильності ведення бухгалтерського обліку і достовірності фінансової звітності, функціонування системи внутрішнього контролю (ст. 363) [12].

Таким чином, державний аудит є різновидом державного фінансового контролю, який захищає інтереси держави та здійснює контроль за використанням державних чи комунальних коштів і майна, інших активів держави, а недержавний аудит є аудиторською послугою з перевірки даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності, яка призначена для захисту інтересів суб'єктів господарської діяльності.

Слід зазначити, що дослідження аудитора як спеціального суб'єкта злочину комплексно не здійснювалося. Тому визначимо поняття цієї групи злочинів та встановимо, які з посягань належать до неї.

Для професійних аудиторських злочинів характерні такі ознаки:

- вчинення злочину спеціальним суб'єктом – аудитором;
- спрямованість злочину на встановлений порядок суспільних відносин щодо кваліфікованого надання аудиторських послуг, що охороняються КК України;
- порушення аудитором порядку виконання своїх професійних обов'язків.

Отже, професійні аудиторські злочини – це суспільно небезпечні винні діяння (дія або бездіяльність), які вчиняються аудитором, та спрямовані на встановлений порядок суспільних відносин щодо кваліфікованого надання аудиторських послуг, що охороняються КК України, і полягають у порушенні професійних обов'язків.

З'ясувавши поняття професійних аудиторських злочинів, визначимо, які злочини можуть бути включені до цієї групи.

У Кримінальну кодексі відсутні склади злочинів, у яких аудитор був би єдиним суб'єктом. Це свідчить про те, що на даний час законодавцем не виявлено можливості вчинення аудитором кримінально-протиправних посягань тільки на порядок здійснення аудиторської діяльності.

КК України визначає кримінальне правопорушення як передбачене Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення (ст. 11) [13].

Аудитор визначений як спеціальний суб'єкт у таких диспозиціях статей КК України: незаконне використання інсайдерської інформації (ст. 2321); підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів (ч. 2, ч. 3 ст. 358); зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги (ст. 3652); підкуп особи, яка надає публічні послуги (ч. 3, ч. 4 ст. 3684).

Аудитор також є спеціальним суб'єктом умисного порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення (ст. 2091). В диспозиції цієї статті відсутня вказівка на відповідного спеціального суб'єкта, проте це впливає з іншого нормативно-правового акту.

Так, відповідно до п. 7 ч. 2 ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» спеціально визначеними суб'єктами первинного фінансового моніторингу є суб'єкти аудиторської діяльності [14].

Закон зобов'язує аудитора повідомляти спеціально уповноважений орган про фінансові операції, зокрема, якщо сума, на яку здійснюється кожна із них, дорівнює чи перевищує 400 тисяч гривень: щодо політично значущих осіб, членів їх сімей та/або осіб, пов'язаних з політично значущими особами; фінансові операції із переказу коштів за кордон; фінансові операції з готівкою; а також підозрілі фінансові операції (діяльність) або спроби їх проведення незалежно від суми, на яку вони(а) проводяться (ч. 2 ст. 8) [14].

З'ясувавши коло кримінальних правопорушень, в яких аудитор визначений спеціальним суб'єктом, спробуємо їх класифікувати.

КК України поділяє кримінальні правопорушення на кримінальні проступки та злочини. Кримінальним проступком є передбачене Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі.

Злочини поділяються на нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі. Нетяжким злочином є передбачене Кодексом діяння (дія чи без-

діяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років.

Тяжким злочином є передбачене Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років. Ступінь тяжкості злочину визначається виходячи зі строку покарання у виді позбавлення волі, передбаченого за відповідний злочин (ст. 12) [13].

Виходячи з цього є всі підстави класифікувати кримінальні правопорушення, в яких аудитор визначений спеціальним суб'єктом, за цим критерієм.

Так, у ст. 209¹ санкція ч. 1 визначає це кримінальне правопорушення як кримінальний проступок, а ч. 2 зазначеної статті – як нетяжкий злочин. У ст. 232¹ санкція ч. 1, ч. 2, ч. 3 та ч. 4 визначає це кримінальне правопорушення як нетяжкий злочин. У ст. 358 санкція ч. 2 визначає це кримінальне правопорушення як кримінальний проступок, а ч. 3 зазначеної статті – як нетяжкий злочин. У ст. 365² санкція ч. 1 та ч. 2 визначає це кримінальне правопорушення як нетяжкий злочин, а ч. 3 зазначеної статті – як тяжкий злочин. У ст. 368⁴ санкція ч. 3 визначає це кримінальне правопорушення як нетяжкий злочин, а ч. 4 зазначеної статті – як тяжкий злочин [13].

За об'єктом кримінально-правової охорони злочини можуть бути поділені на такі види: злочини у сфері господарської діяльності, що вчиняються аудитором (ч. 2 ст. 209¹, ст. 232¹); злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів, що вчиняються аудитором (ч. 3 ст. 358); злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, що вчиняються аудитором (ст. 365², ч. 3, ч. 4 ст. 368⁴).

За формами вчинення суспільно небезпечного діяння: професійні аудиторські злочини, що вчиняються тільки шляхом дії (ч. 2 ст. 209¹, ст. 232¹, ч. 3 ст. 358 та ч. 3, ч. 4 ст. 368⁴); професійні аудиторські злочини, що вчиняються як шляхом дії, так і шляхом бездіяльності (ст. 365²).

За наявністю суспільно небезпечних наслідків: професійні аудиторські злочини, які мають формальний склад (ч. 3 ст. 358, ч. 3, ч. 4 ст. 3684); професійні аудиторські злочини, які мають матеріальний склад (ч. 2 ст. 209¹, ст. 232¹, ст. 365²).

Залежно від ступеня вираженості у кримінально-правовій нормі ознак аудитора: злочини, в диспозиціях статей яких передбачено, що їх може вчинити аудитор (ст. 232¹, ч. 3 ст. 358, ст. 365², ч. 3, ч. 4 ст. 3684); злочини, в диспозиціях статей яких немає вказівки на те, що вони можуть бути вчинені аудитором, однак тлумачення інших норм однозначно приводить до висновку про те, що злочин може бути вчинений аудитором (ч. 2 ст. 209¹).

Таким чином, серед кримінальних правопорушень, які передбачені у законі про кримінальну відповідальність, доцільно виділити професійні аудиторські злочини з урахуванням специфіки суб'єкта їх вчинення. Професійні аудиторські злочини – це суспільно небезпечні винні діяння (дія або бездіяльність), які вчиняються аудитором, та спрямовані на встановлений порядок суспільних відносин щодо кваліфікованого надання аудиторських послуг, що охороняються КК України, і полягають у порушенні професійних обов'язків.

Професійні аудиторські злочини за ступенем тяжкості поділяються на нетяжкі та тяжкі. Враховуючи наведену класифікацію професійних аудиторських злочинів, можна запропонувати певний алгоритм, який може бути врахований під час їх кваліфікації: по-перше, необхідно встановити, якому об'єкту кримінально-правової охорони заподіяна шкода в результаті вчинення злочину; по-друге, визначити, чи є особа аудитором, а також встановити обсяг його повноважень; по-третє, виявити, в чому виражається суспільно небезпечне діяння та які наслідки воно спричинило.

1. Савченко В. Я. Аудит: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2006. 322 с.
2. Організація і методика аудиту підприємницької діяльності: навч.-метод. посіб. / Труш В. Є., Калінська Т. А., Алексеева Т. А., Дмитрієнко І. О. Херсон: Олді-плюс, 2010. 149 с.
3. Слюсаренко В. Є. Аудит: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні: монографія. Ужгород: УжНУ, 2014. 200 с.
4. Аудит: підруч. / О. А. Петрик та ін. Київ: КНЕУ, 2015. 498 с.
5. Баранова А. О. Аудит: навч. посіб. Харків: ХДУХТ, 2017. 246 с.
6. Білуха М. Т., Микитенко Т. В. Фінансовий контроль: теорія, ревізія, аудит: підруч. Київ: Українська академія оригінальних ідей, 2005. 888 с.
7. Савченко Л. А. Фінансовий контроль, аудит, бухгалтерський облік – основні категорії

фінансово-контрольного права. *Публічне право*. 2016. № 4 (24). С. 96-101.

8. Аудит: підруч. 4-те вид. доп. і перероб. / Брадул О. М., Шепелюк В. А., Ільїна С. Б., Юнацький М. О., Хорошенко А. П., Брадул Т. В. Київ: Вид-во Ліра-К, 2019. 324 с.

9. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність: Закон України від 21.12.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19/ed20200701>.

10. Музика-Стефанчук О. А., Михальський Ю. А. Питання аудиту діяльності банків у контексті євроінтеграційних процесів в Україні. *Наука і правоохорона*. 2016. № 3 (33). С. 268-274.

11. Кінашук Л. Л. Організація та правове регулювання аудиторської діяльності в системі фінансового контролю в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2013. 538 с.

12. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

13. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

14. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#n831>.

References:

1. Savchenko V. Ya. *Audit: navch. posib.* Kyiv: KNEU, 2006. 322 s.

2. Orhanizatsiia i metodyka audytu pidpriemnytskoi diialnosti: navch.-metod. posib. / Trush V. Ye., Kalinska T. A., Aleksieieva T. A., Dmytrienko I. O. Kherson: Oldi-plus, 2010. 149 s.

3. Sliusarenko V. Ye. *Audit: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku v Ukraini: monohrafiia.* Uzhhorod: UzhNU, 2014. 200 s.

4. *Audit: pidruch.* / O. A. Petryk ta in. Kyiv: KNEU, 2015. 498 s.

5. Baranova A. O. *Audit: navch. posib.* Kharkiv: KhDUKht, 2017. 246 s.

6. Bilukha M. T., Mykytenko T.V. *Finansovyi control: teoriia, reviziia, audit: pidruch.* Kyiv: Ukrainska akademiia oryhinalnykh idei, 2005. 888 s.

7. Savchenko L. A. *Finansovyi control, audit, bukhgalterskyi oblik – osnovni katehorii finansovo-kontrolnoho prava. Puvlichne parvo.* 2016. № 4 (24). С. 96-101.

8. *Audit: pidruch. 4-te vyd. dop. i pererob.* / Bradul O. M., Shepeliuk V. A., Iliina S. B., Yunatskyi M. O., Khorosheniuk A. P., Bradul T. V. Kyiv: Vyd-vo Lira-K, 2019. 324 s.

9. Pro audit finansovoi zvitnosti ta audytorsku diialnist: Zakon Ukrainy vid 21.12.2017 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19/ed20200701>.

10. Muzyka-Stefanchuk O. A., Mykhalskyi Yu. A. Pytannia audytu diialnosti bankiv u konteksti yevrointegratsiinyh protsesiv v Ukraini. *Nauka i pravoohorona*. 2016. № 3 (33). С. 268-274.

11. Kinashchuk L. L. Orhanizatsiia ta pravove rehuliuвання audytorskoi diialnosti v systemi finansovoho kontroliu v Ukraini. dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kyiv, 2013. 538 s.

12. Hospodarskyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

13. Kryminalnyj kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

14. Pro zapobihannia ta protydyii lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, finansuvanniu teroryzmu ta

finansuvanniu rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyschennia: Zakon Ukrainy vid 06.12.2019 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#n831>.

Vashchuk Olena. Professional audit crimes: concept and system of crimes

The study is devoted a distinction between the concepts of audit and auditing activities. Audit is an audit service to verify accounting data and financial statements. Audit aims to verify the accuracy of the information, and the recommendations provided should be to correct errors and deficiencies in order to prevent them in the future. Auditing is an independent professional activity of auditors and auditing entities, which registered in the Register of auditors and audit entities for the provision of audit services.

Professional audit crimes characterized by the following features: the commission of a crime by a special entity – the auditor; the focus of the crime on the established regulation of public relations regarding the qualified provision of audit services protected by the Criminal Code; violation by the auditor of the procedure for performing his or her professional duties.

Concluded that professional audit crimes are socially dangerous guilty acts (action or inaction) that committed by the auditor and aimed at the legal relations arising from the qualified provision of audit services, protected by Criminal Code, and are in violation of professional duties. Professional audit crimes divided into minor and serious crimes.

The auditor defined as a special subject of the following crimes: illegal use of insider information; forgery of documents, seals, stamps and forms, sale or use of forged documents, seals, stamps; abuse of power by persons providing public services; bribery of a person providing public services and intentional violation of the requirements of the legislation on prevention and counteraction to legalization (laundering) of proceeds from crime, financing of terrorism and financing of proliferation of weapons of mass destruction.

To qualify a crime, it is necessary to determine which object of criminal law protection received harm and to establish that auditor did it.

Key words: crime, audit, auditing activities, special subject of crime, professional audit crimes.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО І ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОВИЗНАВСТВО

УДК 341.4

DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-169

В. В. ПОПКО

СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Обґрунтовуються теоретичні питання виокремлення міжнародного кримінально-процесуального права як галузі міжнародного права й аналізуються методологічні аспекти постановки питання про самостійність цієї галузі. Наводяться обставини, що вказують на правомірність постановки питання про самостійність міжнародного кримінально-процесуального права. Зазначається, що для виокремлення міжнародного кримінально-процесуального права як самостійної галузі міжнародного права існує низка невирішених питань, насамперед питання змісту предмета правового регулювання. Аналізуються наукові погляди на проблему визначення предмету правового регулювання міжнародного кримінально-процесуального права, серед яких найбільш поширеним є міжнародне співробітництво держав у сфері кримінального судочинства. Інші вчені акцентують увагу на діяльності органів міжнародної кримінальної юстиції. Деталізуються відносини, що становлять предмет правового регулювання цієї сфери, які узагальнюються до двох основних груп: а) відносини, що регламентують діяльність міжнародних юрисдикційних органів щодо притягнення до відповідальності правопорушників міжнародного права; б) відносини, що регламентують взаємодію міжнародних та національ-

них органів, які забезпечують виконання матеріальних норм міжнародного права.

Автор доходить висновку, що міжнародне кримінально-процесуальне право як галузь міжнародного публічного права перебуває в процесі становлення й потребує глибокого теоретичного обґрунтування.

Ключові слова: міжнародне кримінальне право, міжнародне кримінально-процесуальне право, предмет правового регулювання, джерела права, принципи права.

Popko Vadym. Evolvement of international criminal procedural law: methodological aspects

The article substantiates the problematic theoretical issues of the allocation of international criminal procedural law as a branch of international law and analyses the methodological aspects of the question of the independence of this branch. There are a number of circumstances that indicate the legitimacy of the question of the independence of international criminal procedural law. At the same time, it is noted that in order to single out international criminal procedural law as an independent branch of international law, there are a number of unresolved issues to address before, first one being the issue of the content of the subject of legal regulation. Scientific views on the problem of determining the subject of legal regulation of international criminal procedural law are analysed, among which the most common is the international cooperation of states in the field of criminal justice. Other scholars focus on the activities of international criminal justice bodies. The article details the relations that are the subject of legal regulation of this area, which are generalised to two main groups: a) relations governing the activities of international jurisdictions to prosecute offenders of international law; b) relations governing the interaction of international and national bodies that ensure the implementation of substantive rules of international law.

The author concludes that international criminal procedural law as a branch of public international law is in the process of formation and needs a deep theoretical substantiation.

Key words: international criminal law, international criminal procedural law, subject of legal regulation, sources of law, principles of law.

У доктрині міжнародного кримінального права постало питання про наукове обґрунтування міжнародного кримінально-процесуального права як самостійної галузі права, що має свій предмет правового регулювання, власну систему міжнародно-правових принципів та норм, цілі та завдання й функціональне призначення. Цьому сприяє низка факторів, зокрема призначення міжнародного процесу, активний розвиток з кінця ХХ ст. системи органів міжнародного правосуддя, зокрема діяльність Міжнародного крими-

нального суду (1998) і відповідно судочинства, зростання міжнародного співробітництва держав у цій сфері, ухвалення численних міжнародних конвенцій щодо співробітництва держав у протидії міжнародній злочинності та солідарного кримінального переслідування осіб, винних у вчиненні злочинів.

Нині проблеми міжнародного кримінально-процесуального права набули великого суспільно-політичного значення, як і міжнародного кримінального права у цілому, інтерес до якого виявляють не тільки державні діячі, дипломати та юристи, а й уся міжнародна спільнота. Авторитетні вчені-юристи активно залучаються до участі у міжнародному кримінальному процесі: у свій час були президентами Міжнародного трибуналу по колишній Югославії А. Кассесе та Т. Мерон; професор М.Ш. Бассіоуні належить до числа тих учених, посилення на праці яких найбільш частіше зустрічаються у визначеннях, обґрунтуваннях, рішеннях і вироках МТКЮ; Міжнародний кримінальний суд у Гаазі очолювали канадський адвокат Філіп Кірш, професор права з Південної Кореї Сон Санхьон, аргентинка Сільвія Фернандес де Гурменді.

Усе це вимагає глибокого наукового обґрунтування системи міжнародного кримінального права, її структурованості, теоретичного осмислення кримінально-процесуальних відносин та їх елементів.

Метою статті є спроба наукового теоретичного обґрунтування процесу становлення міжнародного кримінально-процесуального права як галузі міжнародного права, а також особливостей методологічного характеру щодо цього процесу.

Теоретичне осмислення і наукове дослідження проблем міжнародного кримінально-процесуального права як галузі міжнародного публічного права пов'язане із розвитком як міжнародного права у цілому, так і зі становленням доктрини міжнародного кримінального права. В юриспруденції висловлюються різні точки зору щодо автономності міжнародного кримінально-процесуального права. Найбільш поширеним є підхід, за яким міжнародне кримінально-процесуальне право розуміється як підгалузь (інститут) міжнародного кримінального права, змістом якої є співробітництво у питаннях протидії міжнародній злочинності. Проблемним питанням цієї сфери відносин посвячені праці М.О. Баймуратова, О.Г. Волеводза, Л.Н. Галенської, Л.В. Іногамової-Хегай,

Л. Камаровського, О.Г. Кибальника, М.І. Костенка, С.А. Лобанова, І.І. Лукашука, В.П. Панова, Е.А. Пушміна, Л.Т. Сироїд, Л.Д. Тимченка. Увагу вчених та юристів привертає проблема становлення концепції міжнародного кримінально-процесуального права, обґрунтування якої пов'язане з розвитком системи міжнародної юстиції та правосуддя. Серед зарубіжних учених по міжнародному кримінальному праву, що розглядали проблемні питання міжнародного кримінально-процесуального права, слід назвати М.Ш. Бассіоуні, Г. Верле, У.А. Шабаса, Л. Садата, А. Кассезе та ін.

Теоретично важливим і практично актуальним питанням міжнародного співробітництва у сфері кримінального судочинства присвячені праці П.М. Бірюкова, О.І. Виноградової, С.М. Вихриста, В.М. Волженкіної, Т.С. Гавриш, Е.Б. Мельникової, В.В. Мілінчук, Д.О. Мудрака, М.І. Пашковського, О.М. Солоненко, В.М. Тертишника, М.В. Тропіна. Питання міжнародного кримінального процесу не обійдені увагою у вітчизняній літературі, проте розглядаються зазвичай у контексті міжнародного кримінального права, акцентуючи увагу на міжнародному співробітництві держав під час кримінального провадження (І.І. Когутич, А.В. Підгородинська, М.І. Смирнов, Ю.М. Черноус).

У міжнародному праві на сучасному етапі спостерігається тенденція до зростання самостійності матеріальних кримінальних норм (виникають нові категорії міжнародних злочинів і злочинів міжнародного характеру, змінюється підхід до розуміння суб'єктів міжнародних злочинів, запроваджуються спроби кодифікації норм міжнародного права. Водночас відслідковується тенденція до збільшення кількості кримінально-процесуальних норм, посилення їх деталізації, підвищення рівня їх формалізованості, появи системи міжнародної кримінальної юстиції.

Питання про самостійність міжнародного кримінально-процесуального права у науці міжнародного права особливо гостро постало на початку ХХІ ст., хоча має свою історію (В.П. Даневський [1], П.Є. Казанський [2], Е.А. Пушмін [3], І.І. Лукашук [4]). У сучасному міжнародному праві процес формування міжнародного кримінально-процесуального права став настільки активний, що, за висловом П.М. Бірюкова, «можна говорити про цю підгалузку як одну з таких, що найбільш динамічно розвиваються в сучасному міжнародному праві» [5, с. 26]. Однак у сучасній літературі зазна-

чається, що «теорія міжнародного права поки що не встановила чітких критеріїв та вимог щодо комплексних галузей міжнародного права [6, с. 34]. Водночас Є.Т. Усенко застерігає: «Змішування в міжнародному праві матеріальних та процесуальних породжує значні труднощі» [7, с. 25]. Г. Верле також зазначає: «Проводити різницю між матеріальними і процесуальними нормами міжнародного кримінального права не завжди просто. Наприклад, визначення злочинів у Статуті МКС, як і відповідні положення в Статутах Трибуналів по колишній Югославії і Руанді, є, з точки зору формувань, нормами, що віднесені до юрисдикції» [8, с. 65].

Найважливішою особливістю системи міжнародного кримінального права, обумовленою його комплексним характером, особливою сферою правового регулювання і специфікою юридичних джерел, є те, що воно об'єднує принципи і норми, що належать не лише до міжнародного матеріального кримінального права, а й до міжнародного кримінально-процесуального, міжнародного кримінально-виконавчого, міжнародного оперативного-розшукового права і міжнародного судочинства. На думку М.Ш. Бассіоуні, комплексний («полівалентний») характер міжнародного кримінального права виявляється в тому, що воно складається з кількох компонентів, які знаходяться у функціональному взаємозв'язку, а саме: міжнародного права, національного кримінального права, порівняльного кримінального права і процесу, міжнародної і порівняльної кримінології, міжнародного і регіонального права прав людини» [9, с. 6].

Комплексний характер міжнародного кримінального права визначає правомірність постановки питання про самостійність міжнародного кримінально-процесуального права, на що вказує низка обставин. По-перше, це призначення міжнародного кримінального процесу, яке полягає у тому, що міжнародні процесуальні норми регулюють правозастосовну діяльність суб'єктів міжнародного публічного права, тобто практичну реалізацію ними в цих цілях належних їм юридично-владних повноважень. По-друге, міжнародні кримінально-процесуальні відносини тісно пов'язані з кримінально-правовими відносинами, проте мають відмінні особливості (особливе коло суб'єктів; специфіка юридичних фактів, що покладені в основу таких відносин тощо). По-третє, кримінально-процесуальна діяльність детально регламентується нормами,

які передбачають порядок і умови здійснення окремих процесуальних дій і усієї їх сукупності, а також офіційного закріплення їх ходу і результатів (кримінально-процесуальну форму). По-четверте, для кримінального процесу характерна наявність процесуальних гарантій прав осіб, що беруть участь у ньому. По-п'яте, у наш час сформувалася система органів міжнародної кримінальної юстиції. Донедавна система органів національної юстиції була єдиною ефективною інституційною системою. Проте в результаті інтеграції та глобалізації для захисту спільних інтересів усієї міжнародної спільноти у цілому з'явилася велика кількість різних міжнародних організацій і органів, у тому числі в кримінальній сфері. У літературі дедалі частіше використовуються поняття «міжнародна кримінальна юстиція» і «органи міжнародної кримінальної юстиції» (Н.В. Дрьоміна, О.М. Солоненко) [10].

Водночас наголосимо, що для виокремлення міжнародного кримінально-процесуального права в якості самостійної галузі міжнародного права є низка невирішених питань, насамперед питання змісту предмета правового регулювання. Як зазначає Л.О. Лазутін, який цілком погоджується з необхідністю визнання самостійності міжнародного кримінально-процесуального права як галузі міжнародного права, «до з'ясування предмета правового регулювання це питання залишається відкритим» [11, с. 166].

Сучасна загальнотеоретична юриспруденція визначає, що критеріями виокремлення галузей права у системі права є предмет і метод правового регулювання [12, с. 151], встановлення яких є принциповим питанням для виокремлення міжнародного кримінально-процесуального права у галузь права. Відзначається широкий підхід до визначення предмета правового регулювання, який «представляє складну багатоаспектну категорію. До нього входять такі елементи: а) суб'єкти; б) їх поведінка, поступки, дії; в) об'єкти (явища) навколишнього світу, з приводу яких суб'єкти вступають у взаємні відносини один з одним; г) соціальні факти (події, обставини) – причини виникнення чи припинення відносин» [13, с. 399]. Поки що предмет правового регулювання цієї сфери відносин є доволі розмитим, чітко не визначеним і має дискусійний характер. Наприкінці ХХ ст. В.П. Панов писав, що в системі міжнародно-правового процесу в якості одного з інститутів можна розглядати міжнародний кримінальний процес як сукупність принципів і норм, що

регулюють співробітництво держав, а також держав і міжнародних судових органів, у сфері розслідування і судового розгляду справ про злочини проти міжнародного права і їхньому попередженні [14, с. 160]. На думку інших учених, міжнародне співробітництво держав у сфері кримінального судочинства є самостійним інститутом кримінально-процесуального права [15, с. 34]. А.В. Підгородинська розглядає співробітництво держав у сфері кримінального провадження як «процесуальну форму міжнародного співробітництва» [16, с. 114]. Очевидно, відносини співробітництва держав у сфері кримінального судочинства, пріоритетним напрямом яких є взаємна правова допомога по кримінальних справах, становлять лише один з аспектів предмета правового регулювання міжнародного кримінально-процесуального права.

Зазначимо, що сфера процедурно-процесуальних відносин є досить широкою, до неї втягнені не тільки суб'єкти міжнародного права, а й компетентні органи і посадові особи держав і міжнародних організацій. Більше того, міжнародні процесуальні норми тісно взаємопов'язані з національною процесуальною регламентацією, насамперед у правоохоронній сфері. У міжнародних процесуальних відносинах завжди представлені відповідні суб'єкти міжнародного права, детальну характеристику яких (поняття, види, специфіка правового статусу) дає Т.Л. Сироїд [17]. Учений пропонує авторське визначення поняття суб'єкта міжнародних кримінально-процесуальних відносин, проводить класифікацію суб'єктів, аналізує правове становище судових органів та суддів міжнародних органів юстиції, дає характеристику сторін та їх представників – підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, потерпілого, захисника, а також учасників міжнародного кримінального процесу, що сприяють правосуддю – свідків, експертів, перекладачів. У міжнародному кримінально-процесуальному праві суб'єктами є органи дізнання, прокурор, суд, компетентні органи і посадові особи іноземних держав з аналогічним процесуальним статусом чи визначені національним законодавством; міжнародні організації, серед яких повноваженнями у кримінально-процесуальній сфері володіють лише міжнародні суди.

Своєрідну точку зору висловив П.М. Бірюков, який стоїть на позиції, що доцільно говорити не про міжнародне кримінальне право як самостійну галузь, а про право міжнародного співробіт-

ництва в боротьбі зі злочинністю, яке найбільш повно відображає зміст галузі, регулює більш широке коло відносин. Зазначену галузь, на його думку, утворюють дві підгалузі – міжнародне кримінальне право і міжнародне кримінально-процесуальне право, а також міжгалузеві норми та інститути [18, с. 10]. З цих позицій П.М. Бірюков визначає предмет правового регулювання міжнародного кримінально-процесуального права, до якого належать наступні групи відносин: 1) способи реалізації міжнародно-правових норм у національному кримінальному процесі; 2) загальні положення національного кримінального процесу, а також окремі правила провадження по кримінальних справах; 3) відносини, пов'язані із здійсненням державою кримінальної юрисдикції, та імунітети окремих категорій осіб у національному кримінальному процесі; 4) відносини, пов'язані з наданням правової допомоги по кримінальних справах і здійсненням співробітництва у боротьбі зі злочинністю; 5) відносини, пов'язані з діяльністю міжнародних правоохоронних органів і організацій [19, с. 24-40]. Таким чином, пише П.М. Бірюков, «предмет регулювання МКПП ширший, ніж у національного кримінально-процесуального права. МКПП регулює як питання власного провадження по кримінальних справах, так і питання міжнародної правоохоронної діяльності» [20, с. 40].

А.С. Лобанов акцентує увагу на діяльності органів міжнародної кримінальної юстиції: який пише: міжнародний кримінальний процес можна визначити у вигляді регламентованої нормами міжнародного права діяльності органів міжнародної кримінальної юстиції, які здійснюють розслідування, розгляд і вирішення кримінальних справ про злочини проти миру і безпеки людства, що мають за мету притягнення винних фізичних осіб до міжнародної кримінальної відповідальності й виправдання невинних. Ця діяльність, як видно з його визначення, є досить широкою за об'єктом правового регулювання, у зв'язку з чим обмеження її рамками правового інституту було б несправедливим [21, с. 82].

Зазначимо, що з аналізу міжнародно-правового регулювання кримінально-процесуальних питань випливає, що предмет регулювання міжнародного кримінально-процесуального права не співпадає з предметом цих відносин, визначених національним правом. У національному праві кримінально-процесуальне право являє собою систему правових норм, що встановлюють типову модель

та визначають процесуальну форму діяльності досудового слідства, прокуратури та суду зі встановлення об'єктивної істини та вирішення інших завдань судочинства, розгляду та розв'язання кримінальних справ, здійснення правосуддя, створюють необхідні юридичні гарантії встановлення істини та захисту прав і свобод людини [22]. Предметом же регулювання міжнародного кримінально-процесуального права є відносини у сфері застосування норм матеріального права державами, а також міжнародними судовими установами (Міжнародним кримінальним судом) і національними судами. У статутах міжнародних кримінальних судів містяться норми, що регламентують процедуру притягнення фізичних осіб до міжнародної кримінальної відповідальності. Наприклад, Римський статут МКС (ст. 58) регулює порядок видачі, за заявою прокурора, ордеру на арешт при дотриманні певних процесуальних умов. Статут Інтерполу і Регламент міжнародного поліцейського співробітництва визначають порядок і умови взаємодії з державами у процесі надання взаємної правової допомоги.

Випадки притягнення осіб до відповідальності за міжнародно злочинну діяльність національними органами, у тому числі на основі універсальної юрисдикції, почастишали. Розгляд справ про міжнародні злочини різко змінює сам характер судового розгляду і його міжнародно-правової основи. Міжнародний кримінальний процес є важливою гарантією виконання норм міжнародного публічного права та сприяє застосуванню матеріального міжнародного кримінального права, але його застосування не обмежується виключно рамками міжнародних кримінальних процесів. У міжнародному публічному праві функції міжнародного процесу зводяться до реалізації диспозиції і санкції матеріально-правових норм. Отже, існують два напрями реалізації функцій міжнародного процесу: судова юрисдикція і управлінська роль у забезпеченні виконання норм міжнародного права різними засобами (через міжнародні та національні механізми тощо). Застосування матеріального міжнародного кримінального права – це насамперед завдання державних органів юстиції, а також у визначених випадках – міжнародних судів. Розслідування юридичних фактів злочину, встановлення вини особи, винесення вироку та його виконання – завдання національного права, шляхом застосування норм законодавства. До сфери міжнародно-правового регулювання входять відносини,

пов'язані з порушенням кримінальної справи (органи і особи, що мають право порушувати кримінальну справу; приводи і підстави для порушення кримінальної справи; обставини, що виключають провадження у справі тощо). Європейська конвенція про передачу провадження по кримінальних справах 1972 р. (ст. 1) закріплює процедуру здійснення кримінального переслідування за злочини, вчинені за кордоном. Суттєве значення норми міжнародного кримінально-процесуального права мають для стадії попереднього розслідування (види попереднього розслідування, затримання і допит підозрюваного і обвинуваченого, пред'явлення і зміна обвинувачення, слідчі дії тощо). Включена до сфери міжнародно-правового регулювання і судова стадія провадження по кримінальних справах. До того ж зазначимо, що міжнародний кримінальний процес повинен спиратися на повну, компетентну, незалежну доказову базу, яка буде покладена в установлення вини і винесення вироку. Норми, що регламентують кримінальне переслідування, є системоутворюючими для кримінального судочинства, визначають його форму, сутність правозастосування та його результати, є предметом правотворчості протягом усього існування кримінально-процесуального права.

Норми міжнародного кримінально-процесуального права фіксують особливості провадження по окремих категоріях справ (у справах окремого провадження, у справах неповнолітніх, у справах примусових заходів медичного характеру тощо). Відповідно до положень Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права 1966 р. та Конвенції про права дитини 1989 р. основні процесуальні права і гарантії (презумпція невинуватості, право бути повідомленим про пред'явлене обвинувачення, право на відмову давати показання, право мати адвоката, право на присутність батьків чи опікуна, право на очну ставку зі свідками, право на апеляцію тощо) повинні гарантуватися неповнолітнім на всіх етапах судового розгляду.

Отже, предмет міжнародного кримінально-процесуального права утворюють дві основні групи суспільних відносин: а) відносини, що регламентують діяльність міжнародних юрисдикційних органів щодо притягнення до відповідальності правопорушників міжнародного права; б) відносини, що регламентують взаємодію

міжнародних та національних органів, які забезпечують виконання матеріальних норм міжнародного права. Міжнародне кримінальне процесуальне право являє собою сукупність принципів і норм, що регламентують питання діяльності органів міжнародної кримінальної юстиції, які здійснюють попереднє провадження (розслідування міжнародних злочинів і злочинів міжнародного характеру), судовий розгляд (розгляд даних справ у міжнародних кримінальних трибуналах *ad hoc*, в постійно діючому Міжнародному кримінальному суді), а також питання екстрадиції і правової допомоги у справах про міжнародні злочини і злочини міжнародного характеру. Міжнародне співробітництво різних держав здійснюється по таких процесуальних напрямках, як надання взаємної правової допомоги (у вузькому розумінні), видача осіб (підозрюваних, обвинувачуваних, підсудних), здійснення кримінального переслідування за клопотанням іноземної держави, передача осіб, засуджених іноземними судами, до країни свого громадянства, передача юрисдикції по кримінальних справах (передача кримінального судочинства), виконання вироків та інших процесуальних рішень у кримінальних справах, спільне розслідування.

Окрім визначення предмета правового регулювання міжнародного кримінально-процесуального права, існують інші труднощі, зокрема особливості джерел права, що застосовуються у цій сфері. Наявність джерельної бази є важливим показником формування самостійної галузі й ознакою оформлення її як особливої нормативної підсистеми міжнародного публічного права.

Джерельна база міжнародного кримінально-процесуального права є широкою. Це насамперед міжнародні договори як форма закріплення процесуальних норм, статuti й правила процедури та доказування міжнародних судів та трибуналів та інші джерела. Національне законодавство в цій частині також слід розглядати як джерело права, що правда, допоміжне. О.Г. Волеводз зазначає, що «належне регулювання у національному кримінально-процесуальному законодавстві правил міжнародного співробітництва є необхідною гарантією самого правосуддя, гарантією не менш важливою, ніж правове регулювання традиційних інститутів і підгалузей кримінального судочинства» [23, с. 47]. Норми міжнародного кримінально-процесуального права закріплюють основні принципи національного кримінального процесу (законність, публічність,

рівність прав людини перед законом і судом, захист честі й гідності особи, недоторканність особи, здійснення правосуддя лише судом, право на захист і доступ до правосуддя, незалежність суддів, гласність судочинства, презумпція невинуватості тощо).

Зазначимо, що норми міжнародного кримінально-процесуального права зафіксовані у різних джерелах, які відрізняються за юридичною силою, сферою дії, складом учасників, характером регулювання й іншими підставами; серед них основну роль відіграють договірні норми. Джерелами міжнародного кримінального процесу також можуть бути норми, що закріплюють стандарти національного кримінального процесу (Загальна декларація прав людини 1948 р.), а також конкретні правила провадження по кримінальних справах (Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою 1985 р., Основні принципи незалежності судових органів 1985 р., статuti міжнародних органів юстиції, процедурні правила).

Особливістю міжнародних договорів (конвенцій), що спрямовані на протидію злочинності, є те, що вони, окрім матеріальних норм, містять процесуальні приписи. При цьому під міжнародними договорами розуміються не тільки міждержавні й міжурядові, а й угоди міжвідомчого характеру. Наприклад, на підставі ст. 5 Європейської конвенції про насильство та неналежну поведінку з боку глядачів під час спортивних заходів, і зокрема футбольних матчів, від 19 серпня 1985 р. [24] держави повинні передбачати: передачу судового розгляду, розпочатого стосовно осіб, затриманих у зв'язку з актами насильства й іншими карними діями, вчиненими під час спортивних заходів, державі, в якій проживають ці особи; вимогу про видачу осіб, що підозрюються у вчиненні актів насильства чи інших карних дій, вчинених у ході спортивних заходів; передачу осіб, визнаних винними у насильницьких діях чи інших карних актах, вчинених у ході спортивних заходів, відповідній державі для відбуття там покарання. До цієї групи джерел належать усі конвенції і договори про правову допомогу в кримінальних справах.

Конвенції неоднакові за обсягом процесуальних норм. Зокрема, універсальні конвенції про припинення злочинів проти миру і безпеки людства містять більше матеріальних норм, ніж процесуальних. Відчутніше представлені ці норми в конвенціях, спрямова-

них на протидію окремим видам злочинів міжнародного характеру (транснаціональним злочинам), і практично повністю містять процесуальні норми міждержавні та міжвідомчі угоди про співробітництво у сфері протидії злочинності. Взагалі слід зауважити, що за своїм обсягом процесуальні норми домінують над матеріальними; у міжнародних договорах знаходить свою регламентацію не чітка процесуальна форма, а лише суть того чи іншого співробітництва у сфері кримінального процесу. Всі міжнародні договори, що регулюють питання співробітництва у сфері кримінального процесу, укладені тільки суб'єктами міжнародного права – державами. Зобов'язання, що випливають з договорів, як правило, покладаються на сторони, тобто держави. Кримінально-процесуальні норми містяться в Типовому договорі про видачу, Типовому договорі про взаємну правову допомогу в сфері кримінального правосуддя, Типовому договорі про передачу кримінального судочинства, розроблених на Восьмому конгресі ООН з попередження злочинності й поводження з правопорушниками, й ухвалені відповідними резолюціями Генеральної Асамблеї ООН. Норми про співробітництво у сфері кримінального процесу включені до багатосторонніх договорів з питань протидії міжнародним злочинам чи злочинам міжнародного характеру, наприклад до Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р., Конвенції ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. тощо.

Важливим джерелом міжнародного кримінально-процесуального права є установчі документи міжнародних судових установ, зокрема Римський статут Міжнародного кримінального суду (1998), Статут Міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, здійснені на території колишньої Югославії (1993), Статут Міжнародного трибуналу по Руанді (1994) та ін. Норми міжнародного кримінального процесу, включені до тексту статутів трибуналів, сприйняли і розвинули відповідні положення Нюрнберзького і Токійського міжнародних воєнних трибуналів. До цієї групи джерел належать правила внутрішньої організації і процедури міжнародних судів. Такі акти мають різні назви – правила процедури і доказування (наприклад, Міжнародного кримінального суду), регламент (наприклад, Міжнародного трибуналу по морському праву), правила суду (наприклад, Європейського

суду з прав людини). Відмінною рисою цих джерел є те, що вони є гнучкішими, ніж міжнародні договори: зміни вносяться на пленарних засіданнях судів, правила можуть бути модифіковані при вирішенні конкретного спору [25, с. 416]. Поєднання у названих джерелах матеріальних і процесуальних норм, що характерно взагалі для джерел міжнародного права, не завжди оцінюється як позитивне явище. Є.Т. Усенко вважав, що «змішання у міжнародному праві матеріальних і процесуальних норм породжує чималі утруднення» [26, с. 25].

У зв'язку з цим актуальними є розробка й ухвалення єдиного кодифікованого міжнародного правового документа, в якому норми міжнародного кримінально-процесуального права були б систематизовані, з урахуванням розбіжностей у національному праві різних правових систем. Адже обов'язковість міжнародного кримінального процесу і повне дотримання світовою спільнотою можуть бути досягнуті за умови зближення правових систем різних держав. Зазначимо, що у національних правових системах існують суттєві розбіжності у вирішенні одних і тих самих питань матеріального чи процесуального характеру, оскільки існує специфіка національних законодавств і правових систем, а також, як зазначає В.В. Мілинчук, «політичні мотиви не дають підстав сподіватися на те, що принаймні у найближчому майбутньому внутрішні стандарти всіх учасників світового співтовариства з питань змісту, форми і меж правового співробітництва стануть однаковими» [27, с. 8]. Певні розбіжності спостерігаємо і в правовому становищі міжнародних судових органів. Як зазначає А. Кассезе, процесуальні правила Трибуналу по колишній Югославії і Трибуналу по Руанді значною мірою наслідують змагальну процесуальну модель, проте у процесуальних нормах, розроблених для цілей Статуту Міжнародного кримінального суду, очевидні суттєві елементи інквізиційної моделі [28, с. 371]. Перетворення міжнародного кримінального судочинства можуть бути продуктивними в сучасних умовах лише в тому випадку, якщо всі стадії цього процесу будуть послідовно розроблені й схвалені більшістю країн світу.

Суттєвою особливістю міжнародного кримінально-процесуального права є те, що на нього значною мірою впливають принципи і норми міжнародного права. Принципами міжнародного кримінально-процесуального права є норми міжнародного права,

що мають загальне значення і визначають зміст даної підгалузі. Вони характеризують сутність, стадії і ступінь забезпеченості прав людини у міжнародному кримінальному процесі. Принципи міжнародного кримінального процесу взаємопов'язані, й порушення одного з них тягне порушення інших. Так, недотримання презумпції невинуватості означає також порушення принципу законності. Принципи мають пряму дію і застосовуються безпосередньо як у міжнародному, так і національному кримінальному процесі.

Слід зазначити, що у міжнародних документах поняття принципів міжнародного кримінального процесу не поширене. Лише в Римському статуті Міжнародного кримінального суду [29] зазначено про «принципи кримінального процесу, визнані міжнародним правом» (ст. 17 п. 2), до числа яких віднесені: право бути судимим швидко і без затримки; проведення судового розгляду незалежним і неупередженим судом у порядку, який забезпечує правосуддя; публічність і право на захист тощо. У Римському статуті гарантується право на справедливе судочинство. Наприклад, обвинувачений повинен бути присутнім на процесі (ст. 63); обвинувачений має право вважатися невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в Суді відповідно до застосовного закону (ст. 66 п. 1); тягар доказування вини обвинуваченого лежить на Прокуророві, який повинен переконати Суд у винуватості обвинуваченого, що не підлягає сумніву на розумних підставах (ст. 66.2, 66.3). Стаття 67 встановлює права обвинуваченого на справедливе публічне слухання, що проводиться відповідно до стандартів, що впливають із Міжнародного пакту про громадянські і політичні права й інших широковизнаних міжнародних документів. Легковразливі свідки та потерпілі також користуються захистом під час будь-якого судового розгляду, і Суд вирішує, які докази є допустимими чи недопустимими (ст. 68, 69). Суд також матиме можливість переслідувати осіб, які намагаються завадити відправленню правосуддя, наприклад, надаючи хибні покази, пропонуючи хабар суддям чи погрожуючи їм (ст. 70).

Також існує декларативне проголошення принципів міжнародного права, що поширюється й на міжнародний кримінальний процес. Так, у Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою 1985 р. (п. 4) [30] передбачається забезпечення потерпілому доступу до правосуддя, яке повинно

бути поєднаним зі справедливим поведженням і визнанням його гідності.

Отже, розвиток міжнародних відносин та міжнародного права вказує на те, що роль і значення міжнародного кримінального процесу набуває особливого значення. Міжнародне кримінально-процесуальне право як галузь міжнародного публічного права перебуває в процесі становлення й потребує наукового обґрунтування. Для виокремлення міжнародного кримінально-процесуального права в якості самостійної галузі міжнародного права існує низка невирішених питань, насамперед щодо змісту предмета правового регулювання, джерельної бази, суб'єктів тощо. Існує низка міжнародних процесуальних проблем, які пов'язані з тим, що норми міжнародного права можуть бути затребувані лише тоді, коли більшість держав зможе прийти до повного взаємного розуміння у цих питаннях.

1. Даневский В.П. Посobie к изучению истории и системы международного права. Вып. 2. Ч. 1. Харьков: Типография А.Н. Гусева, 1892. 230 с.
2. Казанский П.Е. Учебник международного права публичного и гражданского. Одесса: «Экономическая» типография и литография, 1902. 532 с.
3. Пушмин Э.А. О процессуальной форме в международном праве. *Актуальные проблемы юридического процесса в общенародном государстве*. Ярославль, 1980. С. 73-81. С. 79.
4. Лукашук И.И. Нормы международного права в международной нормативной системе / ред. В.А. Качанов. Москва: Спарк, 1997. 322 с.
5. Бирюков П.Н. Международное уголовно-процесуальное право и правовая система Российской Федерации: теоретические проблемы: дис. докт. юрид. наук: 12.00.10. Воронежский государственный университет, 2001. 368 с. С. 26.
6. Міжнародне кримінальне право (співробітництво держав у протидії злочинності): підручник / В.А. Грінчак, І.В. Земан, І.І. Когутич, О.К. Марін. Харків: Право, 2019. 440 с. С. 34.
7. Усенко Е.Т. Соотношение и взаимодействие международного и национального права и Российская Конституция. *Московский журнал международного права*. 1995. № 2. С. 13-28.
8. Верле Герхард. Принципы международного уголовного права: учебник / пер. с англ. С.В. Саяпина. Одеса: Фенікс. Москва: ТрансЛит, 2011. 910 с. С. 65.
9. Bassiouni M.Ch. *Introduction to International Criminal Law*. 2nd Revised Edition. N.Y. Paperback Availability: Published, 2012. P. 1122.
10. Дрьоміна Н.В. Юрисдикція міжнародних кримінальних судів і трибуналів: монографія. Одеса: Фенікс, 2006. 223 с.; Солоненко О.М. Міжнародна кримінальна юстиція: етапи становлення та розвитку: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 360 с.
11. Лазутин Л.А. Правовая помощь в международном уголовно-процессу-

альном праві. *Московский журнал международного права*. 2008. № 2(70). С. 158-170. **12.** Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваїте, 2015. 392 с. **13.** Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. Москва: Юрист, 2005. 768 с. **14.** Панов В.П. Международное уголовное право: учеб. пособ. Москва: ИНФРА-М, 1997. 320 с. **15.** Тертишник В., Тертишник О. Проблеми міжнародного співробітництва у сфері правосуддя: екстрадиція та конфіскація. *Юридична Україна*. 2003. № 6. С. 34-39. **16.** Підгородинська А.В. Міжнародне співробітництво у кримінальному провадженні: поняття та процесуальні форми. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Юридичні науки, 2015. Вип. 4. Т. 3. С. 114. **17.** Сыроед Т.Л. Субъекты (участники) международных уголовно-процессуальных отношений: понятие, виды, специфика правового статуса: монография / Сыроед Т. Л. Харьков: Издательство «ФИНН», 2010. 584 с. **18.** Бирюков П.Н. Нормы международного уголовно-процессуального права в правовой системе Российской Федерации. Воронеж: Изд. Воронежского государственного университета, 2000. 228 с. **19.** Бирюков П.Н. Международное уголовно-процессуальное право и правовая система Российской Федерации: теоретические проблемы: дис. докт. юрид. наук: 12.00.10. Воронежский государственный университет. 2001. 368 с. **20.** Бирюков П.Н. Там же. **21.** Лобанов С.А. Международный уголовный процесс: тенденции современного развития. *Государство и право*. 2003. № 1. С. 82. **22.** Тертишник В.М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник. Академічне видання. Київ: Алерта, 2014. 440 с. **23.** Волеводз А.Г. Правовое регулирование новых направлений международного сотрудничества в сфере уголовного процесса. Москва: ООО Издательство «Юрлитинформ», 2002. 528 с. **24.** Європейська конвенція про насильство та неналежну поведінку з боку глядачів під час спортивних заходів, і зокрема футбольних матчів (ETS N 120) від 19 серпня 1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_003#Text. **25.** Международное право: учебник / под ред. проф. Г.В. Игнатенко, проф. О.И. Тиунова. Москва: Норма, 2009. 784 с. С. 416. **26.** Усенко Е.Т. Соотношение и взаимодействие международного и национального права и Российская Конституция. *Московский журнал международного права: Научно-практический журнал*. 1995. № 2. С. i13-28. **27.** Милинчук В.В. Институт взаимной правовой помощи по уголовным делам. Действующая практика и перспективы развития. Москва: Юрлитинформ, 2001. 347 с. **28.** Cassese A. *International Criminal Law*, 2nd edn. Oxford: Oxford University Press, New York, U. S. A.: Oxford University Press Inc. 2008. 520 p. P. 371-373. **29.** Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. із змінами. Чинна редакція від 16 січня 2002 р. Документ 995_588. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_588. **30.** Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою, ухвалена Резолюцією Генеральної Асамблеї

ООН від 29 листопада 1985 р. № 40/34. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_114

References:

1. Danevskij V.P. Posobyе kyzuchenyiu ystoryy y systemy mezhdunarodnogo prava. Vyp. 2. Ch. 1. Khar'kov: Typhografya A.N. Huseva, 1892. 230 s.
2. Kazanskij P.E. Uchebnyk mezhdunarodnogo prava publychnoho y hrazhdans'koho. Odessa: «Ekonomycheskaia» typhografya y lytohrafya, 1902. 532 s.
3. Pushmyн E.A. O protsessual'noj forme v mezhdunarodnom prave. Aktual'nye problemy iurydycheskoho protsessa v obschenarodnom hosudarstve. Yaroslavl', 1980. S. 73-81.
4. Lukashuk Y.Y. Normy mezhdunarodnogo prava v mezhdunarodnoj normativnoj systeme / red. V.A.Kachanov. Moskva: Spark, 1997. 322 s.
5. Byriukov P.N. Mezhdunarodnoe uholovno-protsessual'noe pravo y pravovaia sistema Rossyjskoj Federatsyy: teoreticheskiye problemy: dys. dokt. iuryd. nauk: 12.00.10. Voronezhskij hosudarstvennyj unyversytet, 2001. 368 s.
6. Mizhnarodne kryminal'ne pravo (spivrobitnytstvo derzhav u protydii zlochynnosti): pidruchnyk / V.A. Hrinchak, I.V. Zeman, I.I. Kohutyчh, O.K. Marin. Kharkiv: Pravo, 2019. 440 s. S. 34.
7. Usenko E.T. Sootnoshenye y vzaymodejstvyе mezhdunarodnogo y natsyonal'nogo prava y Rossyjskaia Konstytutsyia. *Moskovskij zhurnal mezhdunarodnogo prava: Nauchno-praktycheskij zhurnal*. 1995. № 2. S. 13-28.
8. Verle Herkhard. Prynysyы mezhdunarodnogo uholovnogo prava: uchebnyk / per. s anhl. S.V. Saiapyna. Odesa: Feniks. Moskva: TransLyt, 2011. 910 s.
9. Bassiouni M.Ch. Introduction to International Criminal Law. 2nd Revised Edition. N. Y. Paperback Availability: Published, 2012. P. 1122.
10. Dr'omina N.V. Yurysdyktsiia mizhnarodnykh kryminal'nykh sudiv i trybunaliv: monohrafiia. Odesa: Feniks, 2006. 223 s.;
- Solonenko O.M. Mizhnarodna kryminal'na iustytysia: etapy stanovlennia ta rozvytku: monohrafiia. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K, 2019. 360 s.
11. Lazutyn L.A. Pravovaia pomosch' v mezhdunarodnom uholovno-protsessual'nom prave. *Moskovskij zhurnal mezhdunarodnogo prava*. 2008. № 2(70). S. 158-170.
12. Zahal'na teoriia prava: pidruchnyk / za zah. red. M.I. Koziubry. Kyiv: Vaite, 2015. 392 s.
13. Teoryia hosudarstva y prava: kurs lektsyj / pod red. N.Y. Matuzova y A.V. Mal'ko. Moskva: Yuryst, 2005. 768 s.
14. Panov V.P. Mezhdunarodnoe uholovnoe pravo: ucheb. posob. Moskva: YNFRA-M, 1997. 320 s.
15. Tertyshnyk V., Tertyshnyk O. Problemy mizhnarodnogo spivrobitnytstva u sferi pravosuddia: ekstradytsiia ta konfiskatsiia. *Yurydychna Ukraina*. 2003. № 6. S. 34-39.
16. Pidhorodyn's'ka A.V. Mizhnarodne spivrobitnytstvo u kryminal'nomu provadzhenni: poniattia ta protsesual'ni formy. *Naukovyj visnyk Khersons'koho derzhavnogo unyversytetu*. Seriya Yurydychni nauky, 2015. Vyp. 4. T. 3. S. 114-118.
17. Syroed T.L. Sub'ekty (uchastnyky) mezhdunarodnykh uholovno-protsessual'nykh otноsheniy: poniatye, vydy, spetsyfyka pravovoho statusa: monohrafya / Syroed T. L. Khar'kov: Yzdatel'stvo «FYNN», 2010. 584 s.
18. Byriukov P.N. Normy mezhdunarodnogo uholovno-protsessual'nogo prava v pravovoj systeme Rossyjskoj Federatsyy. Voronezh: Yzd. Voronezhskoho hosudarstvennogo

unyversyteta, 2000. 228 s. **19.** Byriukov P.N. Mezhdunarodnoe uholovno-protsessual'noe pravo y pravovaia systema Rossyjskoj Federatsyy: teoretycheskiye problemy: dys. dokt. iuryd. nauk: 12.00.10. Voronezhskyy hosudarstvennyy unyversytet, 2001. 368 s. **20.** Byriukov P.N. Ibid. **21.** Lobanov S.A. Mezhdunarodnyy uholovnyy protsess: tendentsyy sovremennoho razvytyia. *Hosudarstvo y pravo*. 2003. № 1. S. 82. **22.** Tertyshnyk V.M. Kryminal'nyj protses Ukrainy. Zahal'na chastyna: pidruchnyk. Akademichne vydannia. Kyiv: Alerta, 2014. 440 s. **23.** Volevodz A.H. Pravovoe rehulyrovanye novykh napravlenyj mezhdunarodnoho sotrudnychestva v sfere uholovnoho protsessa. Moskva: OOO Yzdatel'stvo «Yurlytynform», 2002. 528 s. **24.** Yevropejs'ka konventsia pro nasyt'stvo ta nenalezhnu povedinku z boku hliadachiv pid chas sportyvnykh zakhodiv, i zokrema futbol'nykh matchiv (ETS N 120) vid 19 serpnia 1985 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_003#Text. **25.** Mezhdunarodnoe pravo: uchebnyk / pod red. prof. H.V. Yhnatenko, prof. O.Y. Tyunova. Moskva: Norma, 2009. 784 s. **26.** Usenko E.T. Sootnoshenye y vzaymodejstviye mezhdunarodnoho y natsyonal'noho prava y Rossyjskaia Konstytutsyia. *Moskovskyy zhurnal mezhdunarodnoho prava: Nauchno-praktycheskyy zhurnal*. 1995. № 2. S. 13-28. **27.** Mylynchuk V.V. Ynstytut vzaymnoj pravovoj pomoschy po uholovnym delam. Dejstvuischaia praktyka y perspektivy razvytyia. Moskva: Yurlytynform, 2001. 347 s. S. 8. **28.** Cassese A. *International Criminal Law*, 2nd edn. Oxford: Oxford University Press, New York, U. S. A.: Oxford University Press Inc. 2008. 520 r. R. 371-373. **29.** Ryms'kyj Statut Mizhnarodnoho kryminal'noho sudu vid 17 lypnia 1998 r. iz zminamy. Chynna redaktsiia vid 16 sichnia 2002 r. Dokument 995_588. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_588. **30.** Deklaratsiia osnovnykh pryntsypiv pravosuddia dlia zhertv zlochyniv i zlovzhyvan' vladou, ukhvalena Rezoliutsiieiu Heneral'noi Asamblei OON vid 29 lystopada 1985 r. № 40/34. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_114.

Popko Vadym. Evolvement of international criminal procedural law: methodological aspects

The article substantiates the problematic theoretical issues of the allocation of international criminal procedural law as a branch of international law and analyses the methodological aspects of the question of the independence of this branch. The issue of distinguishing between substantive and procedural norms in the doctrine of international criminal law is not new and the origins are the development of international criminal law and its system-structural and complex nature. There are a number of circumstances that indicate the legitimacy of the question of the independence of international criminal procedural law. At the same time, it is noted that in order to single out international criminal procedural law as an independent branch of international law, there are a number of unresolved issues to address before, first one being the issue of the content of the subject of legal regulation. Scientific views on the problem of determining the subject of legal regulation of international criminal

procedural law are analysed, among which the most common is the international cooperation of states in the field of criminal justice. Other scholars focus on the activities of international criminal justice bodies. The article details the relations that are the subject of legal regulation of this area, which are generalised to two main groups: a) relations governing the activities of international jurisdictions to prosecute offenders of international law; b) relations governing the interaction of international and national bodies that ensure the implementation of substantive rules of international law.

The peculiarities of the sources of international criminal procedural law are revealed, the presence of which testifies to an important indicator of the formation of an independent branch and is a sure sign of its establishment as a special normative subsystem of international public law. The source base consists of numerous normative legal acts, among which international treaties stand out as a form of enshrining procedural norms, as well as statutes and rules of procedure and evidence of international courts and tribunals. The peculiarity of international treaties (conventions) aimed at combating crime is that they contain procedural requirements in addition to substantive rules. The conventions are different in the scope of procedural norms, these norms are more significantly represented in the conventions aimed at combating certain types of international crimes (transnational crimes), and almost completely contain procedural norms intergovernmental and interdepartmental agreements on cooperation in combating crime. The urgency of developing and adopting a single codified international legal document, in which the rules of international criminal procedure law would be systematised taking into account the differences in national law of different legal systems.

The author concludes that international criminal procedural law as a branch of public international law is in the process of formation and needs a deep theoretical substantiation. There is a number of international procedural problems, which are related to the fact that the rules of international law can be demanded only when the majority of states can come to a full mutual understanding on these issues.

Key words: international criminal law, international criminal procedural law, subject of legal regulation, sources of law, principles of law.

УДК 341.1

DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-189

О. О. СОКОЛОВА

ЗАСТОСУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ПОСИЛЕНОЇ СПІВПРАЦІ ДО ЗАПРОВАДЖЕННЯ УНІТАРНОГО ПАТЕНТНОГО ЗАХИСТУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Співпраця держав у межах Європейського Союзу спрямована на поглиблення інтеграції та досягнення спільних цілей. Установчими договорами ЄС встановлюється компетенція Союзу й ті механізми, якими можуть користуватися держави-члени для досягнення цілей. Аналізується механізм посиленої співпраці як спосіб розширення повноважень Європейського Союзу та його застосування до поглиблення співпраці держав-членів у сфері запровадження уніфікованої системи патентного захисту в ЄС. Встановлено, що механізм посиленої співпраці є законним, обґрунтованим та недискримінаційним засобом інтеграції, адже його застосування є пропорційним меті, яка постала перед державами-членами ЄС, – сприяння науковому та технічному прогресу, формування єдиного ринку та оптимізації конкурентного середовища.

Ключові слова: *посилена співпраця, інтеграція, уніфікований патентний захист, Європейський патент з унітарним ефектом.*

Sokolova Olena. Application of the enhanced cooperation mechanism to the introduction of Unitary patent protection on the European Union

Cooperation between States within the European Union is aimed at deepening integration and achieving certain common goals. The EU's founding treaties establish the competence of the union and the mechanisms that States can use to achieve these goals. The article analyzes the mechanism of enhanced cooperation as a way to expand the competence of the European Union and its application to strengthen cooperation between Member States in the implementation of a unified patent protection system in the EU. It has been established that the enhanced cooperation mechanism is a legitimate, justified and non-discriminatory method of integration, as its application is proportional to the goal set by EU member states, namely promotion of scientific and technological progress, creation of a single market and optimization of the competitive environment.

Key words: *enhanced cooperation, integration, unified patent protection, European patent with unitary effect.*

Розширення Європейського Союзу (далі – ЄС) та науково-технічний прогрес потребують вироблення ефективних механізмів співробітництва держав задля посилення інтеграційних процесів та досягнення спільних цілей у різних сферах діяльності.

У випадку, коли між усіма державами-членами ЄС неможливо досягти компромісу з конкретного питання у певній сфері, окрема група держав може звернутися до так званого механізму «посиленої співпраці» (enhanced cooperation).

Посилена співпраця має розглядатися як один зі способів розширення компетенції ЄС і як механізм реалізації окремих проєктів. Це є ефективним засобом інтеграції, адже презюмується, що держави-члени ЄС, які беруть участь у механізмі, заздалегідь мають за мету досягнення компромісного рішення із запровадження цілей, що встановлені в установчих договорах ЄС.

Дослідженням цього механізму присвячено велику кількість праць таких науковців, як Л.О. Бабиніна, Ю.А. Борко, М.Д. Василенко, Б. Хол, Б. де Віте, Ф. Фабрини, О.Ю. Потьомкіна, А. Стаб, Ж. Шове та ін. Використання посиленої співпраці з метою запровадження уніфікованого патентного захисту вивчали А. Бояр, Е. Бонадио, Г. Андраде, М. Лампинг та інші.

Основи механізму посиленої співпраці були закладені ще в Амстердамському договорі про зміни Договору про Європейський Союз, договорів, що засновували європейські співтовариства та пов'язаних з ним актів (далі - Амстердамському договорі) 1999 р., який передбачав надання державам-членам ЄС можливості більш тісно кооперуватися між собою для досягнення цілей установчих договорів ЄС. Так звана «тісніша кооперація» («closer cooperation») могла запроваджуватися лише у разі її ініціювання більшістю держав-членів ЄС і використовувалася як «останній засіб» (тобто лише у разі відсутності інших варіантів досягнення згоди з певного питання), не завдавати шкоди *acquis* та сторонам, що не беруть у ній участі та була відкритою для всіх держав-членів ЄС, які мали можливість приєднатися до механізму в будь-який момент.

Деякі зміни були внесені Ніццьким договором про внесення змін та доповнень до Договору про Європейський Союз, договорів про заснування європейських співтовариств та деяких пов'язаних з ними актів (далі – Ніццький договір) у 2001 р. У ньому для визначення механізму «тіснішої кооперації» було встановлено

новий термін – «посилена співпраця» (enhanced cooperation). Договором було скасовано право вето держав, яке за Амстердамським договором давало можливість державам-членам ЄС виступати проти надання дозволу Радою ЄС на тіснішу співпрацю, посилаючись на «важливі та встановлені причини національної політики» [1, с. 92].

Механізм посиленої співпраці тривалий час не використовувався державами-членами ЄС. Стосовно причин невикористання думки науковців розділилися. Л.О. Бабиніна пояснює це «небажанням держав-членів і Європейської Комісії вносити додаткові політичні розбіжності в інтеграційний процес, який на початку 2000-х і так був досить насиченим» [2, с. 150].

Дійсно, інтеграційні процеси наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. набирали обертів. Так, у 1997 р. була укладена Шенгенська угода про вільне пересування громадян у межах ЄС, а у 2002 р. була запроваджена єдина грошова одиниця ЄС – євро, що стало етапом переходу до формування економічного та валютного союзу ЄС – найвищого етапу інтеграції. Крім того, кількість держав-членів ЄС активно зростала, у 2004 р. 10 країн (Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Кіпр, Мальта) приєдналися до ЄС.

Об'єднавшись у рамках ЄС, держави-члени опинилися у нових економічних, соціальних та політичних умовах існування. Співпраця мала бути послідовною та зваженою, щоб певним чином стабілізувати характер співробітництва. Враховуючи внутрішню неоднорідність держав-членів ЄС, застосування механізму посиленої співпраці на цьому етапі мало б зворотній ефект та не сприяло б інтеграції. Встановлені умови запровадження посиленої співпраці запобігали зловживанню державами механізмом та спонукали до співпраці без звернення до додаткових способів розширення компетенції ЄС.

Набуття чинності Лісабонською угодою про внесення змін до Договору про Європейський Союз й договорів про заснування європейських співтовариств (далі – Лісабонська угода) у 2009 р. сприяло тому, що умови реалізації механізму посиленої співпраці стали більш зрозумілими та чітко визначеними.

Водночас держави-члени ЄС мали зважено підходити до посиленої співпраці. Встановлено, що лише Рада ЄС може заявити,

що застосування механізму є останнім засобом, що певні цілі не можуть бути досягнуті іншим способом у розумний термін. Визначено, що у механізмі можуть брати участь не менше дев'яти держав-членів, а також регламентовано, що держави можуть співпрацювати в одній зі сфер, охоплених установчими договорами, за винятком питань, що стосуються виключної компетенції ЄС, спільної зовнішньої політики й політики безпеки [3].

Так, Договір про Європейський Союз доповнено ст. 20 [4], а Договір про функціонування Європейського Союзу – ст. 326–334, які детально регламентують процедуру застосування механізму [5].

Як наслідок, починаючи з 2010 р., посилена співпраця застосувалася у сфері шлюбних відносин міжнаціонального характеру, що стосувалися розлучень, майнових відносин, у сфері простору свободи, безпеки та справедливості, а саме стосовно заснування Європейської прокуратури [6].

Останнім випадком застосування механізму посиленої співпраці була співпраця у сфері спільних правил конкуренції, оподаткування та зближення законодавства, яка передбачає запровадження унітарної системи патентного захисту на всій території ЄС та створення Уніфікованого патентного суду [7].

Запровадженню посиленої співпраці у цій сфері передували найбільш суперечливі та тривалі переговори. Процес гармонізації сфери патентного захисту розпочався з 1973 р. з укладанням Європейської патентної конвенції та створенням Європейської патентної організації (далі – ЄПО). ЄПО отримала повноваження видавати Європейські патенти, які, в свою чергу, потребували проходження патентовласником процедури валідації у кожній державі, де він прагнув отримати захист свого винаходу.

Процедура валідації передбачає підтвердження державою дії Європейського патенту на своїй території шляхом публікації перекладу патенту національною мовою, що є доволі витратно.

Держави-члени ЄС прагнули створити вигідніші умови для отримання патентного захисту і згодом ініціювали створення уніфікованої системи патентного захисту. Учасники переговорів керувалися положеннями про те, що Союз функціонує заради сталого розвитку Європи, що ґрунтується на збалансованому економічному зростанні та цінovій стабільності, конкурентоспроможній

соціальної ринкової економіці. Союз сприяє науково-технічному прогресові [4].

Положення Ніщцького договору від 26 лютого 2001 р., що стосуються розширення компетенції ЄС у сфері торговельних аспектів інтелектуальної власності, свідчить про тенденції до гармонізації національних законодавств держав-членів ЄС, а також поліпшення системи захисту інтелектуальних прав на рівні ЄС [5].

З метою уніфікації патентного захисту в ЄС у 2000 р. був розроблений Регламент Ради ЄС щодо патенту Співтовариства та запровадження унітарного патентного захисту на всій території Союзу [9]. Перевагою унітарного патенту була його дія на території усього Співтовариства та необхідність сплати єдиного збору, який значно скоротив би витрати винахідників.

Передбачалося, що реєстрацію та видачу унітарного патенту Співтовариства здійснюватиме ЄПО, офіційними мовами якої є англійська, німецька або французька [9]. Заявка на отримання патенту та сам патент мали бути перекладені однією із цих мов. Іспанія та Італія не підтримали цього варіанту та пропонували зменшити кількість мов до однієї – англійської або збільшити до п'яти, додавши до переліку італійську та іспанську мови. Таку позицію держави аргументували метою захисту національних виробників та уникнення їх дискримінації.

Близько десяти років тривали переговори стосовно мовного питання. На засіданні Ради ЄС 10 грудня 2010 р. було визнано, що «існують нездоланні труднощі, що унеможливають досягнення однакості на даний момент та в найближчому майбутньому» [10, с. 8].

Визнавши, що компромісу між усіма учасниками досягти не вдається, 12 держав-членів ЄС висунули пропозицію стосовно звернення до механізму посиленої співпраці як до способу досягнення уніфікації патентного захисту в ЄС та направили запит Європейській Комісії, заявивши про бажання застосувати механізм між собою. 10 березня 2011 р. рішенням Ради ЄС було авторизовано застосування механізму посиленої співпраці у сфері унітарного патентного захисту [7]. До цієї співпраці згодом приєдналося ще 13 держав, і таким чином до неї було залучено 25 держав-членів ЄС.

У свою чергу, Італія та Іспанія, які не приєдналися до посиленої співпраці, у 2011 р. звернулися до Суду ЄС із запитом про право-

мірність введення в дію цього механізму, який, на їх думку, підриває правила функціонування внутрішнього ринку ЄС [12]. Розглянувши запит, Суд ЄС надав наступні висновки:

– сфера уніфікації патентного захисту належить до спільної компетенції ЄС та держав-членів (п. 26);

– посилена співпраця відповідає положенням, що встановлені в Договорі про ЄС та Договорі про функціонування ЄС (п. 40, п. 86);

– застосування посиленої співпраці у цій сфері дійсно є останнім засобом (п. 59);

– на аргумент Іспанії стосовно того, що при авторизації посиленої співпраці у сфері патентного захисту Рада ЄС мала б також вирішити питання про організацію системи судового захисту, яка б застосовувалася до даного механізму, Суд ЄС вказав, що у своєму рішенні Рада не була зобов'язана надавати інформацію щодо судової системи, адже мета рішення – надання дозволу державам-членам ЄС на запровадження посиленої співпраці (п. 89-93). [11].

Варто також зазначити, що деякі учені висловлюють побоювання, що посилена співпраця може стати інструментом усунення зі співробітництва тих держав, які не дають своєї згоди на певні пропозиції [12, с. 15]. Саме тому посилена співпраця має застосовуватися з усіма застереженнями (умовами), що встановлені нормативною базою ЄС.

Для з'ясування того факту, чи законними є дії держав-членів ЄС стосовно застосування посиленої співпраці у сфері уніфікації патентного захисту в ЄС, необхідно детально проаналізувати їх на відповідність умовам, що встановлені в установчих договорах.

1. Основним завданням посиленої співпраці є просування цілей Союзу та посилення процесу інтеграції у тих сферах, в яких неможливо сформулювати компромісне рішення для досягнення спільного результату.

Статті 3 та 4 ДФЄС встановлюють вичерпний перелік виключних повноважень та спільних повноважень ЄС та держав-членів відповідно. Регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності як таке не встановлено прямо в жодній з наведених статей. Проте ст. 118 ДФЄС встановлено, що «у контексті створення і функціонування внутрішнього ринку європейський Парламент та Рада... встановлюють заходи щодо започаткування Європейського права інтелектуальної власності...», а тому можна зробити висно-

вок про те, що сфера права інтелектуальної власності належить до функціонування внутрішнього ринку ЄС, а отже, відповідно до статті 4 ДФЄС є спільною для Союзу та держав-членів ЄС.

Цей висновок підтверджується також вищезгаданим висновком Суду ЄС [11, п. 25].

2. Для запровадження посиленої співпраці необхідне залучення до участі щонайменше дев'яти держав-членів ЄС.

Фактично на момент розгляду Комісією у 2010 р. питання про запровадження посиленої співпраці намір брати участь у співробітництві такого роду заявили вже 25 держав-членів ЄС.

3. Посилена співпраця не повинна підривати функціонування єдиного внутрішнього ринку, економічної та соціальної єдності всіх держав-членів ЄС, створювати дискримінацію та обмеження в торгівлі між ними або порушувати умови конкуренції в ЄС.

У рішенні Ради ЄС від 10 березня 2011 р. визнано, що «посилена співпраця у сфері створення унітарного патентного захисту відповідає праву ЄС та не підриває внутрішній ринок і економічну, соціальну, територіальну єдність. Даний механізм не є бар'єром або дискримінацією в торгівлі між державами-членами та не спотворює конкуренцію між ними» [7].

Іспанія та Італія посилалися на те, що такий принцип ЄС, як недискримінація, порушується, адже звернення до уніфікованої системи патентного захисту обмежується лише трьома офіційними мовами ЄС.

Мовні обмеження є законними, адже ґрунтуються на положенні статті 118 ДФЄС, у якій вказано, що «Рада, діючи згідно зі спеціальною законодавчою процедурою, за допомогою регламентів, встановлює положення щодо мови європейського права інтелектуальної власності» [5].

Обмеження кількості мов саме в такому обсязі є обґрунтованим та необхідним, адже метою є запровадження ефективної уніфікованої патентної системи у ЄС. Крім того, обмеження є тимчасовим і триватиме доти, доки переклад не здійснюватиметься автоматично.

Наразі переклад всіма мовами держав-членів ЄС не є необхідним, а також є витратним. Статистичні дані демонструють, що подання заявки на реєстрацію патенту є найбільш поширеним у таких державах, як Велика Британія (7 тис. заявок у 2010 р.),

Німеччина (33, тис. заявок у 2010 р.) та Франція (11 тис. заявок у 2010 р.). Для порівняння: патентні заявки в Італії та Іспанії налічують у середньому 4 тис. та 2 тис. відповідно.

Тимчасове обмеження у кількості мов є *пропорційним меті*, адже запровадження системи уніфікованого патентного захисту спрямоване на сприяння науковим і технічним досягненням, що відповідає статті 3 ДЄС та ст. 118 ДФЄС. Патенти є критично важливим інструментом для впровадження інновацій, а також є «одним з важливих кроків на шляху до завершення формування єдиного ринку, підвищення динамізму, гнучкості економіки ЄС, оптимізації конкурентного середовища. Створення єдиної європейської системи охорони об'єктів права інтелектуальної власності дає змогу підвищити конкурентноспроможність і привабливість європейської економіки у світі, забезпечує безпеку і захист творчої діяльності громадян на теренах усього ЄС, дає поштовх розвитку інноваційної діяльності та створює привабливий клімат для інвестування в Європу» [12, с. 277].

Таким чином, подібні мовні обмеження **не є дискримінацією**, адже вони ґрунтуються на нормах закону, є необхідними для досягнення певної мети та є пропорційними переслідуванню цілям.

4. Посилена співпраця має використовуватися в якості «останнього засобу».

Застосування механізму посиленої співпраці у даному випадку є останнім засобом, адже активне обговорення необхідності запровадження системи почалося ще з 2000 р. [8] і тривало майже до 2011 р.

Тривалі спроби запровадити уніфікований патент продемонстрували неспроможність досягти консенсусу з питань, що стосуються мови, яка застосовуватиметься до системи уніфікованого патентного захисту.

Для порівняння, дискусія стосовно запровадження механізму посиленої співпраці щодо регулювання у сфері розлучень тривала з 2005 р. до 2008 р.

5. Механізм посиленої співпраці має бути відкритим для всіх держав-членів ЄС, що можуть у майбутньому приєднатися до співробітництва у певній сфері.

Кожна держава-член ЄС має право брати участь в обговоренні питань у межах посиленої співпраці, що вже діє. Але в ухваленні

остаточних рішень задіяні тільки учасники механізму. Так, незважаючи на те, що Італія не приєдналася до механізму посиленої співпраці, на даний момент вона підписала Угоду про Уніфікований патентний суд, чим продемонструвала свою зацікавленість в участі в уніфікації патентного законодавства.

б. Рішення, що ухвалюються в межах посиленої співпраці, не є частиною «*acquis communautaire*» (з фр. – «добробок спільноти») чи «*acquis ЕС*».

Під *acquis communautaire* розуміють сукупність правових норм, судових рішень, доктринальних понять, рекомендацій тощо, які виникли за час існування ЕС та мають виконуватись як державами-членами ЕС, так і країнами-претендентами на вступ до ЕС.

Застосовуючи механізм посиленої співпраці, держави-члени ЕС мають поважати вже наявний «*acquis communautaire*», але на вказаний «добробок спільноти» рішення, що були прийняті у рамках механізму посиленої співпраці, не матимуть впливу. Таким чином, рішення, прийняті у рамках механізму посиленої співпраці, застосовуються лише до тих держав, які є учасниками цієї співпраці.

Такі умови запровадження механізму посиленої співпраці в необхідному обсязі звужують межі його застосування задля зваженого використання його державами на виконання цілей ЕС та забезпечують дотримання балансу між інтересами всіх держав-членів ЕС, а також Союзу та його інституцій.

Проаналізувавши механізм посиленої співпраці, особливості його застосування, а також розвиток відносин між державами-членами ЕС щодо уніфікації патентного захисту, можна зробити висновок про те, що у випадку неможливості досягнення консенсусу на рівні ЕС, застосування механізму посиленої співпраці є об'єктивно оптимальнішим варіантом вирішення питання, аніж його ігнорування як такого або його вирішення за рамками права ЕС.

У вказаному випадку застосування посиленої співпраці до запровадження уніфікованої системи патентного захисту в ЕС відповідає праву ЕС, не дискримінує ті держави-члени, які не беруть у ній участі, є альтернативним варіантом інтеграції ЕС, яка одночасно забезпечує єдність та різноманітність держав-членів.

1. Крушинський В.Ю. Амстердамський договір, що змінює Договір про ЕС, і Велика Британія. *Науковий вісник Дипломатичної академії України.*

2003. № 9. С. 86 – 96. 2. Бабинина Л.О. Применение продвинутого сотрудничества новый тренд развития Европейского союза. *Вестник МГИМО*. 2014. № 4 (37). С. 148 – 154 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/primenenie-prodvinutogo-sotrudnichestva-novyy-trend-razvitiya-evropeyskogo-soyuza>. 3. Лісабонський договір (Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community. 13.12.2007) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2007:306:FULL&from=EN>. 4. Договір про Європейський Союз. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012M%2FTXT>. 5. Ніщський договір про внесення змін та доповнень до Договору про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейських Співтовариств та деяких пов'язаних з ними актів (2001/C80/01) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12001C/TXT>. 6. Рішення Ради (ЄС) 1259/2010 від 20.12.2010 URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2010/1259/oj>; Рішення Ради (ЄС) 2017/1939 від 12.10.2017 URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/1939/oj>. 7. Рішення Ради (ЄС) 2011/167 від 10.03.2011 стосовно імплементації посиленої співпраці у сфері заснування уніфікованого патентного захисту. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011D0167&from=EN>. 8. Пропозиція щодо регулювання Радою патенту Співтовариства (2000/C 337 E/45) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52000PC0412&from=EN>. 9. Пропозиція стосовно регулювання Радою питання щодо перекладу Європейського уніфікованого патенту (2010). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010PC0350&from=EN>. 10. Прес-реліз 3057 зустрічі Ради ЄС стосовно питання конкурентоспроможності, Брюссель, 10.12.2012. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-17668-2010-INIT/en/pdf>. 11. Рішення Суду ЄС від 16.04.2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62011CJ0274>. 12. Fabbrini F. The Enhanced Cooperation Procedure: A Study in Multispeed Integration. URL: http://www.csfederalismo.it/attachments/article/998/CSF-RP_Fabbrini_ENHANCED%20COOPERATION_October2012.pdf. 13. Бояр А. О. Єдина політика ЄС у сфері інтелектуальної власності: передумови, формування системи, проблеми і перспективи. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Економічні науки. № 1. С. 277–284.

References:

1. Krushynskiy, V. Yu. (2003) Amsterdamskiy dohovir, shcho zmyniuiе Dohovir pro Yevropeyskiy Soiuz, i Velyka Brytaniia. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, 9, 86 – 96 [in Ukrainian]. 2. Babinina L.O. (2014) Primenenie prodvinutogo sotrudnichestva novyy trend razvitiya Yevropeyskogo soyuza. *Vestnik MGIMO*. 4 (37). 148 – 154 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/primenenie-prodvinutogo-sotrudnichestva-novyy-trend-razvitiya-evropeyskogo-soyuza> [in Russian]. 3. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European

Community. 13.12.2007 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2007:306:FULL&from=EN>. 4. Treaty on European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012M%2FTXT>. 5. Treaty of Nice amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12001C/TXT>. 6. Council Regulation (EU) 1259/2010 of 20 December 2010 URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2010/1259/oj>; Council Regulation (EU) 2017/1939 of 12 October 2017 URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/1939/oj>. 7. Council Decision (EU) 2011/167 of 10 March 2011 authorising enhanced cooperation in the area of the creation of unitary patent protection. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011D0167&from=EN> (дата звернення: 05.03.2021). 8. Proposal for a Council Regulation on the Community patent (2000/C 337 E/45) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52000PC0412&from=EN>. 9. Proposal for a Council Regulation on the translation arrangements for the European Union patent (2010). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010PC0350&from=EN>. 10. Press Release 3057th Council meeting Competitiveness, Brussels, 10 December 2010 URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-17668-2010-INIT/en/pdf>. 11. Judgment of the Court (Grand Chamber), 16 April 2013. Cases C-274/11 and C-295/11. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62011CJ0274>. 12. Fabbrini F. The Enhanced Cooperation Procedure: A Study in Multispeed Integration. URL: http://www.csfederalismo.it/attachments/article/998/CSF-RP_Fabbrini_ENHANCED%20COOPERATION_October2012.pdf. 13. Boiar A. O. Yedyna polityka YeS u sferi intelektualnoi vlasnosti: peredumovy, formuvannya systemy, problemy i perspektyvy. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. Ekonomichni nauky. № 1. S. 277–284.

Sokolova Olena. Application of the enhanced cooperation mechanism to the introduction of Unitary patent protection on the European Union

Cooperation between States within the European Union is aimed at deepening integration and achieving certain common goals. The EU's founding treaties establish the competence of the union and the mechanisms that States can use to achieve these goals. The article analyzes the mechanism of enhanced cooperation as a way to expand the competence of the European Union and its application to strengthen cooperation between Member States in the implementation of a unified patent protection system in the EU. It has been established that the enhanced cooperation mechanism is a legitimate, justified and non-discriminatory method of integration, as its application is proportional to the goal set by EU member states, namely promotion of scientific and technological progress, creation of a single market and optimization of the competitive environment.

The central question of research is the introduction of unitary patent protection system in the EU, obstacles to its establishment and presumption of its advantages. Patent protection is an integral part of economics of every EU country and unification will contribute to the development of the EU single market. The present fragmented patent system is prohibitively expensive for European businesses. The EU member states have been unable to finalize the agreements that are necessary for the creation of the European unitary patent and establishment of a European patent court. The research is aimed at introducing the analysis of enhanced cooperation of Unitary Patent protection system, examination of its conditions and defining obstacles to the adoption of the EU Unitary Patent regulation.

Unification on regional level is extremely important, because harmonized EU patent protection will contribute to the progressive development of the European Union single market. Harmonization should not solely be done through legislation, but through judicial dialogue, cooperation and real actions. In addition, the realization of the unified patent protection system will activate the inventive activity and allows inventors to focus their attention on the process of developing of new technologies rather than bureaucratic processes of patents obtaining.

Key words: European Union, enhanced cooperation, integration, unified patent protection, European patent with unitary effect.

Держава
і право Випуск 89

Частина 2

ПОЛІТИЧНІ
НАУКИ

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА КОНФЛІКТОЛОГІЯ

УДК 323.1

DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-202

К. М. ВІТМАН

УГОРСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА АВТОНОМІЯ В УКРАЇНІ: СТАН І НЕБЕЗПЕКА ЗАПРОВАДЖЕННЯ

Досліджено стан і перспективу запровадження угорської національно-територіальної автономії в Україні, що становить загрозу територіальній цілісності держави. Виявлено, що об'єднання закарпатських угорців у межах однієї адміністративно-територіальної одиниці в ході реформи децентралізації в Україні є підґрунтям для подальшого висунення вимог щодо надання територіальної автономії угорцям на підставі компактного проживання в межах цієї одиниці. Організації угорської національної меншини та Угорщина поступово відмовляються від деструктивної взаємодії та риторики, натомість вдаються до використання для поступової автономізації всіх можливих демократичних механізмів (створення угорського виборчого округу, зміни адміністративного устрою Закарпатської області з утворенням угорського району на базі ОТГ з компактним проживанням національної меншини), передбачених українським законодавством.

Ключові слова: національно-територіальна автономія, національна меншина, децентралізація, етнополітичний конфлікт.

Vitman Kostantyn. Hungarian national-territorial autonomy in Ukraine: State and prospects (threat) of Implementation

The prospects of the Hungarian national-territorial autonomy forming in Ukraine, which threatens to the territorial integrity of the state, are studied. It was

found that the unification of Transcarpathian Hungarians within one administrative-territorial unit during the decentralization reform in Ukraine is the basis for further demands for granting territorial autonomy to Hungarians on the basis of compact residence within this unit. Organizations of the Hungarian national minority and Hungary are gradually abandoning destructive interaction and rhetoric, instead resorting to the use of all possible democratic mechanisms for gradual autonomy (creation of a Hungarian constituency, change of administrative structure of Zakarpattia region with formation of Hungarian district), provided by Ukrainian legislation.

Key words: *national-territorial autonomy, national minority, decentralization, ethnopolitical conflict.*

Проблематика україно-угорських етнополітичних взаємин ніколи не втрачала актуальності й завжди перебувала в полі зору як українських учених, так і українських політиків. Науковий інтерес до неї обумовлений цілою низкою чинників. По-перше, впродовж кількох століть Закарпаття (наразі однойменна область) входило до складу Угорщини. У ХХ ст. Закарпаття під назвою Підкарпатської України (згодом Карпатська Україна) було самопроголошеною державою, а потім автономією у складі Чехо-Словаччини (Другої Чехо-Словацької республіки) в 1938–1939 рр. А, як відомо, серед аксіом етноконфліктології фігурує історична наявність власної держави або автономії в етнополітично проблемному регіоні, яка вказує на високу ймовірність сепаратистських проявів та відновлення його боротьби за незалежність. При цьому не має жодного значення, як давно це було, як саме ця держава (автономія) була створена, як довго проіснувала і що призвело до втрати незалежності, – стверджує А. Кіссе [1, с. 89]. Однаково це підвищує ймовірність виникнення етнотериторіального конфлікту.

По-друге, з-поміж сусідніх держав саме Угорщина та Румунія найактивніше вимагають від України особливих прав та посиленого захисту угорської та румунської національних меншин відповідно. Саме Румунія та Угорщина після прийняття Закону України «Про освіту» в 2017 р. звинуватили Україну в асиміляції національних меншин, оскільки він визначає мовою освітнього процесу в закладах освіти України державну мову, що, на їх думку, обмежує права угорської та румунської національних меншин на вивчення та користування рідною мовою. Українські вчені спростовують ці закиди, позаяк незнання державної мови, навпаки, сприяє ізоляції

національних меншин, їх орієнтації виключно на етнічні батьківщини, поширенню відцентрових настроїв, що в кінцевому підсумку може загрожувати територіальній цілісності України [2, с. 78].

Україна зацікавлена інтегрувати угорську меншину в сучасні державотворчі процеси, тому й надалі створюватиме умови для вільного опанування державною мовою представниками угорської національної меншини. Однак посилаючись на начебто мовну дискримінацію етнічних угорців в Україні, Угорщина намагалася перешкодити євроатлантичній інтеграції України, заблокувавши роботу Комісії Україна-НАТО з питань оборони та зажадавши перегляду Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Втім за кілька років Будапешт втратив надію на принципову зміну мовної, освітньої політики України щодо національних меншин, і Угорщина почала активно фінансувати розбудову в місцях компактного проживання угорців в Закарпатті приватної освітньої інфраструктури [3]. У своїх етнополітичних та етнотериторіальних претензіях до України Угорщина значно перевершила Румунію, час від часу вимагаючи автономізації Закарпаття, надання представникам угорської меншини подвійного громадянства всупереч законодавству України.

По-третє, Угорщина має потужну та впливову національну меншину, яка населяє окремі райони Закарпатської області компактно, і надає їй всебічну політичну, економічну та інші види підтримки. У Закарпатській області угорці є найбільшою за кількістю національною меншиною і становлять 12,1% населення області [4]. Викликає занепокоєння не стільки їх порівняно компактне проживання, скільки спроби його інституціоналізації: потужний спротив викликав останній проект адмініструю Закарпатської області, запропонований Міністерством розвитку громад та територій України, в якому передбачалося створення нового, більшого від нинішнього, Берегівського району в складі окремих територій 6 сучасних районів Закарпаття – Ужгородського, Берегівського, Мукачівського, Виноградівського, Хустського і Тячівського, який дав би змогу об'єднати всі території проживання угорської національної меншини в Закарпатті. Від ідеї такого укрупнення довелося відмовитися через тиск громадянського суспільства, представники якого запідозрили владу в укладенні таємних домовленостей з Будапештом. На їх думку, створення окремого, угорського

Берегівського району не повинно відбуватися за етнічним принципом, бо цим самим «фактично закладається міна уповільненої дії (сепаратизму), яка може вибухнути через кілька десятків років» [5]. На необхідності створення окремої адміністративної одиниці, яка б об'єднала більшість закарпатських угорців, Будапешт наполягає вже не один рік, і це викликає побоювання щодо подальшого набуття нею статусу автономії, а потім навіть відокремлення від України.

Загалом угорсько-українська етнополітична проблематика є предметом досліджень багатьох дослідників, зокрема С. Асланова, В. Дівак, В. Євтуха, І. Зварича, В. Котигоренка, І. Кресіної, Г. Кор, Л. Лойко, О. Майбороди, В. Наконечного, М. Обушного, М. Панчука, Ю. Тищенко, М. Товта, Д. Тужанського, В. Явір. Однак сучасні тенденції розвитку зовнішньої етнополітики Угорщини, зокрема захисту національних меншин за кордоном, на територіях сусідніх держав, насамперед України, видаються ще недостатньо дослідженими і потребують уважного наукового розгляду.

У 2020 р. Угорщина вдалася до спроби створення угорської територіальної автономії також у Румунії, причому на законодавчому рівні, що викликало суттєве погіршення дипломатичних взаємин між двома державами. Однак сенат Румунії не підтримав законопроект про автономію Секейського краю, де компактно проживає угорська національна меншина Румунії, ініційований Демократичним союзом угорців Румунії. Угорська автономна область вже існувала в Румунії після Другої світової війни (1952-1968 рр.) у Південній Трансильванії, її статус було закріплено в Конституції держави. Але вона була ліквідована в ході адміністративно-територіальної реформи в 1968 р. Наразі румунські угорці вимагають створення автономного утворення під назвою «Секейський край», яке територіально на 70-80 % збігається зі старими кордонами Угорської автономної області [6, р. 35]. Угорщина втратила Трансильванію, яка відійшла до складу Румунії після Першої світової війни та підписання Тріанонського договору 1920 р. Тоді ж вона втратила і Закарпаття, яке відійшло до складу Чехословаччини (Першої Чехословацької Республіки 1918–1938 рр.). За результатами цієї угоди Угорське королівство позбулося двох третин своїх територій, а третя частина угорців опинилася по інший бік кордону, в сусідніх країнах – Україні і Румунії.

Тому територія України, де проживає угорська національна меншина, локалізована у Закарпатській області, тривалий час залишається об'єктом етнотериторіальних претензій Угорщини. Ідея створення Притисянського угорського автономного округу на території Закарпаття має тривалу історію і веде свій початок з приєднання регіону до складу СРСР і утворення на його базі Закарпатської області, де й опинилися території з компактним, майже моноетнічним угорським населенням, яке досі підтримує тісні культурні та економічні зв'язки з Угорщиною, демонструючи найнижчий по країні рівень володіння українською мовою (менше 50% населення). Об'єднання угорців, наразі розселених у різних районах Закарпаття, в межах одного району – це спільний проєкт організацій угорської національної меншини та правих партій Угорщини. Його суть зводиться до зміни адміністративних меж кількох районів Закарпаття і формування на їх базі одного (поки з тими ж функціями, що й будь-яка інша адміністративно-територіальна одиниця України), який охоплював би якнайбільшу кількість угорців області, які компактно проживають вздовж річки Тиса (зі 150 тис. усіх угорців).

У 2013 р. представники угорської партії Йобббик навіть заявили, що створення Притисянського округу в Закарпатській області з включенням до нього населених пунктів з більшістю угорськомовного населення є умовою приєднання України до ЄС. Кількома роками пізніше ця угорська право-радикальна партія проводила акції під гаслом самовизначення для Закарпаття. Питання створення Притисянського адміністративного району з компактним проживанням угорців також піднімалося на засіданнях Змішаної угорсько-української міжкурядової комісії з питань забезпечення прав національних меншин, яку було створено ще 1993 р. [7]. Надання українським угорцям автономії та подвійного громадянства в ході передвиборчої кампанії офіційно заждав нинішній прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан: «Становище 200 тисяч угорців за національністю, які живуть в Україні, надає цьому питанню особливої гостроти. Угорська громада там повинна отримати подвійне громадянство, всі права національної спільноти, а також вона має отримати можливість самоврядування» [8]. Політик є лідером однієї з найбільших партій Угорщини – правоцентристської та консервативної Фідес, яка обстоює ідею «Великої Угорщини».

Українські науковці критикують ідею та принципи територіальної автономії угорців на Закарпатті, оскільки вважають, що вона має за мету закріпити регіональне домінування Угорщини за допомогою таких механізмів, як державна фінансова підтримка закордонних угорців, надання подвійного громадянства і представництво угорців на всіх рівнях влади в країнах проживання. На думку С. Віднянського, угорська громада в Україні має широкі права, які є зразком для інших держав і гарантовані Україною, а головною проблемою залишається повноцінна інтеграція угорців у життя українського суспільства [9]. Оскільки Україна не здійснює в цьому напрямі вагомих кроків, українські угорці стають об'єктом підвищеної уваги з боку етнічної батьківщини та її політичних сил.

Зрозуміло, що об'єднання закарпатських угорців у межах однієї адміністративно-територіальної одиниці є першим етапом, підготовкою фундаменту до подальшого висунування вимог щодо надання національно-територіальної автономії угорцям, які начебто компактно проживають у межах цієї одиниці. Останніми роками проект Притисянської угорської автономії перейшов у площину практичної реалізації. Спочатку у вигляді створення єдиного мажоритарного угорського виборчого округу. Спираючись на громадські об'єднання угорської національної меншини та проугорських українських політиків, Будапешт розпочав інформаційну кампанію на підтримку Притисянського виборчого округу як цілком демократичного інструмента волевиявлення закарпатських угорців, який дозволить їм мати представника своїх національних інтересів у Верховній Раді України. Ідея забезпечення Україною умов для проходження до парламенту представника угорської національної меншини обговорювалася також Змішаною угорсько-українською міждержавною комісією з питань забезпечення прав національних меншин, однак не набула практичної реалізації.

У 2011 р. Будапешт офіційно порекомендував українській владі створити на Закарпатті єдиний Притисянський виборчий округ із центром у Береговому, щоб надати українським угорцям можливість також брати участь у виборах до парламенту Угорщини та обрати свого представника-депутата на виборах Верховної Ради, але ця ініціатива була оцінена неоднозначно [10]. У ході президентської і парламентської виборчих кампаній 2019 р. очільник Товариства угорської культури Закарпаття В. Брензович намагався

у суді оскаржити відмову Центральної виборчої комісії України у створенні мажоритарного Притисянського виборчого округу [11]. Виборче законодавство, яке діяло на момент проведення тогочасних виборів, передбачало можливість об'єднання округу за етнічним принципом. Згідно з особливостями територіальної організації виборів, визначеними Законом України «Про вибори народних депутатів України», одномандатні (мажоритарні) округи по можливості повинні були відповідати, зокрема, проживанню на означеній території національних меншин [12].

Відповідно до ст. 18 Закону адміністративно-територіальні одиниці, на території яких компактно проживають окремі національні меншини та які межують між собою, повинні були входити до одного виборчого округу. В разі, якщо в суміжних адміністративно-територіальних одиницях кількість виборців, які належать до національної меншини, була більшою, ніж необхідно для формування одного виборчого округу, округи формувалися таким чином, щоб в одному з них виборці, які належать до національної меншини, становили більшість від кількості виборців у виборчому окрузі. З цього випливає, що вимоги Товариства угорської культури Закарпаття були цілком обґрунтованими і базувалися на виборчому законодавстві України. Утворювала одномандатні округи і змінювала їх межі ЦВК, вони діяли на постійній основі. Відомості щодо компактності проживання національних меншин на відповідній території надавалися Центральній виборчій комісії центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері міжнаціональних відносин та захисту прав національних меншин України.

Угорські організації неодноразово зверталися до ЦВК щодо створення виборчого округу з урахуванням компактного проживання угорської національної меншин. Однак ЦВК відмовлялася, посилаючись на те, що з різних причин не можуть з'ясувати, де саме проживають угорці на Закарпатті, а тому не можуть утворити окремих угорський виборчий округ. Відтоді в ході виборчої реформи Україна відмовилася від мажоритарної складової виборчої системи на парламентських виборах, було прийнято Виборчий кодекс, який інкорпорував положення основних законодавчих актів, пов'язаних із виборчим процесом: «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», «Про місцеві вибори».

Наразі жодних вимог до утворення територіальних виборчих округів з урахуванням компактного проживання національних меншин нормативно-правовий акт не містить. Згідно зі ст. 27 Кодексу межі територіальних округів визначаються з урахуванням тільки меж адміністративно-територіальних одиниць. Не допускається утворення територіального округу з територій, що не межують між собою [13]. Таким чином, законодавчих підстав для формування угорського виборчого округу за етнічним критерієм на території Закарпаття в районах проживання угорської національної меншини вже немає.

Натомість в угорському виборчому законодавстві спеціальні можливості для забезпечення представництва визнаних державою національних меншин (їх 13) у парламенті передбачені. Закон Угорщини «Про вибори депутатів» починаючи з 2014 року забезпечує представникам національних меншин Угорщини право балотуватися до Державних Зборів Угорщини: щоб зареєструватися кандидатом у депутати, представник національної меншини має зібрати 1,5 тис. підписів на свою підтримку. Кандидат від національної меншини здобуває депутатський мандат у разі, якщо за нього віддали голоси від 25% кількості виборців від встановленої для партій квоти. Навіть якщо кандидат не набирає потрібної кількості голосів, він проходить до парламенту в статусі речника цієї національної меншини з усіма правами депутата, окрім права голосу під час парламентських голосувань [14]. Також при парламенті Угорщини діє дорадча Рада з представників національних меншин, яка розглядає законопроекти, що стосуються національних меншин, перед їх розглядом у Державних Зборах Угорщини.

Слід зазначити, що в Угорщині жодне рішення, яке навіть опосередковано стосується національної меншини, не може бути прийняте без її згоди, навіть не може бути ініційоване без консультацій з нею, для чого передбачена ціла низка інституційних механізмів безпосередньо в системі органів державної влади. Угорщина вважає, що проводить найбільш ліберальну, найбільш дружню політику щодо національних меншин, вона має одну з найкращих у Східній Європі законодавчих баз забезпечення прав національних меншин і вимагає дзеркальних кроків від держав-сусідів щодо забезпечення прав угорців, які проживають на їх теренах [15, р. 253].

Втративши підстави для створення угорського виборчого округу, закарпатські угорці вирішили використати можливість, яка надає реформа місцевого самоврядування і територіальної організації влади – децентралізація державного управління, яка наразі завершується в Україні. В межах компактного проживання закарпатські угорці утворюють нові об'єднані територіальні громади, що є підставою для створення нових виборчих округів. Наслідком створення угорських об'єднаних територіальних об'єднань і став резонансний проєкт адміністративного устрою Закарпатської області, де фігурує укрупнений Берегівський район. Оскільки цей район охоплює всі ОТГ з кількісним переважанням угорського населення, в його ініціюванні українські політики і представники громадянського суспільства побачили обриси майбутньої угорської автономії.

Оцінюючи стан та перспективи формування угорської (Притисянської) національно-територіальної автономії в Україні в Закарпатті на основі районів компактного проживання угорської національної меншини, слід зазначити таке. Угорська національна меншина за потужної підтримки етнічної батьківщини – Угорщини змінила стратегію і тактику формування автономії угорської національної меншини в Україні. Вони не відмовилися від етнотериторіального принципу, позаяк території компактного проживання угорців у Закарпатській області розташовані вздовж ріки Тиса і межують з Угорщиною, але змінили підхід – від радикальних заяв та деструктивних кроків (на зразок блокування євроатлантичної інтеграції України) до діалогу та використання всіх можливих демократичних механізмів, передбачених українським законодавством, які можуть бути використані для поступової автономізації (створення угорського виборчого округу, зміни адміністративного устрою Закарпатської області з утворенням угорського району на базі ОТГ із компактним проживанням національної меншини).

1. Кіссе А. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: монографія. Київ: Логос, 2006. 380 с. 2. Явір В.А. Закарпаття як об'єкт етнотериторіальних претензій Угорщини та Росії: порівняльний аналіз стратегій та цілей. *Політичне життя*. 2018. № 3. С. 78-83. 3. Тужанський Д. П'ять причин для Угорщини: чому та як Будапешт змінює тактику щодо України. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/02/18/7106497/>. 4. Національний

склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions>. **5.** Урядова реформа децентралізації призвела до скандалу: чому на Закарпатті є загроза створення фактично угорської автономії. URL: <https://www.5.ua/regiony/reforma-pryzvela-do-skandalu-chomu-na-zakarpatti-ie-zahroza-stvorennia-faktychno-uhorskoj-avtonomii-216986.html>. **6.** Dragoman D., Luca S-A., Gheorghită B. Szeklerland and The Birth of a New Region in Europe: An Inquiry into Symbolic Nationalism. *Studia Politica. Romanian Political Science Review*. 2020. № 1. P. 33-54. **7.** Українсько-угорська безкомпромісність. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/ukrayinsko-ugorska-bezkompromisnist.html>. **8.** Угорщина має намір легально відібрати Закарпаття. *Волинські новини*. URL: <https://www.volynnews.com/news/policy/uhorshchyna-planuye-lehalno-vidibraty-zakarpattia-infohrafika/>. **9.** Угорський чинник у внутрішній політиці України: круглий стіл. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/news/novini-nisd/kruglii-stil-ugorskiy-chinnik-u-vnutrishnii-politici-ukraini>. **10.** Чи справді в Україні є загроза конфлікту на західному кордоні? *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1894941-zakarpattia-kishenkovi-y-separatizm-velikh-pragmatikiv.html>. **11.** Кор. Г. Закарпатські угорці не полишають надій на створення окремого Притисянського округу. URL: <https://zak.depo.ua/ukr/zak/ugorskiy-viborchiy-okrug-20190523966683>. **12.** Про вибори народних депутатів України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 10-11. Ст. 73. **13.** Виборчий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 7-9. Ст. 48. **14.** Представник українців у парламенті Угорщини. URL: https://ukrajinci.hu/?page_id=1192&lang=uk. **15.** Sansum J., Dobos B. Cultural Autonomy in Hungary: Inward or Outward Looking? *Nationalities Papers*. 2020. Vol. 48. Issue 2: Special Issue on National Cultural Autonomy in Diverse Political Communities: Practices, Challenges, and Perspectives. P. 251-266.

References:

1. Kisse A. (2006) *Etnichniy konflikt: teoriia i praktyka upravlinnia. Politolohichniy analiz: monohrafiia*. Kyiv: Lohos. 380 s. (Ukr). **2.** Yavir V.A. (2018) Zakarpattia yak obiekt etnoterytorialnykh pretenzii Uhorshchyny ta Rosii: porivniialnyi analiz stratehii ta tsilei. *Politychne zhyttia*. № 3. S. 78-83. (Ukr). **3.** Tuzhanskyi D. (2020) Piat prychnyn dlia Uhorshchyny: chomu ta yak Budapesht zminiuiе taktyku shchodo Ukrainy. *Yevropeiska pravda*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/02/18/71106497/>. (Ukr). **4.** Natsionalnyi sklad naselennia Ukrainy za pidsumkami Vseukrainskoho perepysu naselennia 2001 roku. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions>. (Ukr). **5.** Uriadova reforma detsentralizatsii pryzvela do skandalu: chomu na Zakarpatti ye zahroza stvorennia faktychno uhorskoj avtonomii. URL: <https://www.5.ua/regiony/reforma-pryzvela-doskandalu-chomu-na-zakarpatti-ie-zahroza-stvorennia-faktychno-uhorskoj-avtonomii-216986.html>. (Ukr). **6.** Dragoman D., Luca S-A., Gheorghită B.

Szeklerland and The Birth of a New Region in Europe: An Inquiry into Symbolic Nationalism. *Studia Politica. Romanian Political Science Review*. 2020. № 1. P. 33-54. (Eng.) **7.** Ukrainsko-uhorska bezkompromisnist. URL: https://zn.ua/ukr/internal/ukrayinsko-ugorska_bezkompromisnist.html. (Ukr). **8.** Uhorschyna maie namir lehalno vidibraty Zakarpattia. Volynski novyny. URL: <https://www.volynnews.com/news/policy/uhorschyna-planuye-lehalno-vidibraty-zakarpattia-infohrafika/>. (Ukr). **9.** Uhorskyi chynnyk u vnutrishnii politytsi Ukrainy: kruhlyi stil. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. URL: <https://niss.gov.ua/news/novini-nisd/krugliiy-stil-ugorskiy-chinnik-u-vnutrishniy-politici-ukraini>. (Ukr). **10.** Chy spravdi v Ukraini ye zahroza konfliktu na zakhidnomu kordoni? Ukrinform. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1894941-zakarpattya-kishenkoviyy-separatizm-velikih-pragmatikov.html>. (Ukr). **11.** Kor. H. (2019) Zakarpatski uhorts ne polyshaiut nadii na stvorennia okremoho Prytysianskoho okruhu. URL: <https://zak.depo.ua/ukr/zak/ugorskiy-viborchiy-okrug-20190523966683>. (Ukr). **12.** Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy: Zakon Ukrainy. (2012) *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 10-11. St. 73. (Ukr). **13.** Vyborchi kodeks Ukrainy. (2020) *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 7-9. St. 48. (Ukr). **14.** Predstavnyk ukraintsiv u parlamenti Uhorschyny. URL: https://ukrajinci.hu/?page_id=1192&lang=uk. (Ukr). **15.** Sansum J., Dobos B. (2020) Cultural Autonomy in Hungary: Inward or Outward Looking? *Nationalities Papers*. Vol. 48. Issue 2: Special Issue on National Cultural Autonomy in Diverse Political Communities: Practices, Challenges, and Perspectives. P. 251-266. (Eng.)

***Vitman Kostantyn.* Hungarian national-territorial autonomy in Ukraine: State and prospects (threat) of Implementation**

The prospects of the Hungarian national-territorial autonomy forming in Ukraine, which threatens to the territorial integrity of the state, are studied. It was found that the unification of Transcarpathian Hungarians within one administrative-territorial unit during the decentralization reform in Ukraine is the basis for further demands for granting territorial autonomy to Hungarians on the basis of compact residence within this unit. Organizations of the Hungarian national minority and Hungary are gradually abandoning destructive interaction and rhetoric, instead resorting to the use of all possible democratic mechanisms for gradual autonomy (creation of a Hungarian constituency, change of administrative structure of Zakarpattia region with formation of Hungarian district), provided by Ukrainian legislation.

In 2020 Hungary attempted to establish Hungarian territorial autonomy in Romania as well, at the legislative level, which caused a significant deterioration in diplomatic relations between the two countries. The territory of Ukraine, where the Hungarian national minority lives, located in the Transcarpathian region, also remains the object of ethno-territorial claims of Hungary.

Hungary has a strong and influential national minority, which compactly inhabits certain areas of the Transcarpathian region, and provides it with

comprehensive political, economic and other types of support. In the Transcarpathian region, Hungarians are the largest national minority and make up 12.1% of the region's population. It is not so much their relatively compact residence that is of concern as attempts to institutionalize it.

The unification of Hungarians, currently settled in different districts of Transcarpathia, within one district, is a joint project of organizations of the Hungarian national minority and the right-wing parties of Hungary. Its essence is to change the administrative boundaries of several districts of Transcarpathia and the formation on their basis of one, which would cover as many Hungarians in the region as possible, living compactly along the Tisza River (out of 150 thousand all Hungarians).

Having lost the grounds for the creation of the Hungarian constituency, the Transcarpathian Hungarians decided to use the opportunities provided by the reform of local self-government and territorial organization of power – the decentralization of public administration, which is currently being completed in Ukraine. Within the compact residence, Transcarpathian Hungarians form new united territorial communities, which is the basis for the creation of new constituencies.

Ukrainian scholars criticize the idea and principles of Hungarian territorial autonomy in Transcarpathia, believing that it aims to consolidate Hungary's regional dominance through mechanisms such as state financial support for Hungarians abroad, dual citizenship, and representation of Hungarians at all levels of government.

Key words: national-territorial autonomy, national minority, decentralization, ethnopolitical conflict.

ПОЛІТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Розглянуто наративний вимір історичної пам'яті в процесі конституювання національних ідентитетів політики ідентичності. Висвітлено полісемантичне тлумачення політичною наукою політики ідентичності. Акцентовано експансіоністську варіативність історичних наративів та аргументів російського політичного курсу.

Ключові слова: історична пам'ять, історичні наративи, політика ідентичності, громадянська ідентичність, національна ідентичність.

Stetsenko Svitlana. Political perspectives of historical memory

The narrative dimension of historical memory in the process of constituting national markers of identity policy is considered. The polysemantic interpretation of the definition of identity politics by political science is elucidated. The expansionist variability of the historical narratives and arguments of Russian political course is emphasized.

Key words: historical memory, historical narratives, identity politics, civic identity, national identity

Історична пам'ять народів, історичні аргументи політики й політиків тісно пов'язані з владними відносинами і нерідко виступають в якості конфліктогенного чинника внутрішньодержавного та міждержавного політичних процесів. Конструювання неконфліктного простору історичних пам'ятей поліетнічних націй залишається системним політичним викликом для національних держав та їх союзів.

Дослідницький інтерес до проблеми інкорпорації історичної пам'яті в політику ідентичності з боку українських учених виражений сьогодні скромніше, ніж до політики пам'яті та її компаративного аналізу [1, с. 343]. Поєднання диференціюючої політичну націю консолідованої історичної пам'яті з інститутом громадянства сприяє інституціоналізації історичної пам'яті, зокрема її

наративного виміру, в ресурсному потенціалі української нації та в політичному курсі держави. На рівні прийняття політичних рішень це означає вибір із спектра можливих такого інструмента, як політика ідентичності.

Мета статті полягає в з'ясуванні викликів з боку історичної пам'яті для політики ідентичності. В науковій літературі концепт «політика ідентичності» інтерпретується через англomовний термін “identity politics” і розглядається як основа мобілізації різних суспільних рухів та їх політична боротьба «від націоналізму й ісламізму до політики в американських кампусах» [2, с. 23]. Зосередження на дослідженні діяльності ключових акторів політики ідентичності, державних інститутів позначається поняттям “identity policy”.

Утвердження поняття «політика ідентичності» в західній політичній науці відбулося в 70-і роки ХХ ст. Нині воно використовується для позначення як політичного протистояння, так і сучасних збройних конфліктів, що характеризуються політизацією колективної ідентичності при прагненні до влади. Політика ідентичності здатна набувати різновиду «політики домінування», якщо здійснюється державою, що представляє і транслює певну етнічну ідентичність через мовну політику, через культурний, релігійний символізм або нерівний доступ до політичного впливу, зайнятості, ресурсів розвитку. Іншим різновидом може бути «політика спротиву», активізація котрої спостерігається нині, коли маргіналізовані групи мобілізуються на боротьбу за права і владу на підставі спільної ідентичності [3, с. 107]. Загалом політика ідентичності відповідає за стабільність політичного співтовариства.

Варто констатувати, що у сучасній політичній науці сформувалося широке тлумачення політики ідентичності, пов'язане з діяльністю держави та інших суб'єктів політичного процесу. В контексті структурно-функціонального підходу політика ідентичності розглядається як сукупність ціннісних орієнтирів, практик та інструментів формування і підтримки національної (національно-державної), громадянської та інших форм макрополітичної ідентичності. Фіксується, що універсальне визначення політики ідентичності пов'язане з її розумінням як сукупності практичних

та символічних дій, спрямованих на формування, підтримку та публічне визнання конкретної ідентичності.

Концепція політичної ідентичності здатна пояснити різноспрямованість ціннісних орієнтирів в українському національному просторі. Після окупації Криму та з початком воєнного конфлікту на Донбасі відбулися різкі економічні та соціальні зміни, з'явилися нові вимоги від окремих регіонів, груп, що базувалися на більш «вузькій» ідентичності. Підвищився рівень конфліктності конкуруючих етнічного та політичного дискурсів розвитку української нації, одним із чинників формування яких є історична пам'ять. На думку Є. Головахи, жителі півдня та сходу України інтегровані на «несприйнятті, назвімо це так, радикальної українізації й етнізації української нації» [4]. Зосередженість п'ятого Президента України на етнічному дискурсі, вважає вчений, позбавила його довіри електорату цих регіонів під час президентських виборів 2019 р. Деякі політичні сили використали чинник регіональної ідентичності в якості власного політичного ресурсу.

Утримуючи в собі різноспрямовані орієнтири української ідентичності і являючи собою фактор ідентифікаційних процесів, політика ідентичності здатна здійснити державний захист історичної пам'яті. Її функція – довести принципове значення достовірності історичної пам'яті українського народу, сприяти заохоченню наукових досліджень з чутливої національно-державної проблематики.

Різностороннім залишається наративний рівень історичної пам'яті в оцінці Другої світової війни, наслідків комунізму, щодо українського націоналізму. Відомий американський історик Тімоті Снайдер, досліджуючи феномен народження української модерної нації, аналізує суб'єктність українського націоналізму, підкреслюючи його особливе місце в історії українського націо- та державотворення. Вчений розглядає український націоналізм як реальне історичне явище, що має власну генеалогію і вимагає самостійного наукового дослідження. В сучасному націоналізмі Т. Снайдер вбачає тотожність громадянській ідентичності, «націоналізм для широкого загалу» [5, с. 268].

Надмірну увагу до українського націоналізму в російському історичному дискурсі, що транслюється світовому співтовариству, вчений називає експортом безвідповідальності, що провокує реван-

шистські настрої. Виступаючи як незалежний дослідник у німецькому Бундестазі під час публічного обговорення питання історичної відповідальності Німеччини перед Україною (2017 р.), Т. Снайдер засвідчив, що український націоналізм повелося називати причиною або однією з причин українського голодомору 1932-1933рр., терору 1937-1938 рр., однією з оприлюднених Сталіним причин масових депортацій мешканців Західної України після Другої світової війни; причиною для вторгнення Росії в Україну в 2014 р.

Цей історичний наратив загальної генеалогії українського націоналізму став певною спокусою для німців. Після 2014 р. така історична екстраполяція дозволяє їм заявити: якщо війна була лише проти націоналізму, то чому німці повинні виступати проти неї. Якщо український уряд був націоналістичним, то чому Німеччині потрібно щось робити, щоб зупинити Росію. Водночас Т. Снайдер наголосив на необхідності історичної роботи і для українців задля того, щоб зрозуміти власну роль у сталінській політиці терору. Це була радянська, а не російська політика, в якій українці відігравали свою роль. Історична пам'ять залишається розділеною на пам'ять жертв та пам'ять колабораціоністів. У висновку вченого прозвучала пересторога: «Неправильне розуміння історії України, зокрема 2013-2014 рр., мало європейські наслідки. Неправильне розуміння історії України тепер... матиме міжнародні наслідки» [6, с. 11].

Етнонаціоналістичними, такими, що ґрунтуються на хибних історичних твердженнях і перекрученнях, називає історичні аргументи політичного керівництва Росії після 2014 р. австрійський історик Андреас Каппелер. Російські історичні наративи, озвучені їх президентом, ставлять знак рівності між возз'єднанням Німеччини і так званим «поверненням» Криму, за яким вбачається прагнення возз'єднання «руського мира». На основі аналізу перехресної історії українців та росіян від Середньовіччя до сучасності вчений відзначає асиметричність цих відносин починаючи з XVIII століття. Російська імперія офіційно називала українців малоросами і частиною російського народу. В радянський період історія багатонаціонального Радянського Союзу, на думку А. Каппелера, була гармонізована в понятті «дружба народів».

Сучасні історичні наративи України і Росії сформовані як наративи двох різних держав та націй. Через дискретність державної традиції запізніле українське націотворення сприймається об'ек-

тивним [7, с. 100]. Російська державна традиція від доби Середньовіччя не переривалася, але, культивуючи руський етатизм, держава завадила формуванню російської нації. Російська держава, «одразу ж підхопивши курс Радянського Союзу, встановила деспотичний контроль над суспільством» [8, с. 280].

Відома дослідниця в галузі історичної етнології С. Лур'є виявила спільний знаменник для таких історично домінантних інституційних форм організації російського суспільства, як «русский мир» та держава. Народний загаль і чиновництво були двома внутрішньоетнічними групами, які за різних ціннісних орієнтацій знаходилися в постійній взаємодії. В процесі цієї взаємодії з'явилася ідеологема «Москва – третій Рим». Як основа державної ідеології, вона передбачала територіальну експансію і зробила психологічно легким процес переселення до регіонів, де ще не була встановлена російська державна юрисдикція. Тенденція російської імперської політики завжди полягала в тому, щоб встановити, наскільки це можливо, однаковий устрій на всій території. Національність не була значущою категорією для руських імперських діячів [9, с. 275-276].

Сьогодні російська держава виступила замовником офіційного оформлення російської ідентичності, теоретичне обґрунтування котрої було доручено групі В. Тішкова, який в свій час очолював Інститут етнології і антропології РАН, був міністром у справах національностей. Презентуючи напрацьований документ як нову редакцію стратегії національної політики, В.Тішков наголосив, що його розробка супроводжувалася напруженою політичною боротьбою, особливо з мовної проблеми. Росія в цьому питанні залучає з європейського досвіду прийнятний для неї досвід Франції, де ще два століття тому близько половини населення не використовували французьку мову; нині, як вважається, вся країна нею розмовляє, місцеві мови поступово зникають.

Така позиція виокремила цілу низку викликів і внутрішніх загроз, таких, наприклад, як татарська етнічна ідентичність. Татари автономної республіки усвідомлюють себе передусім татарами і вважають символи Казані домінуючими щодо Кремля. З огляду на це розробники державного документа про «російську ідентичність» наполягають, що на пострадянському просторі панують етнонаціоналізми, доказом чого є прагнення регіональних та зару-

біжних інтелектуалів з проблем націобудівництва та націоналізму в Росії виправдовувати етнонаціоналізми як реакцію на радянський колоніальний режим і прагнення подолати імперське минуле, а також що існує потужна критика єдиного типу етнонаціоналізму – руського, який розглядається як прояв великоруського шовінізму.

У розробленій стратегії національної ідентичності пропонується «природна асиміляція», перетворення всіх народів Росії на росіян, констатується домінування в низці регіонів, республік етнічної належності, а не загальноросійської. Перед академічною громадськістю ставиться завдання: чим заповнити і як модернізувати комплекс співпричетності народів, що проживають на території Росії. Пріоритетним політичним чинником пропонується розглянути скорочення викладання національними мовами в російських школах [10].

Такий політичний та академічний супровід оформлення російської ідентичності свідчить, що політика ідентичності за цих умов набула різновиду політики домінування, коли держава представляє й використовує серед інших етнічні категорії домінуючого етносу, окремішню історичну пам'ять, налаштовує громадську думку на ідентифікацію внутрішніх та зовнішніх ворогів. Для України війна, що триває на сході держави, несе загрози швидких змін базових цінностей частини українського суспільства, провокує рухливість ідентичностей, зосередженість на порядку денному. Вбачається, що політичні перспективи історичної пам'яті, її нарративного рівня пов'язані з утвердженням національної ідентичності через громадянський дискурс та референдумні практики.

1. Роїк Н. Досвід конструювання історичної пам'яті і примирення в Західній і Центральній Європі. *Гілея*. 2020. Вип. 156 (№ 5). С. 343-349.
2. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності і політика скривдженості / пер. з англ. Т. Сахно. Київ: Наш Формат, 2020. 192 с.
3. Там само.
4. Український народ зробив експеримент. І скоро буде вердикт – вдало чи ні. *День*. 2020. 6-7 березня.
5. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999 / пер. з англ. Вид. 3-є. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 464 с.
6. Історична відповідальність Німеччини перед Україною. *День*. 2017. 7-8 липня.
7. Каппелер А. Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності / пер. з нім. В. Кам'янець. Чернівці: Книги-21, 2018. 320 с.
8. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Вузкий коридор. Держави, суспільства і доля свободи / пер. з англ. Г. Шпак. Київ: Наш Формат, 2020. 520 с.
9. Лурье Т. В. Историческая этнология. Москва:

Аспект Пресс, 1997. 448 с. **10.** Тишков В. А. Российская идентичность: внутренние и внешние вызовы. URL: <http://www.valerytishkov.ru/engine/documents/document2648.pdf>.

References:

- 1.** Royik N. Experience in Constructing Historical Memory and Reconciliation in Western and Central Europe // «Gileya: scientific bulletin» Collection of scientific works. Kyev, 2020. *Issue*. 156 (№ 5). P. 343-349.
- 2.** F. Fukuyama. Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment (NY, Farrar and Giroux, 2018, ISBN 978-0-374-129-293)
- 3.** Ibid.
- 4.** The Ukrainian People made an Experiment. And Soon There Will be an Verdict – successful or not. *Den'*. 2020, 6-7 March.
- 5.** T. Snyder The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999 (Yale University Press. New Haven & London, 2003, ISBN 978-966-378-516-5).
- 6.** Germany's Historical Responsibility to Ukraine // *Den'*, 2017, 7-8 July.
- 7.** A. Kappeler. Ungleiche Bruder. Russen und Ukrainer vom Mittelalter bis zur Gegenwart. C. H. Beck, Munchen, 2017, ISBN 978-617-614-225-6
- 8.** D. Acemoglu, J. A. Robinson. The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty (NY, Penguin Press, 2019, ISBN 978-073-522-438-4)
- 9.** T. Lur'e Historical Ethnology. Moscow: Aspekt Press 1997. 448 p.
- 10.** V. Tishkov Russian Identity: Internal and External Challenges. <http://www.valerytishkov.ru/engine/documents/document2648.pdf>

Stetsenko Svitlana. Political perspectives of historical memory

Constructing a non-conflict space of historical memories of polyethnic nations remains a systemic challenge for nation states and their alliances. Combination of consolidated historical memory, which differentiates the political nation, with the institution of citizenship involves the institutionalization of historical memory in the resource potential of the nation and the political course of the state. An identity policy, which is responsible for the stability of the political community, is involved in the context of political decision-making.

The actualization of the historical memory subjectivity problem of the politics of identity in the conditions of a hybrid war makes it possible to neutralize the propaganda and revanchist character of Russian historical narratives about “the arsonists” of World War II, including not only Hitler’s bloc. Ukrainian nationalism is considered a real historical phenomenon with its own genealogy (according to T. Snyder). Political prospects of historical work for the Ukrainian nation are emphasized in order to understand own role in the Soviet policy of terror. A warning on the European and international consequences of a misunderstanding of the history of Ukrainian state- and nation-building is transmitted.

Key words: historical memory, historical narratives, identity politics, civic identity, national identity

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 352.075.2

DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-221

І. О. КРЕСІНА
О. М. СТОЙКО
А. А. КОВАЛЕНКО

ЧИННИКИ ПОСИЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ МІСТ*

У контексті світової тенденції до урбанізації виділено та проаналізовано три ключових чинники, що зумовлюють необхідність перегляду політико-правового статусу міст: реалізація принципу субсидіарності у ході децентралізаційної реформи, активізація політичної участі та надзвичайна розмаїтість демографічного та етнічного складу міського населення, насамперед у результаті міграційних процесів (внутрішніх та зовнішніх). Розглянуті концепції права міста та стандартів громади як відповідь на виклики, з якими стикаються сучасні великі урбанізовані центри.

© *КРЕСІНА Ірина Олексіївна* – доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0771-9707>; e-mail: i.kresina@icloud.com

© *СТОЙКО Олена Михайлівна* – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1021-5270>; e-mail: starkol@gmail.com

© *КОВАЛЕНКО Анатолій Андрійович* – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: [0000-0002-8033-4427](https://orcid.org/0000-0002-8033-4427); e-mail: polit@ln.ua

* Стаття підготовлена у рамках наукового проекту «Особливості адміністративно-територіального устрою України в умовах децентралізації»

Ключові слова: урбанізація, децентралізація, субсидіарність, міграція, право міста, стандарти громади.

Kresina Iryna, Stoyko Olena, Kovalenko Anatolij. Factors of strengthening the political and legal status of cities

In the context of the global trend towards urbanization, three key factors that necessitate a revision of the political and legal status of cities have been identified and analyzed: implementation of the principle of subsidiarity during decentralization reform, increased political participation and extreme demographic and ethnic diversity of urban population as a result of internal and external migration. Concepts of right of the city and community standards are considered in response to the challenges faced by modern large urban centers.

Key words: urbanization, decentralization, subsidiarity, migration, right to the city, community standards.

У світі невідмінно триває процес зростання міського населення: у 2015 році 54 % населення світу (4 млрд осіб) проживали в міських районах, а до кінця 2036 року цей показник становитиме 62 % (5,4 млрд осіб) [1]. У Куала-Лумпурській декларації «Міста-2030» (2018) вказувалося на наявність низки тенденцій і проблем у нашому дедалі більш урбанізованішому світі, зокрема:

– зростання кількості міського населення, старіння населення, насамперед міського (населення віком 60 років і старше у світі зростає на 3,3% щороку швидше, ніж у будь-якій іншій віковій групі);

– збільшення нерівності: розрив між багатими та бідними є найвищим за останні 30 років і найбільш очевидним у містах, оскільки на 1% осіб, які отримують найвищі доходи, припадає вдвічі більша частка зростання доходів після 1980 року, ніж на 50% найбідніших людей у світі [2];

– прискорення міграційних процесів: кожна сьома людина в світі є мігрантом, більшість мігрантів проживають у містах. У Сідней, Лондоні і Нью-Йорку мігранти становлять понад третину населення, а в деяких містах, наприклад Брюсселі, Досі, Дубаї та Ель-Кувейті, чисельність міжнародних мігрантів значно перевищує чисельність місцевого населення [3].

У Новій програмі розвитку міст ООН визнається, що урбанізація має низку позитивних наслідків і може бути рушійною силою сталого та інклюзивного економічного зростання. Зокрема, урбанізація сприяє соціально-економічному прогресу, оскільки пов'язана з підвищенням продуктивності праці та поліпшенням яко-

сті життя; забезпечує розширення соціальної свободи, створення робочих місць тощо.

Однак, попри особливе становище міст у сучасному світі та їх важливість у майбутньому, питання необхідності перегляду їх політико-правового статусу майже не актуалізоване. Теоретичне обґрунтування особливого політико-правового статусу міста можна знайти у концепції права міста (*right to the city*), запропонованій Г. Лефевром [4]. У дусі неомарксистської традиції кінця 1960-х років він вважав, що містяни поступово освоюють міський простір і розвивають мережу соціальної взаємодії, що дає змогу подолати соціальні атомізацію та відчуження, зумовлені розвинутим капіталізмом. Це колективне право мешканців міст на справедливе його використання, легітимацію діяльності громадських організацій для повного здійснення права на вільне самовизначення і гідний рівень життя. На сучасному етапі зміцнення конституційного статусу міст розглядається як протидія монопольному становищу сучасної держави-нації у питаннях ідентичності та солідаризації громадян в епоху міст [5].

На нашу думку, три основних чинники зумовлюють необхідність посилення політико-правового статусу міста: реалізація принципу субсидіарності, розширення політичної участі та різноманіття демографічного та етнічного складу міського населення, насамперед у результаті внутрішніх та зовнішніх міграційних процесів, що призводять до значної диференціації соціальних груп у місті.

Одним з основних чинників, що зумовлює розширення компетенції великих урбаністичних центрів у сучасному світі, є послідовне застосування принципу субсидіарності, що, в свою чергу, вимагає виконання органом влади лише тих завдань, які не можуть бути передані на нижчі рівні публічного управління. Міська влада є набагато ближчою до людей, ніж загальнонаціональна політика, не лише з точки зору масштабу, а й природи проблем, вирішенням яких вона займається. На користь якомога ширшого впровадження принципу субсидіарності в контексті міської агломерації можна назвати два чинники, або міркування: 1) ефективність (органи місцевої влади найкраще задовольняють щоденні потреби містян), 2) демократичне управління (повноваження з прийняття рішень має належати тому демократичному органу, який може успішно

приймати рішення та є підзвітним, розташованим максимально близько до тих, кого ці рішення стосуються).

Схожа думка втілена у низці конституційних текстів, починаючи зі вступних положень основоположних документів Євросоюзу до рішень Європейського суду з прав людини. Так, ст. 5 Договору про заснування Європейської Спільноти містить таке положення: у сферах, що не належать до її виключної компетенції, Спільнота діє згідно з принципом субсидіарності лише тоді й у такому обсязі, коли держави-члени не можуть належним чином досягти мети запланованого заходу, натомість це краще здійснити на рівні Спільноти з огляду на масштаби чи результати запропонованих заходів. Принцип субсидіарності часто застосовується у міжнародних та транснаціональних режимах із захисту прав людини, зокрема Європейським судом з прав людини [6].

Наступний вагомий аргумент на користь зміцнення органів влади міста пропонує керівний принцип політичної участі – залучення усіх зацікавлених сторін до прийняття рішень, що їх заторкує. Ще у Кодексі Юстиніана згадувалося, що «все, що стосується всіх, має бути схвалене усіма» (*Quod omnes tangit debet ab omnibus approbari*). Іншими словами, ті, кого стосуються політичні рішення, повинні бути представлені в органах, які приймають ці рішення або ж отримати компенсацію за брак їх репрезентації. У сучасному розумінні цього принципу вважається, що в умовах демократичного ладу влада має пропорційно розподілятися серед усіх учасників, зацікавлених у цьому рішенні. Чим більшого кола акторів стосується певне рішення, тим ширше вони мають бути залучені до його прийняття безпосередньо чи опосередковано через своїх представників. Однак на практиці цей принцип реалізувати досить складно. У сучасному взаємозв'язаному світі, де складно виділити конкретні сфери, позначити кордони, більшість рішень можуть впливати на значну кількість людей, що фактично зводиться до вимоги, щоб кожному було надано право брати участь у прийнятті всіх рішень, що приймаються у будь-якій точці світу.

І хоча повна реалізація на практиці ідеї залучення усіх зацікавлених сторін є досить складною, проте її намагаються дотримуватися у випадку прийняття публічних рішень, зокрема щодо міської політики. Іншими словами, невідповідність між постійним

зростанням послуг, що надаються містом, та брак у нього влади та автономії вказує на критичний дефіцит демократії.

Міста та їх мешканці часто роблять непропорційно великий внесок у розвиток національної економіки, беручи величезний тягар та відповідальність у таких сферах, як соціальна інтеграція, підтримка громадського порядку та запобігання злочинам, забезпечення житлом та житлово-комунальними послугами, а також багато сервісних послуг в інших сферах. Більше того, у багатьох міських центрах значна кількість мешканців щодня добираються на роботу до міста, але платять податки за місцем проживання – у передмістях. Іншими словами, міські служби надають цілий перелік послуг (прибирання вулиць, утилізація відходів) мільйонам споживачів, які за них не платять. Результатом цього часто є збільшення розриву в якості послуг, що надаються муніципальними школами, закладами охорони здоров'я та громадським транспортом, порівняно з передмістями, в яких проживають представники середнього класу та заможні верстви населення, які отримують кращий сервіс. Таким чином, містяни двічі опиняються у невідгідному становищі: по-перше, вони допомагають субсидіювати послуги, відкриті для всіх споживачів незалежно від місця їх проживання і сплати ними податків до міської казни. По-друге, вони не мають права голосу при визначенні того, чи повинно місто мати певні джерела доходу щодо різноманітних спільнот, що користуються його інфраструктурою.

Необхідність надання нових повноважень місту зумовлена різноманітністю складу їх мешканців і тим, що вони перебувають на передовій основних викликів – від управління культурним багатоманіттям та соціальною інтеграцією до протидії соціально-економічній нерівності, запобігання злочинності тощо. Сам масштаб і характер таких проблем вимагають суттєвого представництва в органах, що займаються розв'язанням цих проблем. Це ще важливіше, позаяк великі міста часто стають об'єктами масштабних внутрішніх і міжнародних міграцій, вони першими відчують наслідки рішень, що приймаються органами центральної влади у сфері міжнародних відносин, і при цьому майже не представлені у складі відповідних органів.

Різнманіття міської політики є ще однією причиною для визнання необхідності закріплення за великими містами з неодно-

рідним етнічним складом особливого статусу в конституції. Великі міста історично були місцем поселення етнічних меншин у США, а у континентальній Європі агломерації є більш неоднорідними за своїм етнічним складом, ніж інші регіони держави [7]. Надзвичайна різноманітність є провідною характеристикою повсякденного міського життя: мешканці інших територій не стикаються з такими проблемами інтеграції та співіснування різнорідних соціальних груп у масштабах великих урбаністичних центрів.

У зв'язку з високим ступенем різнорідності мешканців агломерацій у низці країн світу дедалі активніше застосовується поняття «стандарти спільноти», що передбачає врахування локального контексту при тлумаченні конституційних принципів. Воно вперше було застосоване у США у 1973 році у справі Міллер проти Каліфорнії [8], коли суд постановив неконституційним розуміти Першу поправку до Конституції, що забороняє Конгресу обмежувати свободу слова, преси, зборів та віросповідання, як однакове сприйняття прийнятної поведінки у різних містах та штатах країни. Різноманіття місцевих звичок та менталітету слід оберігати від абсолютизму нав'язуваної одноманітності. Верховний суд Ізраїлю у 2004 році розширив цю концепцію, включивши до неї право органів місцевої влади діяти на власний розсуд, вирішуючи питання про задоволення особливих потреб релігійних громад [9]. За останні роки концепція стандартів громади стала предметом дискусій у США щодо широкого переліку питань, від свободи віросповідання до контролю над вогнепальною зброєю [10]. Очевидно, що право мешканців Аляски носити зброю відрізняється від того, що мають мешканці Нью-Йорку, тому суди повинні враховувати місцеві відмінності щодо володіння зброєю, більше захищаючи право на зброю в сільській місцевості й більше свободи дій щодо регулювання обігу зброї у містах [11]. Деякі американські дослідники навіть вважають, що місто повинно мати право утверджувати свій статус як незалежної, демократичної спільноти, спроможної, зацікавленої у тлумаченні конституції штату чи Основного закону держави для обмеження влади центру [12].

Україна частково зробила кроки до визнання особливостей управління великими міськими центрами. У Конституції України закріплено особливий статус Києва як столиці держави і навіть прийнято відповідний закон, який постійно змінюється і допов-

нюється, що, однак, має незначний позитивний вплив на управління містом. На етапі другого читання перебуває проект закону про столицю [13], автори якого сподіваються з його допомогою впровадити модель сталого розвитку міста, оновити принципи стратегічного планування та перейти до нових основ містобудування. Функції місцевої державної адміністрації будуть обмежені здійсненням адміністративного нагляду за рішеннями Київради, її нового виконавчого органу – Магістрату, якому і перейдуть всі права з управління містом, та за діяльністю мера. Законопроектом також запропоновано розділити представницьку (рада) і виконавчу (мер) гілки місцевого самоврядування. Для цього буде створена колегія Київської міської ради, до складу якої, окрім міського голови, ввійдуть представники депутатських фракцій та голови постійних комісій, для формування порядку денного з урахуванням інтересів усіх сил, представлених у раді. Також будуть відновлені районні ради, максимально наближені до мешканців міста, до відання яких входитимуть господарські питання та розробка детальних планів розвитку відповідної території з урахуванням думки місцевих жителів.

Виборчий кодекс України (2020) [14] передбачає різні підходи до виборів депутатів сільських, селищних, міських рад у територіальних громадах із кількістю виборців до 10 тисяч і більше (ст. 192). У першому випадку не менше 2 і не більше 4 депутатів обираються за мажоритарною системою відносної більшості в багатомандатних виборчих округах, на які поділяється територія відповідної територіальної громади. У більших територіальних громадах вибори проводяться за системою пропорційного представництва з відкритими виборчими списками місцевих організацій політичних партій. Що стосується вибору міського голови, то якщо у місті проживають менше 75 тис. осіб, то вибори проводяться за мажоритарною виборчою системою відносної більшості, в іншому випадку – за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості, що зазвичай означає проведення виборів у два тури, у результаті чого виключається можливість перемоги кандидата, який отримав відносно незначну кількість голосів, особливо з огляду на традиційно низький рівень явки на місцеві вибори, і відбувається процес консолідації виборців навколо найбільш компромісної фігури у другому турі.

Однак з огляду на нинішню роль міст і їх значення у майбутньому, цих кроків недостатньо, і наступний етап децентралізаційної реформи має зосередитися на підвищенні статусу міст, створенні сприятливих умов для співробітництва між містами та прилеглими територіальними громадами.

1. New Urban Agenda. United Nations 2017 66A/RES/71/256. URL: <https://habitat3.org/documents-and-archive/new-urban-agenda/>. 2. World Inequality Report 2018. URL: <https://wir2018.wid.world/>. 3. International Migration Report 2017 (ST/ESA/SER.A/404). United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2017. 4. Lefebvre H. The Right to the City / Kofman E., Lebas E. (eds.) *Writings on Cities*. London: Blackwell, 1996. P. 63–184. 5. Hirschl R. *City, State: Constitutionalism and the Megacity*. Oxford: Oxford University Press, 2020. 273 p. 6. Besson S. Subsidiarity in International Human Rights Law – What Is Subsidiary about Human Rights? *American Journal of Jurisprudence*. 2016. Vol. 61. № 7. P. 69–107; Carozza P. G. Subsidiarity as a Structural Principle of International Human Rights Law. *American Journal of International Law*. 2003. Vol. 97. № 1. P. 38–79. 7. Natale F., Scipioni M., Alessandrini A. Spatial Segregation of Migrants in EU Cities / Divided Cities: Understanding Inter-urban Inequalities. Paris: OECD, 2018. P. 91–92. 8. *Miller v. California*, 413 U.S. 15 (1973). 9. *Solodkin v. Beit Shemesh Municipality* (2004). URL: <https://versa.cardozo.yu.edu/opinions/solodkin-v-beit-shemesh-municipality>. 10. Rosen M.D. The Radical Possibility of Limited Community-Based Interpretation of the Constitution. *William and Mary Law Review*. 2002. Vol. 43. P. 927–1010. 11. Hill J. North to the Future of the Right to Bear Arms: Analyzing the Alaska Firearms Freedom Act and Applying Firearm Localism to Alaska. *Alaska Law Review*. 2016. Vol. 33. P. 125–155. 12. Barron D. J. Why (and When) Cities Have a Stake in Enforcing the Constitution. *Yale Law Journal*. 2006. Vol. 115. P. 2218–2253. 13. Проект Закону про місто Київ – столицю України №2143-3 від 24.09.2019. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66939. 14. Виборчий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20/conv#n2577>.

Kresina Iryna, Stoyko Olena, Kovalenko Anatolij. Factors of strengthening the political and legal status of cities

In the context of the global trend towards urbanization, three key factors that necessitate a revision of the political and legal status of cities have been identified and analyzed: implementation of the principle of subsidiarity during decentralization reform, increased political participation and extreme diversity of urban population as a result of internal and external migration.

City governments are much closer to the people than national politics, not only in terms of scale but also in the nature of the problems they address. The

need to benefit from wider implementation of subsidiarity in the context of urban agglomeration is due to considerations: 1) efficiency (local governments better meet the daily needs of citizens) and 2) democratic governance (decision-making power should belong to those democratic bodies that can successfully make decisions, are accountable and as close as possible to those whom these decisions concern).

The next strong argument in favor of strengthening the city offers the guiding principle of political participation – the involvement of all stakeholders in the decision-making. Those who are affected by political decisions must be represented in the decision-making bodies or be compensated for their lack of representation. That is, in a democratic system, power should be proportionally distributed among all stakeholders.

The need to provide new powers to the city is due to the diversity of the composition of their inhabitants and the fact that they are at the forefront of the main challenges – managing cultural diversity and social integration, countering socio-economic inequality, preventing crime, etc. The very scale and nature of such problems requires substantial representation in the bodies dealing with these problems.

Due to the high degree of heterogeneity of residents of agglomerations in a number of countries of the world, the concept of «community standards» is widely accepted and implies taking into account the local context when interpreting constitutional principles.

Ukraine has made some steps towards recognizing the specifics of managing large urban centers. The Constitution enshrines the special status of Kyiv as the capital of the state, and even a corresponding law has been adopted, which is constantly changing and supplemented, which, however, has a slight positive impact on the management of the city.

However, given the current role of cities and their importance in the future, these steps are not enough and the next stage of decentralization reform should focus on raising the political and legal status of cities, creating favorable conditions for cooperation between cities and adjacent territorial communities.

Key words: urbanization, decentralization, subsidiarity, migration, right to the city, community standards.

А. І. НЕКРЯЧ
І. П. ЛОПУШИНСЬКИЙ
Л. П. ОЛЕНКОВСЬКА

МІСЦЕВА ВЛАДА УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ: ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКІ АСПЕКТИ

Розглядаються механізми формування сучасної моделі місцевої влади в контексті політико-управлінських підходів. Доведено, що процес децентралізації влади, який розпочався 2014 року, започаткував нову концепцію відносин центру та регіонів, відмінне розуміння інституту місцевого самоврядування, спроможного забезпечити належний рівень та якість життя людей. Визначено роль і місце самоврядних цінностей та їх вплив на активність населення, розбудову самодостатнього самоврядування, спроможного протистояти внутрішнім і зовнішнім викликам сьогодення. Підтверджено нагальну потребу налагодження конструктивного співробітництва та взаємодії з усіма членами територіальних громад, місцевою елітою, громадськими об'єднаннями. З'ясовано проблеми, що проявилися на нинішньому етапі перезавантаження місцевої влади.

Ключові слова: держава, децентралізація, місцева влада, місцеве самоврядування, управління, самоврядні цінності, партнерство, територіальна громада.

© НЕКРЯЧ Анастасія Іванівна – доктор політичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних та соціальних дисциплін Полтавського державного аграрного університету; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5058-4145RBVE1994>; e-mail: anastasian1947@gmail.com

© ЛОПУШИНСЬКИЙ Іван Петрович – доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри державного управління і місцевого самоврядування Херсонського національного технічного університету, заслужений працівник освіти України; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7460-7476>; e-mail: doktordumetaua.@meta.ua

© ОЛЕНКОВСЬКА Лариса Павлівна – кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування Херсонського національного технічного університету; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8417-3827>; e-mail: Olenkovska@gmail.com

Nekryach Anastasia, Lopushynskiy Ivan, Olenkovska Larysa. Local government of Ukraine on the path of democratic transit: political and management aspects

The article deals with the mechanisms of the formation of the modern model of the local administration in the context of political and managerial approaches. It proves that the process of power decentralization, which began in 2014, was the start for the new conception of relations between regions and the centre and for the different meaning of the institute of the local administration, which is able to provide an appropriate standard of living for people. The article also deals with the role and place of self-governing values and their impact on public involvement and development of self-government that is able to counter internal and external challenges of the current situations. It proves that there is an urgent need for productive collaboration and interaction between all members of territorial communities, local governing class and public organizations. Attention is also paid to the problems concerning the current stage of the local administration restarting.

Key words: *state, decentralization, local administration, local self-government, territorial community, management, self-governing values, partnership.*

У наш час, коли відбуваються доленосні й швидкі зміни в українському суспільстві та державі, масштабність і складність завдань, що стоять перед ними, потребують для свого вирішення використання багатьох інститутів, уключаючи інститут місцевого самоврядування. Визнання місцевого самоврядування в статусі однієї із засад конституційного устрою, конституційного принципу організації та здійснення влади в суспільстві й державі передбачає встановлення децентралізованої системи управління, закріплення нових основ взаємовідносин центру, регіонів і місцевих органів. При цьому слід ураховувати й те, що наша держава прагне стати впливовим, передбачуваним міжнародним актором і побудувати демократичну, правову, соціально спрямовану державу, а в перспективі – реалізувати стратегічну зовнішньополітичну мету щодо інтеграції до європейської спільноти.

Саме тому реалізація цих непростих завдань у ситуації, коли держава реально перебуває в стані воєнного конфлікту із РФ, а діяльність державних інституцій має бути ефективнішою, внутрішні й зовнішні виклики потребують суттєвих змін у всіх сферах і на всіх рівнях управління, уключаючи центральний та регіональний.

Метою статті є розкриття механізмів формування нової моделі місцевої влади в контексті децентралізації, формування самоврядних цінностей як важливого підґрунтя розбудови дієздатного самоврядування, спроможного протистояти внутрішнім і зовнішнім викликам, налагодження партнерського співробітництва в межах територіальних громад.

Аналіз останніх досліджень та публікацій дав змогу встановити, що науковцями приділяється значна увага проблемам децентралізації влади, розбудови самодостатньої місцевої влади в умовах державотворення. Теоретичні дослідження та практичні напрацювання означеної проблематики розкрито в працях вітчизняних учених – О.В. Батанова [1], М.М. Іжі [2], Є.К. Іщейкіна [3], А.С. Матвієнка [4], Р.М. Плюща [5], В.В. Рильської [6] та ін. Узагальненим висновком можна вважати те, що останнім часом у нашій країні стало більше уваги приділятися розвитку місцевого самоврядування, його законодавчому регулюванню, посилилася зацікавленість у вивченні зарубіжного досвіду муніципального управління. Науковці детально вивчають практику переходу від попередньої системи самоврядування до нових форм її функціонування. Дослідники зазначають, що розпочата децентралізація влади заклала вагоме підґрунтя демократичного транзиту від жорсткої централізації до децентралізації всієї системи управління. Як складне суспільне явище, місцеве самоврядування постає однією із засадничих основ конституційного устрою нашої держави, проте не є «державою в державі», а лише формою самоорганізації населення на місцевому рівні, як, власне, це й визначено ст. 5 Конституції України: народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Науковці зазначають, що місцеве самоврядування на нинішньому етапі розвитку – це відродження історичної пам'яті українського етносу, поступовий рух до стандартів, закріплених Європейською Хартією місцевого самоврядування [7], позаяк європейський вибір для нашої держави конституційно визначено як пріоритетний у зовнішній політиці, і він значною мірою залежить від проведення ефективних трансформацій на місцевому рівні. Саме з метою активного залучення органів місцевого самоврядування до процесів державотворення, забезпечення національної єдності українського народу, розвитку культури і самобутності регіонів, сталого розвитку територіаль-

них громад з урахуванням кращого європейського досвіду, посилення зв'язків із регіонами та державами-членами Європейського Союзу, обміну досвідом та налагодження ефективної взаємодії між представниками органів місцевого самоврядування та державними органами влади, вирішення проблемних питань соціально-економічного розвитку в лютому 2021 р. Указом Президента України було створено Конгрес місцевих та регіональних влад України зі статусом дорадчо-консультативного органу при Президентові України та затверджено Положення про нього [8; 9].

Складні й суперечливі процеси, що відбуваються на теренах нашої країни, пов'язані із недостатньою ефективністю започаткованих суспільних реформ, низькою довірою населення до інститутів влади та управління на всіх рівнях, наявністю затяжного конфлікту на Сході України, окупацією РФ Автономної Республіки Крим, впливом світових глобальних викликів, що вносять суттєві корективи до стратегії і тактики діяльності державних структур, потребують від останніх прискореного реформування місцевої влади, наповнення її сучасним змістом, який би відповідав рівню розвитку українського суспільства та потребам сьогодення. Своєю чергою, це зумовило потребу виважено підійти до вирішення питання взаємозв'язку адміністративно-територіального поділу і територіальної основи місцевого самоврядування, проведення системної реформи місцевої влади, політико-правового та матеріально-фінансового її забезпечення.

Інститут місцевого самоврядування в Україні – це специфічний рівень влади, особлива форма її здійснення, що передбачає інший від держави алгоритм управління, принципи організації й взаємодії центру та регіонів. «... Вони не конкуренти й не суперники, а партнери та одна команда, і це потрібно усвідомити», – наголосив Глава держави на Всеукраїнському форумі «Україна 30» 25 лютого 2021 р.

Специфіка їх взаємодії полягає в тому, що ці два рівні влади взаємозалежні та взаємозумовлені, позаяк у них єдине джерело – влада народу. Це аксіома. Водночас органи місцевого самоврядування функціонують у межах відповідних територіальних одиниць, виконують багато функцій і забезпечують загальне благополуччя і добробут тих, кому покликані служити. Так, місцеве самоврядування – це право громадян, населення певної території на

самостійне відання місцевими справами. Визнаючи і гарантуючи це право, держава визнає самостійність місцевого самоврядування в межах його повноважень, бере на себе зобов'язання створювати необхідні умови для їх здійснення.

У контексті вищезазначеного слід назвати окремі ознаки, якими володіє цей інститут громадянського суспільства, та показати його значущість у системі народовладдя, розкрити природу, основні принципи та функції. Головна сутнісна ознака полягає в тому, що суб'єктом місцевої влади безпосередньо є мешканці територіальних громад, які здійснюють самоврядування відповідно до Основного Закону, а також через безпосередні та представницькі форми демократії, органи самоорганізації населення тощо. До важливих ознак, окрім населення, слід віднести: комунальну власність, місцевий бюджет, право видавати нормативно-правові акти місцевого рівня тощо.

В сучасних умовах на зміцнення місцевого самоврядування значний вплив справила реформа децентралізації влади, що стала важливим пріоритетом для нашої держави і заклала підвалини трансформації регіональних і самоврядних систем управління. У ході її проведення місцеві органи влади отримали більше повноважень і компетенції, фінансового забезпечення, земельні та майнові ресурси. На нашу думку, це складний політичний, організаційний, глибоко продуманий крок з боку держави щодо перезавантаження регіональної і місцевої влади, пошуку оптимальної моделі співіснування людей. Започаткована самоврядна модель, надані їй фінансові і управлінські можливості розширили права мешканців, дали змогу реалізувати місцеві ініціативи, розкрити власний потенціал населення відповідної території на самостійне ведення справ, задоволення потреб без опіки та диктату центру.

Наразі у вітчизняну практику закладено концептуально нові підходи, стандарти та цінності з урахуванням світової та європейської самоврядної системи управління. Справді, це своєрідний прорив у сфері державного управління, що має бути конструктивним, прозорим та дієвим.

Завдяки децентралізації розпочалася побудова нових суспільно-політичних відносин центру, регіонів, місцевих органів, громад, бізнесу, підприємницької сфери, інститутів громадянського суспільства, визнаючи їх значущість у державотворчих процесах.

У цілому реформа підтвердила ключове значення ст. 7 Конституції України: держава визнає і гарантує самостійність місцевого самоврядування, ст. 140-146 – щодо його правових засад. Конституційні гарантії стали своєрідною «дорожньою картою» підтримки процесу децентралізації, хоча труднощів організаційного та правового порядку уникнути не вдалося.

Так, через наявність на території України зон ризику в безпосередній близькості до тимчасово окупованих РФ територій, у тому числі АР Крим, Постановою Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» [10], що закріпила розпорядження Кабінету Міністрів України «Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад областей» [11; 12; 13], було створено низку громад, розбудованих скоріше за політичною, ніж економічною доцільністю. Наприклад, Генічеська та Новотроїцька громади Херсонської області Генічеського району, площа кожної з яких понад 2,5 тис км², що створює як логістичні труднощі, так і управлінські. Такі громади вимагають державної підтримки, адже уряд адміністративно створив простір, який вимагає активної реконструкції з метою забезпечення реальної доступності адміністративних та соціальних послуг у громадах.

У цьому контексті виникли проблеми політичного характеру. Відповідно до свого призначення у місцевої влади немає важливіших завдань, ніж належне життєзабезпечення населення як основної умови існування та стабільності самої влади. Політичного змісту ці питання набувають через те, що ухвалення рішень на місцевому рівні передбачає постійне вирішення конфліктів і примирення інтересів різних груп.

Як відомо, Виборчий кодекс України створив умови для запровадження на місцевому рівні пропорційної виборчої системи для громад з чисельністю виборців понад 10000 осіб та правом висування кандидатів у депутати політичними партіями без прив'язки до місця реєстрації, що спричинило появу політичного маргіналітету, який через відсутність реальних зв'язків із громадою не виконує своїх депутатських обов'язків у раді, депутатом якої він є. Це, очевидно, потребує коригування. Асоціацією міст України проведено аналіз, який свідчить, що цей поріг має бути піднятий до рівня громад з чисельністю виборців від 90 тис.

Крім того, незавершеність реформ в інших сферах, неврегульованість питань адміністративного правонаступництва спричинили низку соціальних та економічних проблем. Органи місцевого самоврядування отримали в спадок системи надання послугу в стані, що не відповідає жодним стандартам. Більше того, самі стандарти надання послуг або відсутні, або не відповідають сучасним умовам. Зокрема, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування і районних державних адміністрацій» [14] передбачено, що всі об'єкти комунальної власності районних рад передаються територіальним громадам за місцем їх адміністративного розміщення. Хоча відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні (ст. 26), компетенція щодо рішення про прийняття об'єктів до комунальної власності належить місцевим (сільським, селищним, міським) радам, оскільки фінансування таких об'єктів здійснюватиметься з місцевих бюджетів.

Отже, сформовані територіальні громади отримали додаткове навантаження у вигляді, наприклад, закладів охорони здоров'я, переведення яких на місцевий рівень на жодному етапі медичної реформи не передбачалося, оскільки в 2020 – на початку 2021 р. йшлося про формування госпітальних округів та збереження системи охорони здоров'я у віданні держави або збереження її на рівні обласних рад. Наразі ж територіальні громади вимушені відшукувати шляхи оптимізації діяльності лікувальних закладів, розрахованих на іншу кількість людей і території. І жодним чином законами не врегульовано потребу участі сусідніх громад, що користуються послугами конкретної лікувальної установи, в її співфінансуванні.

Зазначимо, що органи місцевого самоврядування посідають особливе місце в системі управління, оскільки мають особливий об'єкт управління: питання місцевого значення. Ключовим поняттям при цьому виступає *самостійність, яка гарантується державою (ст. 7 Конституції України)*. Іншим проявом принципу самостійності місцевого самоврядування і водночас гарантією є співвідношення повноважень та матеріально-фінансових ресурсів. До числа гарантій, які забезпечують самостійність, можна віднести й те, що зміна меж територій, у яких здійснюється самовря-

дування, проводиться з урахуванням думки населення відповідної території, дозволяє їм формувати бюджети відповідно до місцевих пріоритетів і місцевої політики. Однак порушення методики формування спроможних громад [15] стало причиною появи громад, що не витримали конкуренції. Наприклад, Гладківську громаду колишнього Голопристанського району Херсонської області (нині – Скадовський район) було приєднано до інших громад через низький рівень спроможності.

Ще про одну ознаку слід наразі вести мову. Це власна відповідальність за організацію власного добробуту на місцях, ефективного управління місцевими справами, що безпосередньо залежить від змісту тих рішень, які ухвалюють органи місцевого самоврядування. Підготовка й ухвалення їх включає кілька стадій: формулювання потреб мешканців громад; офіційний їх розгляд; ухвалення або ж відхилення рішення або прийняття поправок; виконання ухваленого рішення. При їх підготовці важливо володіти достовірною інформацією щодо стану справ у громаді, запроваджувати принципи етики в процесі ухвалення рішень, а також прозорого, підзвітного та орієнтованого на громадян місцевого управління. Саме на це й спрямовано систему збирання та обробки статистичних даних «Автоматизована система муніципальної статистики», що передбачає консолідацію статистичних даних громад, можливості бенч-маркінгу, що в умовах відмови державної статистики від збирання даних по громадах є єдиною можливістю збирати та використовувати дані з метою ухвалення управлінських рішень. За великим рахунком, на місцевому рівні має бути відпрацьовано ефективний механізм їх ухвалення, що сприяв би комплексному вирішенню питань з найбільшою користю для людей.

Слід також звернути увагу на ту обставину, що територіальна громада сама по собі є складним суспільним організмом, тому будь-яке необґрунтоване рішення може призвести до негативних наслідків та небажаного підсумку. На нашу думку, навіть якщо проблеми знаходяться «на поверхні», то для їх розв'язання недоцільно використовувати радикальні засоби, а слід вдаватися до тих, що максимально задовольнили б інтереси сторін. Одним із таких засобів є *компроміс*. Принагідно зазначимо, останній потрібен при розгляді будь-якого місцевого питання, оскільки підтверджує намагання мешканців спільно вирішувати справи.

Як відомо, сучасне суспільство породило «політичну людину», ідеали та ціннісні орієнтації якої суттєво відрізняються від попередніх поколінь. Проявляється це в тому, що значна частина людей ігнорує місцеві вибори, що було підтверджено місцевими виборами 2020 р., мало цікавиться діяльністю депутатів місцевих рад, виявляє слабку зацікавленість у місцевому самоврядуванні як такому. Така ситуація є результатом низки політичних, організаційних та правових чинників. Своєю чергою, це недостатня робота місцевих партійних осередків, що згадують про електорат лише напередодні чергових виборів, постійно не мотивують його до співпраці, забувають про потребу виконання передвиборчих наказів, що призводить до втрати безпосередніх і зворотніх зв'язків та контактів.

Як свідчить практика, більшість людей мають обмежений, неформальний і епізодичний доступ до діяльності органів місцевого самоврядування. Хоча громадяни володіють природнім правом на участь у справах громади, правом знати все, що відбувається в ній, щоб обговорювати, порівнювати їх, з погляду власних і спільних інтересів. Принагідно слід зазначити, що люди часто незадоволені якістю послуг, що надають їм місцеві структури.

Тож щоб участь громадян у вирішенні місцевих справ була продуктивною, місцева влада насамперед має бути зацікавленою у формуванні самоврядних цінностей, таких як: рівність, демократія, відкритість, солідарність, згуртованість, повага, довіра тощо.

Так, переможцями конкурсу відкритого врядування 2021 р. стали обласні центри Вінниця й Тернопіль, демонструючи найширший доступ громадян до ухвалення управлінських рішень. Розвиваючи цей напрям, Асоціація міст України підписала меморандум із Мінцифрою, в межах якого в муніципалітетах з'являються посади СДТО – політичні посади, посадовці, на яких будуть опікуватися питаннями цифровізації муніципалітетів. Однак уже на цьому етапі розвитку громади забезпечують відкритість місцевих бюджетів, і навіть бюджетів автономних у фінансовому сенсі суб'єктів виконання місцевих бюджетів, зокрема освітніх закладів.

Практично всі громади є учасниками платформи «Прозорий бюджет». Кабінет Міністрів ухвалив Концепцію створення інтегрованої інформаційно-аналітичної системи «Прозорий бюджет» [16]. Одне із основних завдань системи «Прозорий бюджет» –

автоматизувати бюджетний процес та викоринити корупційну складову в ньому. Інформаційно-аналітична система «Прозорий бюджет» забезпечує прозорість бюджетних процесів та процедур на державному та місцевому рівнях, а також дозволяє громадянам контролювати використання коштів розпорядниками, одержувачами бюджетних коштів, державними підприємствами, Пенсійним фондом та Фондом соціального страхування.

Зазначимо, що самоврядні цінності – це регулятори бажань і потреб людей, їх мотивація, механізм підтримання певного порядку, узгодження інтересів та суспільних суперечностей. Вони безпосередньо не залежать від діяльності самого суб'єкта, не виникають із матеріальних речей, а є продуктом самоврядного процесу, загальної культури людей. Зауважимо, що цінності можуть як потрапляти до їх поля зору, так і випадати з нього через різні обставини та чинники, проте ніколи не припиняючи свого існування. Цінності є вічними категоріями і базуються на узгодженості та збалансованості інтересів людей, різних груп, місцевих і регіональних об'єднань, створюючи особливе підґрунтя, самоврядну матрицю, що стає основою розбудови самодостатньої, розвиненої, дієздатної влади. Самоврядні цінності відрізняються в часовому вимірі, на різних етапах існування суспільства і держави. Коротко розглянемо окремі з них та їх вплив на становлення сучасних територіальних громад і активність самих мешканців.

Передусім звернемо увагу на **рівність**, що в умовах самоврядування означає можливість отримувати доступ до всіх наявних благ та послуг. Питання рівності виникає через різні обставини: при здійсненні ухвалених рішень, що можуть бути вигідніші одним групам, ніж іншим, у прагненні ставитися до вимог усіх громадян на рівних і справедливих засадах у ході повсякденного управління. Проте в чому ж члени територіальних громад є рівними і як рівність впливає на відносини між ними та місцевою елітою? На нашу думку, егалітарний ідеал не розглядає всіх людей абсолютно однаковими, проте передбачає надання рівних можливостей і мотивує їх до взаємної терпимості. Рівність передбачає надання рівних можливостей усім мешканцям громад без винятку, вона стає своєрідним віддзеркаленням стану демократичності, справедливості, розподілу благ між членами громади, основою цивілізованості буття, якості та доступності послуг. Такий підхід базується

на тому, що громадянин виступає не тільки споживачем послуг, а й водночас платником податків і володільцем власності. Саме тому рівність у зверненнях до органів місцевої влади і рівність можливостей для кожного члена громади – це ключові ознаки місцевої влади. І хоча рівність у зверненнях і рівність можливостей є суттєвими для демократичного суспільства, проте існує велика відмінність між владою і впливом різних людей і груп. Ці відмінності суттєві й на практиці породжують несправедливість. Саме тому встановлення рівності неможливе без контролю самого населення і є головною ознакою демократичності та довіри на місцевому рівні. Такі можливості, як правило, громади реалізують через різні форми безпосередньої демократії, що впроваджуються свідомими громадами через ухвалення статутів територіальних громад. Безумовно, маємо практику використання як шаблону типового Статуту територіальної громади, затвердженого Кабінетом Міністрів України. Однак громади розширюють можливості реальної участі в ухваленні управлінських рішень через Статут. Процес роботи над ним консолідує громаду, перетворюється на школу активізму, сприяє реальному утвердженню громадянських цінностей і традицій.

Наукою і практикою доведено, що місцеве самоврядування є суттєвою і невід'ємною складовою демократії. Воно зміцнює права громадян і є важливим засобом політичної освіти та виховання. Місцеве управління охоплює поняття демократії, оскільки є тією сферою, де легітимна влада може здійснюватися і бути підконтрольною. Сама теорія демократії виходить із природи людини і його життя в суспільстві. Розвиток місцевого самоврядування на нинішньому етапі його розбудови неможливо здійснити без демократичного транзиту, без поліпшення якості місцевої демократії.

Як відомо, демократичні права і обов'язки пов'язані з двома проблемами. Перша – підзвітність і доступ до управління та управлінців. Цілком логічно, щоб утримувати своїх представників під контролем, люди повинні знати, чим вони займаються. І це друга проблема. Зазначимо, що демократія – це те, що люди роблять реально, а не те, що вони повинні були б робити взагалі. Відповідно до стандартів демократії важливо, щоб представницькі органи спільно із мешканцями ухвалювали рішення, базуючись на повній і точній, об'єктивній та неупередженій інформації. «Правила гри»

на інформаційному полі мають сприяти їм в отриманні актуальної та чіткої інформації, що буде викладена в доступній для сприйняття людей формі. Наприклад, система «Прозорий бюджет» надає доступ громадянам до інформації про публічні кошти на всіх стадіях планування та використання, сприяє підвищенню інвестиційної привабливості країни за рахунок більш відкритої політики уряду, зменшує вірогідності зловживань та вчинення корупційних дій на всіх етапах бюджетного процесу. В цьому контексті слід звернути увагу на той факт, що місцевому управлінню властивий суттєвий недолік. Це слабе комунікування з населенням на різних рівнях управління. Звісно, від цього політична влада тільки програє, оскільки зворотній зв'язок – це надійне підґрунтя для ухвалення своєчасних і виважених рішень. Нині комунікування реально здійснюють партійні осередки, групи тиску і ЗМІ. Місцева влада за власною ініціативою повинна сама виявляти найбільш проблемні питання своїх громадян, а не чекати ініціативи знизу, хоча наразі досить інтенсивно розвиваються нові форми комунікації: електронні петиції [17], електронні звернення, програма «Дія», що дають можливість пересічному громадянину розраховувати на оперативний зворотній зв'язок із місцевими чиновниками, місцевою елітою з метою задоволення своїх потреб.

Міське самоврядування – унікальна сфера, що сприяє втіленню таких рис демократії, як спільність завдань, відповідальність, толерантність, повага один до одного, солідарність та контроль. Зазначимо, що це добра школа політичного виховання населення, набуття ним навичок спільного розв'язання справ.

Складність і характер завдань, що реалізує місцева влада, потребує узгоджених дій у відносинах між місцевою елітою і мешканцями. У контексті цього слід вести мову про таку самоврядну цінність, як *відкритість*. Сутність останньої полягає в тому, що діяльність місцевих органів повинна бути прозорою. У межах громади має діяти надійний механізм ухвалення рішень від імені населення, розподілу фінансових ресурсів, запобігання корупційним схемам серед управлінського апарату. Відкритість формує підґрунтя *довіри до влади*. Проте виникає запитання: чи можна досягти цього в реальній практиці? Так, можна, проте за однієї умови: дії чиновників повинні бути підпорядкованими відповідним професійним стандартам та публічному обговоренню. Полі-

тика, яку вони здійснюють, планування і результати їхньої роботи постійно мають бути в полі зору мешканців територіальних громад та перебувати під їхнім контролем. Сучасний місцевий чиновник уособлює багато функцій: керівника, посередника між мешканцями і місцевою елітою, захисника суспільних інтересів, а тому має володіти такими рисами: мистецтвом міжособистісного спілкування, умінням вести перемовини в статусі представника партії, здатністю критичного мислення, ухвалювати продумані, виважені й раціональні рішення.

Принагідно зазначимо, що важлива роль у відкритості влади належить інформаційним сайтам. Практично всі органи місцевого самоврядування використовують Портал відкритих даних для поширення важливої інформації.

Ставлення влади до населення та задоволення його потреб значною мірою залежать від місцевих партійних осередків. Останні через своїх представників у депутатському корпусі повинні сприяти оперативному і справедливому розгляду звернень громадян, дотриманню всіх правових засобів, які б виключали переслідування з боку чиновників та захищали від свавілля, наклепу тощо. Саме тому відкритість, довіра формують підвалини ще однієї цінності – *справедливості*, яка є важливою самоврядною ознакою місцевої влади.

Проте неповною мірою врегульованість питань, пов'язаних із передачею до комунальної власності об'єктів з одного рівня на інший призвела до ситуації, коли мешканці не можуть у повному обсязі отримати медичні та інші послуги. Не запрацювали повною мірою на місцевому рівні й госпітальні округи.

Доцільно вести мову також про таку цінність, як *згуртованість*. Чим згуртованішою та мобільнішою є громада, тим більше завдань вона здатна вирішити на користь кожного її члена. Ця цінність безпосередньо пов'язана із зацікавленістю мешканців у спільному виробленні практичних форм функціонування громади, діяльності органів місцевого самоврядування, оскільки коли мешканці безпосередньо задіяні у вирішенні спільних завдань, вони поділяють результати та наслідки, ризики такої роботи.

Отже, місцева влада нині має значне нормативно-правове поле для створення сприятливого самоврядного середовища, в якому реально можна досягти балансу повноважень центру і регіонів,

захисту прав і свобод людини. Об'єднувальним чинником побудови такого самоврядного простору мають стати новообрані в жовтні в 2020 р. місцеві ради, що належним чином повинні задовольняти потреби та інтереси всіх мешканців, залучаючи останніх безпосередньо до практичних дій. Сприяти цьому має пряма і представницька форми демократії, що дають змогу мешканцям впливати на місцеву еліту, вимагаючи від останньої відкритості, оцінювати її роботу з погляду ефективності та доступності послуг, належного використання фінансових ресурсів.

Місцева влада повинна стати по-справжньому відповідальною за добробут своїх громадян, професійно управляти, розробляти і визначати пріоритетні напрями, цілі, яких прагне досягнути. Ця діяльність має враховувати нагальні потреби громадян. Своєю чергою, місцева еліта постійно повинна виявляти нові потреби, поточні вимоги, оперативно реагуючи на них.

Критерієм оцінки місцевої влади повинна стати підконтрольність з боку мешканців, рівень забезпечення громадянських прав і свобод, оскільки в умовах реформованої влади люди стають відповідальнішими за ухвалені рішення, справедливий розподіл благ на користь усіх, а не окремої групи чиновників.

Як відомо, місцеві влада є її політичним органом і має відображати політичні думки та прагнення електорату. Саме тому важливо досягати консенсусу в усіх питаннях місцевого життя, щоб очікування людей щодо місцевої влади та якості послуг, на які вони можуть розраховувати, ставали надійним підґрунтям розбудови справжніх самодостатніх територіальних громад, довіри до неї.

На ефективність місцевої влади значною мірою впливає співвідношення партійно-політичних сил, місцевих партійних осередків, груп тиску, зацікавлених груп та наскільки активно до самоврядного процесу залучено бізнесову та підприємницьку місцеву еліту. Остання відіграє важливу роль у місцевій економіці, залученні вигідних інвестицій, що мало б сприяти розвитку громад. Саме тому партнерська співпраця підприємців різних сфер з місцевою владою – запорука узгодженості інтересів зацікавлених сторін, оновлення місцевої економіки та розвитку новостворених громад з метою створення сприятливих умов для співіснування і проживання людей.

Українська модель самоврядування вибудовується на новітніх ціннісних орієнтаціях і стандартах. Вони віддзеркалюють наявний рівень демократії, є підсумком відповідної суспільної еволюції, зламу адміністративно-командної системи управління, диктату центру і, безперечно, зрілості самих громадян, які повсюдно демонструють готовність брати на себе повноту влади і відповідальність за вирішення місцевих справ. Самоврядні стандарти – це основоположні принципи, на основі яких існує злагода в будь-яких суспільних групах та об'єднаннях. У практичному плані вони сприяють формуванню середовища взаєморозуміння, узгодження індивідуальних і спільних позицій між усіма членами громади, заохочуючи їх до спільної праці. Це бажані настанови для кожного і громади в цілому, ключові орієнтири цивілізованого самоврядного простору, в якому кожен мешканець відчував би себе справжнім господарем власної долі і ставав солідарним з іншими членами громади за спільний добробут і благополуччя.

Самоврядні цінності – ефективний механізм легітимації місцевої влади та довіри до неї. Адже щоб досягти вищого рівня розвитку новоутворених територіальних громад у результаті децентралізації, потрібно налагодити дієву співпрацю, відкрите спілкування, постійний діалог місцевої влади, місцевої еліти і людей, оскільки лише через підходи мешканець виробляє власне ставлення до практичних дій місцевої влади, місцевих чиновників та офіційних осіб, депутатського корпусу. І або починає довіряти їй, співпрацюючи з нею, або, навпаки, нехтувати нею. Важливо, щоб самоврядні цінності та стандарти було закріплено в статутах, оскільки вони створюють ті життєво важливі, універсальні «правила гри», що регулюють усі сфери суспільного життя в межах територіальних громад. Цінності по-своєму захищають і зміцнюють права і свободи мешканців, стають важливим показником їхнього політичного виховання, набуття ними самоврядної культури, що полягає в переході від культури підпорядкування до культури участі.

Зарубіжний досвід територіальної організації місцевого самоврядування засвідчує багатогранність шляхів і форм вирішення місцевих справ. Місцеве самоврядування в Україні формується в нестандартних умовах, викликах, суперечностях. Складності додає ще той факт, що 7 років поспіль Україна перебуває в стані конфлікту із РФ через окуповані нею території. Водночас розпо-

чатий процес перезавантаження місцевої влади є незворотнім і нагальним та відповідальним для всього українського суспільства, оскільки спрямовує її в напрямку відродження цінностей та стандартів, закладених Європейською Хартією місцевого самоврядування [7], що збігається з європейським вибором нашої країни і відповідно до Основного Закону визнано пріоритетним напрямом на сучасному етапі державотворення. Однак зарано вважати, що процес перезавантаження регіональної і місцевої влади і вирішення питань територіальних засад відбувся остаточно. Це тривала робота. Тридцять років незалежності та п'ять років в умовах децентралізації лише концептуально окреслили орієнтири майбутньої влади. Для успішного її завершення знадобиться триваліший період і об'єднання зусиль центральної, регіональної й місцевої еліт, усього громадянського суспільства, асоціацій органів місцевого самоврядування. Власне, настав час, коли маємо дати чітку відповідь на запитання: яку владу хочемо мати: цивілізовану, демократичну, спроможну забезпечити нам якісне життя? Відповідь очевидна. Проте на таку модель потрібно працювати спільно: центру, регіонам, громадам. Тож попри події, що відбулися за роки незалежності Української держави, внутрішні виклики, зовнішні загрози, посилену централізацію, місцева влада змогла вижити й адаптуватися до нових умов і продовжити виконувати свою історичну місію життєзабезпечення людей.

1. Батанов О. В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 511 с. 2. Іжа М., Львова Є. Сучасні тенденції формування концепції сталого розвитку України у контексті демократичного врядування. *Актуальні проблеми державного управління*. 2011. Вип. 2. С. 3-6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ardyo_2011_2_3. 3. Іщейкін Є. К. Політико-правові засади бюджету участі в системі демократичних практик: світовий досвід і Україна: монографія. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2018. 404 с. 4. Матвієнко А. С. Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна: монографія. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2015. 376 с. 5. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні: монографія / за заг. ред. Р. М. Плюща. Київ: Рідна мова, 2016. 744 с. 6. Rylska V.V. Decentralization effect in Nordland counties experience for Ukraine. *Публічне управління*. 2017. №2. С.181-189. 7. Європейська Хартія місцевого самоврядування. *Місцеве самоврядування*. 1997. №1-2. С. 20. 8. Конгрес місцевих та регіональних влад при

Президентові України: Указ Президента України від 25 лютого 2020 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/73/2021-36833>. **9.** Про затвердження Положення про Конгрес місцевих та регіональних влад при Президентові України: Указ Президента України від 4 березня 2021 року №89/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-zatverdiv-polozhennya-pro-kongres-miscevih-ta-regi-66973>. **10.** Про утворення та ліквідацію районів: Постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>. **11.** Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад областей: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 червня 2020 року № 712-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/712-2020-%D1%80#Text>. **12.** Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05 лютого 2014 року №157-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91. **13.** Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 року № 333-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>. **14.** Про внесення змін до деяких законів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування і районних державних адміністрацій: Закон України від 17 листопада 2020 року № 1009-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-20#Text>. **15.** Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 року № 214. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015>. **16.** Про схвалення Концепції створення інтегрованої інформаційно-аналітичної системи «Прозорий бюджет»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2016 р. № 92-р. URL: <https://mof.gov.ua/uk/open-budget>. **17.** Єдинна система місцевих петицій. URL: <http://e-dem.in.ua>.

References:

1. Batanov O. V. (2003). Konstytutsiyno-pravovyy status terytorial'nykh hromad v Ukrayini. Kyiv: Vydavnychy dim «In Yure». 511 p.
2. Izha M., L'vova Ye. (2011). Suchasni tendentsiyi formuvannya kontseptsiyi staloho rozvytku Ukrayiny u konteksti demokratychnoho vryaduvannya. *Aktual'ni problemy derzhavnoho upravlinnya*. Vyp. 2. P. 3-6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2011_2_3.
3. Ishcheykin, YE. K. (2018). Polityko-pravovi zasady byudzhetu uchasti v systemi demokratychnykh praktyk: svitovyy dosvid i Ukrayina: monohrafiya. Kyiv: Vyd-vo «Yurydychna dumka», 404 p.
4. Matviyenko, A. S. (2015). Polityko-pravovi zasady terytorial'noyi orhanizatsiyi derzhavy: svitovyy dosvid i Ukrayina: monohrafiya. Kyiv: In-tut derzhavy i prava imeni V. M. Korets'koho NAN Ukrayiny. 376 p.
5. Mistseve samovryaduvannya v umovakh detsentralizatsiyi vlady v Ukrayini: kolektyvna monohrafiya / Za zah. red. R. M. Plyushcha. Kyiv: Ridna mova, 2016. 744 p.
6. Rylska, V.V. (2017). Decentralizationeffectin Nordlandcounriecexperiecefor

Ukraine. *Publichne upravlinnya*. № 2. P.181-189. 7. Yevropeys'ka Khartiya mistsevoho samovryaduvannya. *Mistseve samovryaduvannya*. 1997. №1-2. P. 20. 8. Konhres mistsevykh ta rehional'nykh vlad pry Prezydentovi Ukrainy: Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 25 lyutoho 2020 roku №. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/73/2021-36833>. 9. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro Konhres mistsevykh ta rehional'nykh vlad pry Prezydentovi Ukrainy: Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 4 bereznya 2021 roku № 89/2021.URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-zatverdiv-polozhennya-pro-kongres-miscevih-ta-regi-66973>. 10. Pro utvorennya ta likvidatsiyu rayoniv: Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrainy vid 17 lypnya 2020 roku № 807-IKH. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>. 11. Pro vyznachennya administratyvnykh tsentriv ta zatverdzhennya terytoriy terytorial'nykh hromad oblastey: Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12 chervnya 2020 roku № 712- r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/712-2020-%D1%80#Text>. 12. Pro dobrovil'ne ob'yednannya terytorial'nykh hromad: Zakon Ukrainy vid 05 lyutoho 2014 roku №157–VIII. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2015. № 13. St. 91. 13. Pro skhvalennya Kontseptsiyi reformuvannya mistsevoho samovryaduvannya ta terytorial'noyi orhanizatsiyi vlady v Ukraini: rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 kvitnya 2014 roku № 333-r URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>. 14. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakoniv Ukrainy shchodo vporyadkuvannya okremykh pytan' orhanizatsiyi ta diyal'nosti orhaniv mistsevoho samovryaduvannya i rayonnykh derzhavnykh administratsiy: Zakon Ukrainy vid 17 lystopada 2020 roku № 1009-IKH. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-20#Text>. 15. Pro zatverdzhennya Metodyky formuvannya spromozhnykh terytorial'nykh hromad: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 8 kvitnya 2015 roku № 214. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015>. 16. Pro skhvalennya Kontseptsiyi stvorennya intehrovanoyi informatsiyno-analitychnoyi systemy «Prozory byudzhet»: rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11 lyutoho 2016 r. № 92-r. URL: <https://mof.gov.ua/uk/open-budget>. 17. Yedynna systema mistsevykh petytsiy. URL: <http://e-dem.in.ua>.

Nekryach Anastasia, Lopushynskiy Ivan, Olenkovska Larysa. Local government of Ukraine on the path of democratic transit: political and management aspects

The article considers the mechanisms of forming a modern model of local government in the context of political and managerial approaches; it is proved that the process of decentralization of power, which began in 2014, launched a new concept of relations between the center and the regions, a great understanding of the institution of local self-government, able to ensure the appropriate level and quality of life; the role and place of self-governing values and their influence on the activity of the population, the development of self-sufficient self-government, able to withstand the internal and external challenges

of today; the urgent need to establish constructive cooperation and interaction with all members of territorial communities, local elite, public associations was confirmed; The problems that have emerged at the current stage of the reset of local government have been clarified.

It is noted that the institution of local self-government in Ukraine is a specific level of government, a special form of its implementation, which provides a different management algorithm from the state, the principles of organization and interaction of the center and regions.

The individual features of this institution of civil society are named, and to show its significance in the system of democracy, to reveal the nature, basic principles and functions

It was found that local governments have a special place in the management system, because they have a special object of government: issues of local importance.

Attention is drawn to the fact that the territorial community itself is a complex social organism, so any completely unreasonable decision can lead to negative consequences and undesirable results.

It is determined that self-governing values are regulators of people's desires and needs, their motivation, the mechanism of maintaining a certain order, coordination of interests and social contradictions, and equality, in self-government, means the ability to access all available goods and services.

It is investigated that an important role in the openness of power belongs to information sites. Almost all local governments use the Open Data Portal to disseminate important information.

It is proposed that the unifying factor in the construction of self-governing space should be the newly elected local councils in October 2020, which should properly meet the needs and interests of all residents, involving the latter directly in practical actions. And this is facilitated by direct and representative forms of democracy, which allow residents to influence the local elite by requiring the latter to be open, to evaluate its work in terms of efficiency and accessibility of services and the proper use of financial resources.

Key words: state, decentralization, local administration, local self-government, territorial community, management, self-governing values, partnership.

УДК 327+355

DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-249

Ю. М. ЛИСЕЦЬКИЙ
Ю. В. СЕМЕНЮК
Д. Г. ПАВЛЕНКО

МІЖДЕРЖАВНІ ПРОТИСТОЯННЯ. НОВІ РЕАЛІЇ

Розглянуто основні погляди зарубіжних і вітчизняних дослідників та експертів на суть поняття гібридної війни та її особливості. Показано, що гібридна війна – це протистояння між державами, що відбувається в декількох різних вимірах: військовому, політичному, економічному, дипломатичному, інформаційному, ідеологічному, екологічному, юридичному, соціально-культурному тощо. Доведено, що синтез форм і способів збройної боротьби сприяє появі нових рис конфліктів, пов'язаних зі зміною співвідношення внеску того чи іншого виду боротьби в загальний політичний успіх війни, а в результаті цього відбувається трансформація сучасних конфліктів, у яких використовуються як мілітарні, так і немілітарні засоби. Сформовані науково обґрунтовані погляди на сутність гібридної війни як на якісно новий рівень міждержавного геостратегічного протистояння, що стирає звичні межі між станами війни і миру.

Ключові слова: гібридна війна, багатомірне протистояння, мілітарні й немілітарні засоби, іррегулярні збройні формування.

Lysetsyi Yurii, Semenyuk Yurii, Pavlenko Dmytro. International conflicts. New realities

The paper considers views on the essence of hybrid warfare concept and its specific features by foreign and national researchers and experts. Hybrid warfare is analyzed as a conflict between states taking place in several dimensions: military, political, economic, diplomatic, informational, ideological, ecological, legal, social & cultural etc. It is shown like synthesis of forms and

© ЛИСЕЦЬКИЙ Юрій Михайлович – доктор технічних наук, генеральний директор ДП «ЕС ЕНД ТІ УКРАЇНА»; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5080-1856>; e-mail: Yurii.Lysetskyi@snt.ua

© СЕМЕНЮК Юрій Володимирович – кандидат політичних наук, начальник відділу системного аналізу ДП «ЕС ЕНД ТІ УКРАЇНА»; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9415-4427>; e-mail: snik71083@gmail.com

© ПАВЛЕНКО Дмитро Григорович – кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник відділу системного аналізу ДП «ЕС ЕНД ТІ УКРАЇНА»; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1310-738X>; e-mail: pauls.10102012@gmail.com

means of armed struggle leads to appearance of new features of conflicts. They are connected with shifts in ratio of contribution by different types of struggle into overall political outcome of the war. The result of these changes leads to transformation of modern conflicts using both military and non-military means. The paper contains scientifically justified views on the essence of hybrid warfare as a qualitatively new level of international geostrategic conflict erasing traditional boundaries between war and peace conditions.

Key words: *hybrid warfare, multi-dimensional conflict, military and non-military means, irregular armed forces.*

Нині людство опинилося перед викликом гібридних війн, що потребує адекватного і гнучкого реагування та завчасного виявлення новітніх гібридних загроз безпеці держави. У контексті цієї проблеми необхідно якомога детальніше дослідити таке явище, як гібридна війна, що стала одним з ефективних інструментів впливу на міжнародні відносини.

Питання гібридних війн досліджувалися у наукових працях як зарубіжних, так і вітчизняних авторів: Т. Гюбера, Д. Розенау, В. Немета, Ф. Хоффмана, П. Мансора, М. Айшервуда, А. Манойло, О. Бартоша, В. Карякина, В. Ткаченка, А. Гостева, О. Тиханичева, А. Слюсаренко, В. Слипченко, Е. Магди, В. Горбулина, та інших. Водночас деякі аспекти щодо її сутності та особливостей недостатньо досліджені.

Розроблені в США і НАТО прогнози розвитку міжнародних процесів на майбутні кілька десятиліть рясніють передбаченнями щодо зростання глобальної нестабільності, за участі державних і недержавних гравців, одним із факторів якої стане зростання ролі недержавних суб'єктів при зростанні їх доступу до військових та інформаційних технологій, зброї масового ураження [1]. Відповідно зростає загроза гібридних (асиметричних) війн і конфліктів [2].

Військові експерти США, зіткнувшись при реалізації стратегії глобального домінування з конфліктами більш низького рівня, ніж глобальна війна, висунули концепцію воєнних конфліктів різної інтенсивності. Інтерес викликають так звані «конфлікти малої інтенсивності», котрі, за визначенням документів воєнно-політичного керівництва, кваліфікуються як «політико-військова конфронтація між ворогуючими державами або групами, що не доходить до рівня звичайної війни, але вища за рівень простого мирного протистояння, охоплює весь спектр дій від підривної діяльності до

використання військової сили, ведеться з використанням комбінованих політичних, економічних, інформаційних і воєнних інструментів» [3].

В. Горбулін у монографії «Світова гібридна війна: український фронт» стверджує, що уперше поняття «гібридна війна» виникло у військовому середовищі США – у Корпусі морської піхоти [4]. У відкритій літературі появу цього терміна можна простежити до 1998 р., коли Р. Волкер визначив його як перетинання звичайної війни зі спеціальними операціями і простежив його прояви, починаючи з війни США за незалежність [5]. Він доводив, що організація морської піхоти є гібридною за природою і ставив питання про те, що інші роди військ у нових умовах мають застосовувати цей досвід. Через кілька років В. Немет спробував довести, що розповсюдження «гібридних спільнот» актуалізує «гібридне ведення війни» і вимагає розбудови «гібридних сил» [6].

Окремі автори вважають, що автором концепції гібридних війн виступив Френк Хоффман, колишній офіцер морської піхоти, а нині – науковий співробітник міністерства оборони США, автор монографії «Конфлікт у XXI столітті. Поява гібридної війни» (2007 р.) Він вважається відомим теоретиком у сфері збройних конфліктів та воєнно-політичної стратегії, думку якого враховують у керівних колах країн НАТО [7]. Френк Хоффман дав таке визначення: «Гібридні війни поєднують у собі цілу низку різних режимів ведення війни, включаючи звичайні можливості, іррегулярну тактику і формування, терористичні акти, зокрема, невивіркове насильство і примушення, кримінальний безлад» [8].

У 2009 р. поняття «гібридні війни», точніше «гібридні сценарії воєнних дій», озвучив колишній міністр оборони США Роберт Гейтс. У таких війнах, за його твердженням, продукція «Майкрософт» співіснує з мачете, а технологія «Стелс» – з камікадзе [9].

У своєму звіті за 2017 р. Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг дав таке визначення: гібридні війни – це комбінація воєнних і невоєнних, таємних і відкритих дій, що включають дезінформацію, пропаганду, розгортання іррегулярних збройних формувань аж до використання регулярних сил.

Для концептуалізації поняття гібридної війни важливе значення мало формування у США уявлень про «сполучену війну» [4]. Теорія була сформульована 1996 р. Т. Гюбером, містить компактне

і зрозуміле визначення основного методу цієї війни: «Сполучена війна – це одночасне використання проти противника регулярних, або основних, військ та іррегулярних, або повстанських, сил» [10].

Синтез форм і способів збройної боротьби сприяє появі нових рис конфліктів, пов'язаних зі зміною співвідношення внеску того чи іншого виду боротьби в загальний політичний успіх війни [11]. В результаті відбувається трансформація сучасних конфліктів від лінійної до нелінійної парадигми війни. Процес такої трансформації найбільш повно описується терміном неklasичної філософії «трансгресія» [12]. Трансгресія – це не що інше, як зміщення і стирання меж між речами та цінностями. Вона передбачає вихід предмета за власні межі і являє собою неможливий (в даній системі відліку) вихід за її межі.

Генерал Майкл Айшервуд у монографії «Повітряна міць для гібридної війни», виданої Інститутом Мітчелла Асоціації ВПС США в 2009 р., дає дуже близьке до наведеного академічного тлумачення визначення трактування зміщення і стирання меж у ході гібридної війни: «Вона стирає відмінність між чисто конвенційною і типовою нерегулярною війною» [13].

Важливо підкреслити, що проблеми сутності й ведення гібридної війни та протистояння її загрозам розглядаються у низці офіційних документів армії США, зокрема у «Білій книзі» командування спеціальних операцій сухопутних військ під назвою «протидія нетрадиційній війні» та в оперативній концепції армії «перемогти у складному світі». Визначення «гібридні загрози» включені в останні чотирирічні американські офіційні огляди з проблем оборони – 2006, 2010, 2014 і 2018 р. При цьому базове поняття «гібридні загрози» включає широкий діапазон несприятливих факторів і ворожих намірів: кібервійна, вірогідність асиметричних конфліктів низької інтенсивності, глобальний тероризм, піратство, незаконна міграція, корупція, етнічні й релігійні конфлікти, безпека ресурсів, демографічні виклики, транснаціональна організована злочинність, проблеми глобалізації й поширення зброї масового знищення.

Те ж саме стосується колективних документів Північноатлантичного альянсу. В концепції «NATO's Bi-Strategic Command Capstone Concept» (2010 р.) гібридні загрози визначаються як такі, що створюються противником, здатним одночасно інтегровано

використовувати традиційні та нетрадиційні засоби для досягнення власних цілей. В підсумковій декларації саміту (Шотландія, вересень 2014 р.) уперше на високому рівні йшлося про необхідність готувати блок до участі у війнах нового типу – гібридних війнах. Під такими війнами пропонувалося розуміти проведення широкого спектра прямих бойових дій і таємних операцій, що здійснюються за єдиним планом збройними силами, партизанськими та іншими іррегулярними формуваннями за участю різноманітних цивільних компонентів.

Відповідно до одного із найбільш поширених на Заході тлумачень явища гібридної війни цей тип протиборства являє собою комбінацію відкритих і таємних військових дій, провокацій й диверсій у поєднанні із запереченням власної причетності до них, що ускладнює повноцінну відповідь на них. Авторитетний довідник «MilitaryBalance» за 2015 р. тлумачить гібридну війну як «використання воєнних і невоєнних інструментів у інтегрованій кампанії, спрямованій на досягнення неочікуваності, захоплення ініціативи та отримання психологічних переваг, що використовують дипломатичні можливості; масштабні й блискавичні інформаційні, електронні й кібероперації; прикриття і приховування воєнних і розвідувальних дій, у поєднанні з економічним тиском» [14].

Деякі російські дослідники та експерти дотримуються точки зору, що гібридна війна – це «якісно нове поняття, більш широке, ніж просто сукупність сучасних форм і методів збройної боротьби» [15]. Головною перевагою даного виду міждержавного протистояння перед традиційними є, на думку начальника Генерального штабу Збройних Сил РФ В. Герасимова, якраз те, що «застосування непрямих асиметричних дій і способів ведення гібридних війн дозволяє позбавити протидіючу сторону фактичного суверенітету без захоплення території держави військовою силою» [16].

Російський автор О.О. Бартош у своїй монографії «Конфлікти ХХІ століття. Гібридна війна і кольорова революція» стверджує, що гібридизація методів війни нового типу характеризується поєднанням «жорсткої» військової сили із стратегією «м'якої» сили як системи дипломатичних, економічних, юридичних, політичних і культурологічних інструментів несилового впливу на обстановку в державах з метою здійснення на них впливу, що відповідає інтересам національної безпеки [17].

Френк Хоффман, аналізуючи війни ХХІ століття, слушно зауважив, що «війна – це не тільки воєнні дії, проведення боїв. Необхідно брати до уваги і враховувати соціально-культурні, техно-економічні і геополітичні виміри війни. Війна є реальністю, що розвивається, і наше розуміння і лексикон також повинні розвиватися, щоб бути в змозі вхопити дану еволюцію – нові умови для свого опису і рішень вимагають нових типів зброї для максимально ефективного реагування і нових творчих методів, і концепцій» [18].

З проведеного аналізу можна зробити висновок, що, незважаючи на деякі відмінності поглядів вітчизняних і зарубіжних дослідників на суть гібридної війни, в них можна знайти досить багато спільного.

На нашу думку, основною відмінністю гібридної війни є те, що протистояння між державами відбувається одночасно в декількох різних вимірах: військовому, політичному, економічному, дипломатичному, інформаційному, ідеологічному, екологічному, юридичному, соціально-культурному та інших. Тому гібридна війна є по своїй суті багатовимірним протистоянням.

І це дає змогу визначити гібридну війну, як протистояння між державами, що відбувається в декількох різних вимірах з використанням мілітарних і немілітарних засобів, за допомогою збройних сил та іррегулярних збройних формувань, які ведуть прями бойові дії і приховані (таємні) операції.

Слід визнати той факт, що завершення неоголошеної, але цілком реальної холодної війни серйозно вплинуло на формат міжнародних відносин і ведення воєн. В умовах стрімкого переходу від біполярного до однополярного світу, на зміну якому прийшов багатополарний світ з центрами впливу із різними потенціалами, гібридна війна стала одним з ефективних інструментів впливу на міжнародні відносини та є якісно новим рівнем міждержавного геостратегічного протистояння, що стирає звичні межі між станами війни і миру.

1. Слюсаренко А.В. Новітні форми міждержавного протистояння як предмет дослідження сучасної воєнно-наукової думки. *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 24. С. 173–186. 2. Горбулін В.П. Как победить Россию в войне будущего. Київ: Брайт Букс, 2020. 256 с. 3. Галака О., Ільшов О., Павлюк Ю. Основи тенденції розвитку та ймовірні форми воєн та збройних конфліктів майбутнього. *Наука і оборона*. 2007. № 4. С. 10–15. 4. Світова

гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с. **5.** Walker R.G. *SPEC FI: the United States Marine Corps and Special Operations*. Monterey, California: Naval Postgraduate School, 1998. URL: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a359694.pdf>. **6.** Nemeth W.K. *USMC, Future War and Chechnya: A Case for Hybrid Warfare*. Monterey, California: Naval Postgraduate School, 2002. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/36699567.pdf>. **7.** Гибридная война. Об истоках концепции. URL: <https://colonelcassad.livejournal.com/2070233.html>. **8.** Hoffman F.G. *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars*. Arlington, VA: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. P. 14. **9.** Гейтс Р. Сбалансированная стратегия. *Россия в глобальной политике*. 2009. № 2. С. 26. **10.** Huber T.M. *Compound Warfare. That Fatal Knot* / T.M. Huber (ed.); US Army Command and General Staff College Press. Fort Leavenworth, KS, 2002. P. 2. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA481548.pdf>. **11.** Бартош А.А. «Трение» и «износ» гибридной войны. Москва: Военная мысль, 2018. Вип. 1. С. 5–13. **12.** Трансгрессия. *История философии*. Энциклопедия. ТРАНСГРЕССИЯ. URL: <http://velikanov.ru/philosophy/transgressija.asp>. **13.** Michael W. Isherwood. *Airpower for Hybrid Warfare* / Mitchell. P. 33. A New Challenge. 2009. June. URL: <https://www.airforcemag.com/article/1009hybrid>. **14.** Пухов Р. Миф о «гибридной войне». URL: http://nvo.ng.ru/realty/2015-05-29/1_war.html. **15.** Манойло А.В. Цветные революции и гибридные войны. *Стратегия России*. 2015. № 7. С. 19. **16.** Бартош А.А. России не избежать гибридных войн. *Независимое военное обозрение*. 2018. № 9. С. 4. **17.** Бартош А.А. Конфликты XXI века. Гибридная война и цветная революция. Москва, 2018. 284 с. **18.** Арзумян Р.В. Определение войны в 21 веке. *Обзор XXI ежегодной конференции по стратегии Института стратегических исследований Армейского военного колледжа* (г. Ереван, 6–8 апреля 2010 г.). Ереван, 2011. 60 с. **19.** Hoffman F.G. Hybrid Warfare and Challenges. *Joint Force Quarterly* (JFQ). 2009. Issue 52. Forth Quarter. P. 34–39.

References:

1. Sliusarenko, A. (2015). Novitni formy mizhderzhavnoho protystoiannia yak predmet doslidzhennia suchasnoi voienno-naukovoï dumky. *Viiskovonaukovyi visnyk*. (24), pp.173–186. **2.** Horbulyn, V. (2020). Kak pobedyt Rossyiu v voine budushcheho. Ukraine, Kyiv: Bright Books, p. 256. **3.** Halaka, O., Iliashov, O., and Pavliuk, Yu. (2007). Osnovi tendentsii rozvytku ta ymovirni formy voien ta zbroynykh konfliktiv maybutnoho. *Nauka i Oborona*, 4, pp.10–15. **4.** Horbulin, V. (2017). *Svitova hibrydna viyna: ukraïnskyi front: monohrafiia*. Ukraine, Kyiv: NISD, p. 496. **5.** Walker, R. (1998). *SPEC FI: the United States Marine Corps and Special Operations*. [pdf] Monterey, California: Naval Postgraduate School. Available at: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a359694.pdf> [Accessed 15 April 2021]. **6.** Nemeth, W. (2002). *USMC, Future War and Chechnya: A Case for Hybrid Warfare*. [pdf] Monterey, California: Naval Postgraduate School. Available at:

<https://core.ac.uk/download/pdf/36699567.pdf> [Accessed 16 April 2021].

7. (2015). *Hybrydnaia voyna. Ob ystokakh kontseptsiy*. Available at: <https://colonelcassad.livejournal.com/2070233.html> [Accessed 16 April 2021].

8. Hoffman, F. (2007). *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars*. Arlington, VA: Potomac Institute for Policy Studies, p. 14.

9. Gates, R. (2009). Sbalansyrovannaia stratehiya. *Rossyia v Hlobalnoi Polytyke*, (2), p.26.

10. Huber, T. (2002). *Compound Warfare. That Fatal Knot*. [pdf] US Army Command and General Staff College Press. Fort Leavenworth, KS, p. 2. Available at: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA481548.pdf> [Accessed 17 April 2021].

11. Bartosh, A. (2018). «Trenye» y «yznos» hybrydnoi voyny. *Voennaia Mysl*, (1), pp. 5–13.

12. Transgression. (n.d.). In: *Ystoryia fylosofyy. Entsyklopedyia*. [online]. Available at: <http://velikanov.ru/philosophy/transgressija.asp> [Accessed 18 April 2021].

13. Isherwood, M. (2009). Airpower for Hybrid Warfare. *Air Force Magazine*, [online] (6). Available at: <https://www.airforcemag.com/article/1009hybrid> [Accessed 18 April 2021].

14. Pukhov, R. (2015). Myf o «hybrydnoy voynе». *Nezavysymoe voennoe obozrenye*, [online]. Available at: http://nvo.ng.ru/realty/2015-05-29/1_war.html [Accessed 19 April 2021].

15. Manoilo, A. (2015). Tsvetnye revoliutsyy y hybrydnye voyny. *Stratehiya Rossyy*, (7), p. 19.

16. Bartosh, A. (2018). Rossyy ne yzbezhat hybrydnykh voyn. *Nezavysymoe voennoe obozrenye*. (9), p. 4.

17. Bartosh, A. (2018). *Konfykty XXI veka. Hybrydnaia voyna y tsvetnaia revoliutsyia*. Moscow, p. 284.

18. Arzumaniyan, R. (2011) *Opredeleniye voyny v 21 veke*. In: *Obzor XXI ezhehodnoi konferentsyy po stratehiy Ynstytuta stratehicheskyykh yssledovanyi Armeiskoho voennoho kolledzha*. Yerevan, p. 60.

19. Hoffman, F. (2009). Hybrid Warfare and Challenges. *Joint Force Quarterly*, 52(4), pp. 34–396.

Lysetsyi Yurii, Semenyuk Yurii, Pavlenko Dmytro. International conflicts. New realities

Today humanity faces the challenge of the hybrid warfare which demands adequate and flexible responses as well as timely detection of new hybrid threats to the state security. This issues requires as detailed examination of the hybrid warfare phenomenon as possible, especially considering the fact that it has become an effective tool of influence on the international relations.

International relations forecasts made by U.S. and NATO for the next several decades rife with expectations of growing global instability driven by state and private agents with the role of the latter becoming increasingly important, especially in the view of the fact that their access to military and information technologies as well as mass destruction weapon is growing easier every year. Respectively, the threat of hybrid (asymmetrical) conflicts will grow higher.

Synthesis of forms and means of armed conflicts leads to emergence of their new features reflecting changes in the balance of contribution of different types

of conflict into overall political success of the war. As a result, contemporary conflicts shift from linear to nonlinear military paradigm.

In our opinion, major feature of the hybrid warfare is that such conflict takes place in several dimensions simultaneously, including military, political, economical, diplomatic, informational, ideological, ecological, legal, social and cultural etc. Thus, multidimensional conflict is the essence of hybrid warfare.

This approach enables definition of hybrid warfare as a conflict of states taking place in several different dimensions and providing for the usage of military and non-military tools and engagement of armed forces and irregular military forces holding open and covert (clandestine) operations.

Thus, it is advised to recognize that hybrid warfare has become an effective tool of impact on international relations and grown in a qualitatively new level of international geo-strategic confrontation erasing established boundaries between states of war and peace.

Key words: hybrid warfare, multi-dimensional conflict, military and non-military means, irregular armed forces.

В. В. ДОБІЖА
О. В. КОЛЕСНИК

РАДЯНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН

Показано, що радянська система була тоталітарною за своїм характером, зі значною присутністю репресивних і цензурних органів. Обґрунтовано, що в СРСР рівність громадян була лише декларативною, а на початкових етапах «соціалістичного будівництва» цілі соціальні верстви були проголошені класовими ворогами поза законом і підлягали фізичному винищенню або депортації. Визначено, що приватна власність в СРСР була надзвичайно обмеженою і дозволялася лише у формі особистої власності, що повинна була мати доведене трудове походження. В радянський період позбавлення громадянства нерідко використовувалося як додаткова форма покарання, а також як засіб боротьби з інакомисленням, як певна форма репресій, в тому числі невизнання за радянськими громадянами права проживати за кордоном.

Ключові слова: права і свободи громадян, демократія, тоталітаризм, влада, приватна власність, громадянство.

Dobizha Vasyly, Kolesnyk Oleksandr. Soviet concept of rights and freedoms of citizens

The article proposes a number of theses in order to prove that the Soviet system was totalitarian by nature, with a significant presence of repressive and censorship bodies. It is substantiated that the equality of citizens was only declarative in the USSR, and in the initial stages of "socialist construction" entire social strata were outlawed by class enemies and subject to physical extermination or deportation. It was determined that private property in the USSR was extremely limited and was allowed only in the form of personal property, which was to have a proven labor origin. During the Soviet period,

© ДОБІЖА Василь Валерійович – кандидат політичних наук, доцент кафедри правознавства і гуманітарних дисциплін Вінницького навчально-наукового інституту економіки Західноукраїнського національного університету; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5540-9781>; e-mail: v.dobizha@gmail.com

© КОЛЕСНИК Олександр Володимирович – викладач циклової комісії правових дисциплін Вінницького фахового коледжу економіки та підприємництва Західноукраїнського національного університету; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6995-983X>; e-mail: kolesnikoleksandr89@gmail.com

deprivation of citizenship was often used as an additional form of punishment, as well as a means of combating dissent, as a form of repression, including non-recognition of Soviet citizens' right to live abroad.

Key words: *rights and freedoms of citizens, democracy, totalitarianism, power, private property, citizenship.*

За весь час свого існування Радянський Союз справедливо і небезпідставно піддавався критиці за масові порушення прав людини, в тому числі прав, закріплених в радянських конституціях і міжнародних документах, підписаних СРСР. Формально Союз був учасником пактів ООН 1966 року про громадянські і політичні права та інших міжнародних договорів у галузі прав людини, підписав Гельсінкські угоди 1975 року, втім виконувати свої зобов'язання не збирався.

Тому дослідження проблеми дотримання прав людини в СРСР є актуальним для сьогодення і може бути використане для подолання негативних чинників, які виникають на шляху розбудови правової держави в Україні на сучасному етапі.

Радянські юристи аж до початку 1990-х називали права людини «буржуазною вигадкою», а до середини 80-х Загальна декларація прав людини, не кажучи вже про інші документи, була невідома широкому загалу, вилучалася при обшуках у дисидентів як антирадянський документ, яким вона, по суті, і була. Правозахисники, переважна більшість яких мала тоді чисто інтуїтивне уявлення про права людини і мало користувалася відповідною термінологією, жорстоко каралися за публічну демонстрацію своїх поглядів. Проте саме вони були моральною й інтелектуальною опорою інтелігенції. В Україні нечисленні правозахисники найчастіше долучалися до національно-демократичного руху. Тут репресії були особливо жорстокими, насамперед щодо тих, хто відстоював національні права [1].

Радянська система була тоталітарною за своїм характером, зі значною присутністю репресивних і цензурних органів.

Територія колишнього Радянського Союзу об'єднувала безліч культур і народів, що мали свою історію і державні традиції, які протягом 75 років були скріплені основами соціалістичної держави. Заснована на марксистській ідеї і адаптована Леніним на початку минулого століття, концепція соціалістичної держави і права

була втілена і забезпечувалася роботою юристів: вчених, суддів, адвокатів, прокурорів. Панівною ідеологією і філософією держави був науковий комунізм, кінцевою метою суспільного розвитку – побудова безкласового комуністичного суспільства.

В СРСР рівність громадян була лише декларативною. А на початкових етапах «соціалістичного будівництва» цілі соціальні верстви були проголошені класовими ворогами поза законом і підлягали фізичному винищенню або депортації: дворяни, поміщики, офіцери, священики, кулаки, козаки, вчені, промисловці та ін. Навіть після знищення «класових ворогів», аж до 1991 р. у різних анкетах, які необхідно було заповнювати при вступі на роботу, навчання, була зловісна графа «про соціальне походження» («Заняття батьків до Жовтневої революції і після»). По завершенні Другої світової війни до анкет додалися пункти, що опосередковано давали оцінку лояльності та дій громадян. «Чи був у полоні в період Великої Вітчизняної війни?», «Коли, де і за яких обставин потрапив в полон. Скільки часу і де там знаходився?», «Чи перебував в оточенні під час Великої Вітчизняної війни, коли, де і скільки часу?», «Чи проживав на території, що була окупована німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни, і, якщо проживав, де і скільки часу?», «Хто з рідних (дружина, діти, батьки, брати, сестри) перебували на окупованій німцями території під час Великої Вітчизняної війни. Де і скільки часу перебували і чим займалися?» [2].

До середини 50-х років минулого століття «сумнівне походження», тобто відмінне від пролетарського або селянського, а також позитивна відповідь на одне з перерахованих вище питань могли призвести до розстрілу, ув'язнення в табори, заслання, переслідування. В наступні десятиліття це як мінімум загрозувало неможливістю обіймати керівні посади, займатися певними видами діяльності, а також гарантувало перебування в постійному полі зору КДБ. При цьому неважливо було, винен чи ні громадянин у тому, що в його біографії чи біографії його родичів були такі «чорні сторінки» – він не відповідав вимогам. Цього було достатньо для утисків та репресій.

Приватна власність у СРСР була надзвичайно обмеженою і дозволялася лише у формі особистої власності, що повинна була мати доведене трудове походження. Численні обмеження стосува-

лися кількості або розмірів (наприклад, житлових будинків, нежитлих будівель, продуктивної і робочої худоби, дозволених дрібних засобів виробництва та навіть кількості фруктових дерев). Згідно зі ст. 101 ЦК УРСР 1963 р. [3] в особистій власності громадянина міг бути лише один житловий будинок, який не повинен був перевищувати 80 кв. м жилої площі. Особливу роль у недопущенні «збагачення» громадян відігравала норма про те, що особиста власність не повинна «служити для одержання нетрудових доходів, використовуватись на шкоду інтересам суспільства» (ч. 3 ст. 88 ЦК УРСР 1963 р.) [3]. Громадянам заборонялося займатися приватнопідприємницькою діяльністю та використовувати для цього власне майно, а також здавати його за договорами найму за плату, що перевищувала б граничні межі, встановлені законодавчими актами. Земля в радянський період була виключною власністю держави і надавалася тільки в користування (ч. 2 ст. 3 Земельного кодексу УРСР 1970 р.). Компетенція щодо встановлення системи обліку земель, державної реєстрації землекористування і порядку ведення земельного кадастру належала не УРСР, а СРСР.

Цілі й завдання держави були визначені наявністю «антагоністичних» суперечностей і протистоянням двох світових систем – капіталізму і соціалізму. В так званій перехідній фазі будівництва нового суспільства держава повинна була бути сильною, а концепція «соціалістичної законності» була зброєю боротьби проти ворогів.

Одночасно з цим держава і право оголошувалися тимчасовими явищами в соціалістичному суспільстві: зі зникненням класової боротьби і суперечностей повинні були зникнути держава і право. Комунізм розглядався як вища стадія розвитку суспільства, при якому відбудеться «відмирання» держави і права, оскільки буде достатньо існування норм моралі і звичаїв. Кожен буде дотримуватися їх свідомо, і жодна людина в суспільстві не зможе більше відчувати несправедливість.

У Конституції УСРР 1929 р. [4] юридично був закріплений класовий підхід щодо правового становища населення республіки, який обмежував політичні права низки категорій громадян. Так, відповідно до ст. 67 Конституції УСРР виборчих прав позбавлені такі категорії громадян:

а) особи, що використовують найману працю з метою одержання зиску;

б) особи, що живуть з нетрудового прибутку, а саме: відсотків з капіталу, прибутку з підприємств, надходжень з майна і т. ін.;

в) приватні крамарі, торговельні і комерційні посередники;

г) духівництво, служники релігійних культів усіх вірувань і сект, якщо це заняття є їхньою професією, та ченці;

г) службовці і агенти колишньої поліції, окремого корпусу жандармів і охоронних відділків, члени царювавшего в Росії дому, особи, що керували діяльністю поліції, жандармерії і карних органів.

Конституції СРСР 1918 р., 1924 і 1937 років не містили взагалі права на захист порушених прав. Тільки Конституція 1977 р. закріпила право на судовий захист, в тому числі на оскарження в суді дій посадових осіб, вчинених з порушенням закону, з перевищенням повноважень, що порушують права громадян. Зрозуміло, це не означає, що був відсутній інститут судового захисту, навпаки, адвокати надавали допомогу в цивільних і кримінальних справах, але критерієм в оцінці вимог були законність і інтереси соціалістичної держави. При цьому, на думку експертів у галузі порівняльного аналізу правових систем, соціалістична правова система не відрізнялася «значною технічною досконалістю» [5, с.205]. Це пояснюється тим фактом, що ні юриспруденція, ні правова наука не виступали рушійною силою держави. В той час юристи лише «перекладали» на мову закону партійні приписи, використовуючи в якості «рамок» прийняту за основу систему німецького права.

Ще одним інструментом політичної боротьби з інакомисленням, що став складовою механізмом політичних репресій, був інститут позбавлення громадянства. Так, у Законі про громадянство СРСР 1938 р. [6] у спеціальних нормах були закріплені положення про можливість позбавлення громадянства. Згідно із цим Законом (ст. 7) позбавлення громадянства СРСР було можливо: а) за вироком суду – у випадках, передбачених законом; б) в силу особливого в кожному разі указу Президії Верховної Ради СРСР.

У радянський період позбавлення громадянства нерідко використовувалося як додаткова форма покарання, а також як засіб боротьби з інакомисленням, як певна форма репресій, в тому числі невизнання за радянськими громадянами права проживати за кордоном. Так, за прояв інакодумства в своїй творчості були позбав-

лені радянського громадянства відомі представники інтелігенції - співачка Г.П. Вишневська і її чоловік, диригент М.Л. Ростропович, письменник, філософ А.А. Зінов'єв, письменники А.І. Солженіцин, В.Н. Войнович, В.П. Аксьонов, художник О.Я. Рабин, режисер Ю.П. Любимов та інші. Отже, метою інституту позбавлення радянського громадянства було виключення з лав громадян СРСР ворожих елементів, противників соціалістичного ладу, а також зрадників Батьківщини. Нерідко цей захід застосовувалася щодо творчої інтелігенції, яка критично оцінювала діяльність КПРС, радянського уряду.

Найбільше порушень і обмежень стосувалися особистих, громадянських та політичних прав – на життя, на свободу та особисту недоторканність, на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, на справедливе правосуддя, на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів та переконань, на свободу совісті та віросповідання, на об'єднання у політичні партії та громадські організації, право обирати та бути обраним тощо.

Закон був об'єктом автентичного тлумачення, здійснюваного Президією Верховної Ради – вищим законодавчим органом країни. В СРСР був відсутній орган конституційного нагляду. Радянська теорія права стояла на позиції того, що вищий орган державної влади апіорі адекватно відображає інтереси народу і немає необхідності в створенні спеціального контрольного органу, наділеного владою оскаржувати конституційність законів.

Правосуддя розумілося як сукупність інститутів, що зобов'язують до дотримання законів, а також здійснюють виховання громадян. Народні суди (де засідали професійні судді, які обиралися на 5 років, і народні засідателі) володіли компетенцією щодо розгляду всіх справ (проте певні справи, особливо кримінального характеру, ставилися до ведення вищих по ієрархії судів). Верховний Суд СРСР стояв на вершині системи, він мав повноваження щодо прийняття обов'язкових для нижчих судів постанов.

Союзні республіки мали власні судові системи, але повноваження республіканських органів влади, управління і судових органів повинні були визначатися відповідно до принципів, що встановлювалися Верховною Радою СРСР. Рішення судових органів союзних республік могли бути предметом перегляду в порядку нагляду в Прокуратурі СРСР, у Верховному Суді СРСР.

Права і свободи людини в останні десятиліття існування Радянського Союзу (1970-1990 рр.) були представлені як елемент концепції розвинутого соціалізму і загальнонародної соціалістичної держави, які отримали закріплення в Конституції СРСР 1977 р. («брежневська конституція») і конституціях союзних республік (Конституція УРСР була прийнята 1978 р.).

У конституціях підкреслювався класовий характер держави, яке має відображати інтереси Комуністичної партії як «керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра його політичної системи, державних і громадських організацій». Одночасно проголошувалися соціальна однорідність і зміцнення морально-політичної єдності соціальних груп і прошарків суспільства, формування нової історичної спільності людей – радянського народу.

Професор Р.Р. Людвіковський виділяє чотири основні характеристики соціалістичної концепції фундаментальних прав людини [7]:

1. Права людини обумовлені виконанням обов'язків перед державою.

2. Реалізація прав не повинна відбуватися на шкоду державі. Суспільні інтереси переважають над індивідуальними.

3. Права людини були більше політичною категорією, оскільки «даровані» для блага партії і держави.

4. Перелік конституційних прав включав велику кількість економічних, культурних і соціальних прав, які повинні були свідчити про справедливість і рівність.

Демократію як політичний режим прийнято протиставляти тоталітарному режиму. Найважливішими ознаками демократії є: 1) юридичне визнання верховної влади народу; 2) періодична виборність основних органів влади; 3) загальне виборче право, що гарантує кожному громадянину право брати участь у формуванні представницьких інститутів влади; 4) рівність прав громадян на участь в управлінні державою, тобто кожний громадянин має право не тільки обирати, а й бути обраним на будь-яку виборну посаду; 5) ухвалення рішення більшістю голосів і підкорення меншості більшості; 6) контроль представницьких органів за діяльністю виконавчої влади; 7) виборці наділені можливістю контролювати виборні органи влади.

Західна і радянська моделі формування еліт мали суттєві відмінності. В СРСР механізм рекрутування еліти влади поєднував максимально широку соціальну базу підтримки з переважно кооптаційним відбором, що юридично закріплювався виборами і становив одну з найбільш характерних рис «тоталітарної демократії».

Вивчення механізму рекрутування еліти в сукупності з даними, що характеризують її склад, структуру, розподіл повноважень, форми взаємодії в процесі прийняття рішень дозволяє визначити тип правлячої групи і зробити обґрунтовані висновки про політичний режим.

Політична еліта в СРСР формувалась як партійна еліта, інституалізована в апараті партії, номенклатура ж у цілому – як проміжний управлінський прошарок (незважаючи на зрощення номенклатури з партійною елітою, саме високий партійний статус давав систематичний доступ до процесу прийняття рішень). Рекрутування правлячої групи визначалося схемою маси – партія – номенклатура – еліта, а корпоративістський характер узгодження інтересів передбачав врахування потреб великих непривілейованих соціальних груп. Політичний режим, що включав широку суспільно-політичну участь, поширення формально-демократичних норм (в партії, громадських організаціях, радах, трудових колективах), ідею рівності й одночасно дефіцит свободи особистості, цілеспрямоване звуження громадянських і політичних прав, моністичну структуру влади, може бути охарактеризований як «тоталітарна демократія» [8].

Для повного розуміння радянської концепції прав і свобод слід також враховувати, що нормативне і політичне регулювання прав і свобод було централізовано і політизовано: національні правові акти республік були складовою частиною правової системи СРСР і призначалися для забезпечення реалізації планів і програм, прийнятих на з'їздах Комуністичної партії, яка впродовж усіх років існування радянської держави домінувала і визначала змістовну складову всіх базових концепцій у державі, в тому числі концепцію прав людини.

Для більшості людей реальність була далека від декларованих у конституціях принципів, і це безпосередньо відбивалося на сприйнятті Основного Закону країни як документа, що має більше політико-пропагандистський, ніж правовий характер. Юрис-

ти в суспільстві відігравали незначну роль. Протягом десятиліть населення жило в обстановці, яка сприяла зростанню правового нігілізму.

Зарубіжні дослідники зауважують, що на Заході, де протягом століть підтримується і культивується повага до закону, текст Конституції СРСР з її великим переліком прав і свобод слугував свого часу підставою великої ілюзії для багатьох спостерігачів будівництва нової держави – СРСР [5, с. 216].

Протягом понад 75 років правова система Української РСР, як і інших республік Радянського Союзу, розвивалися за сценарієм, розробленим і втіленим у життя ідеологами комунізму. Цей підхід докорінно відрізнявся від філософії і традицій, що застосовуються в захисті індивідуальних прав і свобод людини європейських країн, в основі яких індивідуалізм і гуманізм. Це важливо враховувати при прогнозуванні темпів трансформації правових систем на пострадянському просторі. Слід враховувати і низку інших факторів, наприклад, те, що трансформація починалася і продовжує здійснюватися силами тих юристів, багато з яких протягом попередніх десятиліть застосовували закон, будучи на позиціях, далеких від принципу верховенства права.

Гуманістична сутність прав людини, здавалося б, повинна сприяти швидкій зміні поглядів юристів, але насправді традиції радянської правової системи вкорінилися надзвичайно глибоко.

1. Права людини та основні свободи в Україні (1989 – 2004). Інформаційний портал «Права людини в Україні». URL: <http://khp.org/1124785247>. 2. Пивовар И. Права человека в СССР. URL: <https://igorpivovarov.info/istoria/zabyvaemyi-sssr/prava-cheloveka-v-sssr>. 3. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 № 1540-VI. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text>. 4. Конституція (Основний Закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929 р. Офіційний веб-сайт Верховна Рада України. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>. 5. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход. Москва: Волтерс Клувер, 2010. 205 с. 6. Закон СССР от 19.08.1938 о гражданстве Союза Советских Социалистических Республик. Википедия. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/>. 7. Ludwikowski R.R. Fundamental Constitutional Rights in the New Constitutions of Eastern and Central Europe. Cardozo J.Int. № 73 (1996). P.73–162. 8. Добіжа В.В. Особливості функціонування еліти в умовах демократичного і тоталітарного режимів. Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2020. Вип. 86. С. 67–78.

References:

1. Prava liudyny ta osnovni svobody v Ukraini (1989 – 2004). *Informatsiynyi portal* «Prava liudyny v Ukraini». URL: <http://khpg.org/1124785247>.
2. Pyvovar Y. Prava cheloveka v SSSR. URL: <https://igorpivovar.info/istoria/zabyvaemyi-cccpr/Prava-cheloveka-v-cccpr>.
3. Tsyvilnyi kodeks Ukrainiskoi RSR vid 18.07.1963 № 1540-VI. *Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text>.
4. Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainiskoi Sotsiialistychnoi Radianskoi Respubliki 1929r. Ofitsiyni veb-sait Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>.
5. Lezhe R. Velykye pravovye systemy sovremennosti: sravnytelno-pravovoi podkhod. Moskva: Volters Kluver, 2010. 205 s.
6. Zakon SSSR ot 19.08.1938 o hrazhdanstve Soiuzu Sovetskykh Sotsyalistycheskykh Respublyk. Vykyteka. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/>.
7. Ludwikowski R.R. Fundamental Constitutional Rights in the New Constitutions of Eastern and Central Europe. *Cardozo J.Int. № 73* (1996): R.73–162.
8. Dobizha V.V. Osoblyvosti funktsionuvannia elity v umovakh demokratychnoho i totalitarnoho rezhymiv. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky*. 2020. Vyp. 86. S.67–78.

Dobizha Vasyly, Kolesnyk Oleksandr. Soviet concept of rights and freedoms of citizens

The article proposes a number of theses in order to prove that the Soviet system was totalitarian by nature, with a significant presence of repressive and censorship bodies. It is substantiated that the equality of citizens was only declarative in the USSR, and in the initial stages of “socialist construction” entire social strata were outlawed by class enemies and subject to physical extermination or deportation. It was determined that private property in the USSR was extremely limited and was allowed only in the form of personal property, which was to have a proven labor origin. During the Soviet period, deprivation of citizenship was often used as an additional form of punishment, as well as a means of combating dissent, as a form of repression, including non-recognition of Soviet citizens’ right to live abroad.

It has been described that the union republics had their own judicial system, but the powers of the republican authorities, administration and judiciary had to be determined in accordance with the principles established by the Supreme Soviet of the USSR. Decisions of the judicial bodies of the union republics could be subject to review by supervision way in the Prosecutor’s Office of the USSR, in the Supreme Court of the USSR.

Western and Soviet models of elite formation had significant differences. In the USSR, the mechanism of recruiting the ruling elite combined the widest possible social base of support with predominantly co-optational selection,

which was legally enshrined in elections and was one of the most characteristic features of “totalitarian democracy”.

It was proved that the reality was far from the principles declared in the constitutions for most Soviet citizens, and this directly affected the perception of the Basic Law of the country as a document that is more political and propaganda than legal by nature. Lawyers played an extremely insignificant role in society. For decades, the population lived in an environment that fostered legal nihilism.

Key words: rights and freedoms of citizens, democracy, totalitarianism, power, private property, citizenship.

ЕКОНОМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ МОДЕРНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Досліджуються фактори модернізації сучасних моделей соціальної держави. Розглянуто вплив технологічного прогресу та стрімкого розвитку платформної економіки. Досліджуються соціальні зміни, зумовлені технологічним прогресом (Четвертою промисловою революцією), та їх вплив на інститут соціальної держави. Аналізується вплив роботизації, штучного інтелекту на зайнятість населення (очікуване зростання безробіття). Констатована необхідність переосмислення змісту та форми соціальної держави з огляду на глобальні зміни останніх десятиліть. Підкреслено, що ці зміни, зокрема, спричинені цифровізацією, впровадженням штучного інтелекту, зростанням незахищеності працівників, залучених до нестандартних форм зайнятості та не охоплених соціальним страхуванням.

Ключові слова: соціальна держава, модернізація моделі соціальної держави, технологічний прогрес, платформна економіка.

Khlivniuk Tetiana. Economic and Technological Factors of Modernization of the Welfare State

The factors influencing the modernization of modern models of the welfare state are investigated. The influence of technological progress and rapid development of the platform economy is considered. The social changes caused by technological progress (the Fourth Industrial Revolution) and their impact on the institution of the welfare state are studied. The influence of robotization, the growing role of artificial intelligence on employment (expected growth of unemployment) is analyzed. The need to redefine the content and form of the welfare state in view of the global changes of recent decades has been stated. It is emphasized that these changes are caused by digitalization, artificial intelligence, growing insecurity of workers involved in non-standard forms of employment and not covered by social insurance.

Key words: welfare state, modernization of the welfare state model, technological progress, platform economy.

Наростання деструктивних тенденцій у функціонуванні інституту соціальної держави упродовж останніх десятиліть зумовлює низка чинників. Одні з них помітні багато років, інші стали результатом соціальної динаміки останнього десятиліття. Серед новітніх факторів впливу на зміну архітектури соціальної держави вкажемо на динамічні зміни, пов'язані зі сучасними підходами до ведення бізнесу та масштабною технологізацією.

З'явилися численні нові механізми залучення на ринок праці, які не пов'язані з усталеними механізмами соціального захисту. Це пов'язано зі стрімким збільшенням кількості та масштабів діяльності гнучких бізнес-платформ у форматі онлайн-систем (Alibaba, Amazon, Uber, Airbnb та ін.), різноманітні ««інноваційні платформи», які створюють технологічну інфраструктуру (наприклад, «хмарні технології» та інфраструктуру «інтернету речей»» [1]. Нині соціальна сфера не може ігнорувати те, що економічні ринки трансформуються з реального виміру у віртуальний. Велика група працівників різних професій вже не мусять бути пов'язані з певною локацією робочого місця тощо. Пандемічне дистанціювання 2020-2021 років швидко зробило цю тенденцію масовою, з'явилися нові способи отримання доходів.

Попри очевидні переваги інновацій у веденні бізнесу та на ринку праці намітилося протистояння в системі «цифрова економіка – оподаткування». Традиційні механізми оподаткування ще погано адаптовані до цифрової економіки: багато видів операцій в Інтернеті не потрапляють під наявні механізми контролю ПДВ та податку на прибуток. Відтак бюджети стикаються з проблемами дефіциту, що ускладнює, своєю чергою, належну реалізацію державою соціальних функцій, а також реалізацію гарантованих соціальних прав громадян. Втім такі проблеми чітко розуміють уряди багатьох держав. Результатом цього є рішучі кроки щодо пошуку дієвих механізмів фінансового контролю за різними аспектами функціонування цифрової економіки.

Платформна економіка змінює конфігурацію інституту соціальної держави; вона «розмиває» традиційне розуміння соціальної держави [2]. Відтак важливо зрозуміти можливі наслідки впливу платформної економіки на соціальну державу, оцінити ризики для соціальної держави в умовах соціально-економічних інновацій (цифровізації), а також спрогнозувати напрями подальшої тран-

сформації соціальної держави за умови вимушеності адаптації ринку праці та бізнес-моделей.

Сервіси на зразок Uber, Lyft, TaskRabbit, GrubHub та інші є прикладами функціонування гіг-економіки (Gig Economy) як моделі трудових відносин, що ґрунтується на короткострокових контрактах або неформальних домовленостях. Розвиток бізнес-структур, які утворюють платформну економіку, трансформує класичні моделі соціально-трудова відносин. Компанії є віртуальними, роботодавець – неперсоніфікований, а працівник – самозайнятий і може проживати будь-де на планеті. Ці процеси породжують проблему стягнення податків на прибуток, а відтак наповнення бюджету. Дослідники слушно звертають увагу на очевидні труднощі оподаткування доходів, які отримані завдяки праці в межах платформної економіки [3].

Труднощі оподаткування очевидні на прикладі доходів власників нерухомості від її здачі в оренду через онлайн-сервіси (Airbnb, Booking.com, Agoda, Homeaway, Wimdu та ін.), доходів, отриманих від праці, отриманої завдяки мобільним біржам праці (TaskRabbit, Zaarly та ін.), догляду за тваринами на час відсутності господарів (DogVacay, DogKind та ін.), здачі в оренду автомобілів в обхід прокатних контор (RelayRides та ін.) тощо.

Перелік способів отримувати доходи завдяки Інтернет-пропозиціям, з яких не стягується податок або дохід оподатковується невідповідно, постійно зростає. Це підриває не лише державний та місцеві бюджети, а й доходи того сегмента бізнесу, який функціонує прозоро, сплачує податки до бюджету (а отже, вартість їх послуг буде вищою за Інтернет-пропозиції). Платформи так здійснюють свою діяльність, що це призводить до недобросовісної конкуренції з традиційними роботодавцями, надавачами послуг. Відтак частішають різноманітні протести, переважно малого та середнього бізнесу. Наприклад, до пандемії власники готелів, хостелів та іншої зареєстрованої нерухомості (передусім у великих туристичних локаціях) привертала увагу влади до того, що легальний ринок орендованого житла втрачає прибутки у результаті активізації бюджетних пропозицій «житла від місцевих». Взяти хоча б той факт, що до місцевих бюджетів надходить значно менше туристичного податку, який стягується при заселенні гостя. Через недоотримання бюджетами владні інститути останнім часом

лобіюють заборону таких онлайн-сервісів або ж належне унормування їх діяльності. Одним із перших є приклад заборони Airbnb в іспанському курорті Пальма-де-Майорка.

Краудворкінг (crowdworking) останніми роками стрімко набуває популярності. Наприклад, на німецькій платформі Clickworker станом на кінець травня 2021 року було зареєстровано 2,8 млн осіб зі 136 країн світу (для порівняння: у 2016 р. – близько 700 тис. осіб), які готові виконувати різні мікрозавдання широкого спектра. Компаніям послуги краудворкерів дуже вигідні: працівники працюють за значно меншу оплату, ніж ті, які зайняті на постійній основі, а також не можуть претендувати на соціальні виплати. Бізнес, який ведеться через платформи, уникає сплати податків, перекладаючи на інших акторів необхідність фінансувати публічну інфраструктуру, освіту, охорону здоров'я тощо. Недофінансованими є місцеві бюджети, оскільки вони не наповнюються місцевим бізнесом. Складні міжнародні схеми уникнення податків призводять до того, що більша частина прибутку залишається за кордоном. Проблемою є те, що цифрові платформи праці не намагаються вибудувати відносини довіри між працівником, клієнтом та платформою на основі міцних і тривалих зв'язків.

Хоча зайнятість у межах платформ дає працівнику можливість отримати досвід та певний дохід, однак залишає працівників без захисту соціально-економічних прав з огляду на відсутність відповідних трудових контрактів. Актуальним є й питання пенсійних відрахувань (точніше, їх відсутності): коли працівники на платформах не будуть працездатними, то саме держави їх громадянства/підданства будуть вимушені надавати соціальну підтримку таким громадянам, хоч і в мінімальному розмірі. Те, що з доходів працівників, які працювали в межах платформ, не здійснювалися пенсійні відрахування, ослабить національні системи соціального захисту. Отже, праця в межах платформ як увиразнення нестандартних форм зайнятості викликає занепокоєння з точки зору стійкості систем соціального захисту [4].

Отже, бізнес-модель платформної економіки «розмиває» традиційний зміст соціальної держави. Стандартні трудові відносини не знаходять представлення у межах платформної економіки. Працівники, залучені у платформну економіку, не охоплені соціальним страхуванням, не мають належного пенсійного забезпечення, поза-

як не сплачували відповідні внески до пенсійного фонду. Ключове питання про те, як платформна економіка змінить систему соціального забезпечення, архітектуру інституту соціальної держави, наразі є відкритим.

На нашу думку, у такій ситуації саме інститут соціальної держави має проявити гнучкість, позаяк зміни на ринку праці, технологізація вже є незворотними та лише посилюватимуться. Варто шукати відповіді на питання, як можна використати переваги платформної економіки, щоб зміцнити інститут соціальної держави. Не виключеними є різноманітні варіанти співпраці, наприклад, платформна економіка може уможливити зміну механізмів надання соціальних послуг.

Якщо розвиток платформної економіки є вже незворотною бізнес-тенденцією, то вочевидь найкращим сценарієм є якнайшвидше належне державне унормування діяльності різноманітних платформ з боку держав, щоб вони підтримували різноманітні цілі державної політики (зокрема, соціальні), а не суперечили їй. Перші кроки на цьому шляху вже зроблені у багатьох державах, однак їх ефективність потребує окремих досліджень.

На перетині двох процесів – технологічного поступу та функціонування інституту соціальної держави – нині загострюється питання про потребу нової архітектури соціального захисту, нової моделі соціальної держави. Тут йдеться про два аспекти: 1) соціальна держава повинна враховувати ті соціальні зміни, які спричинені технологізацією; 2) соціальна держава має скористатися у своїй організації з технологічних новацій, набуваючи моделі «цифрової соціальної держави» (Digital Welfare State). Погодимося з думкою, що сучасні моделі «соціальної держави віддзеркалюють нові тенденції розвитку суспільства, пов'язані з технологіями» [5].

За останнє десятиліття уряди більшості держав прийняли національні стратегії трансформації державних послуг, і зокрема у соціальній сфері, за допомогою технологій. За найбільш оптимістичним підходом бідність та соціальна уразливість є тими проблемами, які потенційно можуть бути виправлені/пом'якшені за допомогою технологічних інновацій. Водночас навіть у розвинених державах зберігається проблема недостатньої цифрової грамотності, яка для частини громадян ускладнює взаємодію з інститутом соціальної держави, наприклад, у частині подання онлайн-заявок на отриман-

ня соціальних допомог. З одного боку, технології сприяють спрощеному, дебюрократизованому, вільному від корупційного чинника, оперативному функціонуванню інституту соціальної держави. З іншого боку, ті, хто чи не найбільше потребують соціальної підтримки, через динамічну віртуалізацію соціальної функції сучасної держави ризикують залишитися неохопленими її програмами. До цієї групи найперше потрапляють самотні особи похилого віку, особи з наднизькими доходами, безхатченки, люди з обмеженими можливостями, ті, хто не має технічних засобів для виходу в Інтернет, відповідних умінь та навичок роботи з потрібними програмами для ідентифікації особи тощо. Натомість особи молодшого віку, з вищим рівнем освіти та доходу, навпаки, цифровізацію соціальної держави вважають великим благом, яке спрощує реалізацію соціальних прав.

Стрімка технологізація може мати наслідки й іншого типу. Існує припущення, що технології та інновації зумовлять втрату багатьма робочих місць, які будуть замінені роботизованою та іншою технікою, а віднедавна – і штучним інтелектом. Тобто йдеться про технологічне безробіття, й наразі складно прогнозувати його масштаби в результаті Четвертої промислової революції.

Слід врахувати, що деструкція фундаментальних основ соціальної держави почалася задовго до нинішнього технологічного стрибка. Четверта промислова революція не є серед засадничих причин цього, однак ще більше знизила стійкість класичних моделей соціальної держави та актуалізувала питання зміни її архітектури. Якщо в результаті технологізації, розвитку штучного інтелекту та робототехніки кількість зайнятих справді істотно знизиться, то зростання безробіття зумовить: 1) зниження сплачуваних працівниками соціальних внесків до бюджету; 2) зростання виплат на підтримку тих, хто втратив роботу. Очевидно, що розмір таких виплат залежатиме від зменшення наповненості бюджету. Можлива ситуація, коли розмір державної підтримки безробітних не буде покривати мінімальні потреби людини.

За такої ситуації державні інституції мають діяти на випередження. Наприклад, шляхом правового унормування не лише традиційних форм найманої праці, а й численних інших форм зайнятості, відрахування з доходів працівників яких також наповнюватимуть бюджет. Однак наразі спостерігаємо, що політико-правові

інститути навіть найбільш розвинених держав у цьому напрямку докладають недостатніх зусиль. Соціальна держава була впроваджена й залишається моделлю, в якій переважна кількість працездатного населення більшу частину свого життя працює, а зароблене цією працею є їх основним доходом. Відтак для більшості людей скорочення відпрацьованого часу або втрата роботи через передачу її роботизованій техніці, штучному інтелекту тощо означатиме зниження/втрата доходів, падіння рівня життя, маргіналізацію тощо. Це несприятливий сценарій для будь-якої держави, яка зацікавлена у стійкому та дедалі зростаючому середньому класі.

Наразі відсутні переконливі аргументи, що технологізація, розвиток штучного інтелекту та робототехніки неодмінно призведуть до масового безробіття, що посилить тиск на інститут соціальної держави. На сучасному етапі названі процеси не мають своїм наслідком зростання безробіття. Очевидно, що «штучний інтелект та пов'язані з ним технології потенційно матимуть набагато ширший вплив, ніж роботизація, торкнувшись не лише виробництва (відносно невеликий сектор), але й усіх секторів послуг» [13, с. 139]. У середньо- та довгостроковій перспективі важко передбачити вплив штучного інтелекту, Big Data, машинного навчання на зростання безробіття, а відтак – навантаження на систему соціального захисту. Ці технології, дійсно, ліквідують частину робочих місць, однак можуть й зумовити нові можливості для працівників. Можна констатувати значну динаміку на ринку праці, його нову конфігурацію, але як це вплине на безробіття, зростання бідності, а отже, навантаження на соціальну сферу тієї чи іншої держави, потребує дослідження в динаміці.

Очевидно, що на часі публічне обговорення таких програм, які потенційно дали б змогу працездатному населенню в умовах технологізації, віртуалізації економіки зменшити час роботи і при цьому не стикнутися зі зuboжінням. Варіантами може бути запровадження безумовного базового доходу; рух суспільств до систем соціальної власності; поява нових видів податків тощо. Мета таких програм попри часті їх оцінки як утопічних або складнореалізованих, полягає у недопущенні бідності, маргіналізації працездатного населення в умовах масштабних соціальних змін. Це підводить нас до думки про потребу нового соціального договору, що спирався б на консенсус суспільства щодо новітніх компенсацийних меха-

нізмів, які б забезпечували особу від різних соціальних викликів, і зокрема зумовлених технологізацією. Соціальна держава має пройти інституційний «капітальний ремонт», а суспільство має вибудувати нову філософію того, що нині означає бути цінним членом певної спільноти.

1. Царьов В. Особливості розвитку платформної економіки у контексті неінституціональної теорії. *Стратегія економічного розвитку України*. 2020. № 47. С. 5. 2. Eichhorst W., Rinne U. Digital Challenges for the Welfare State. IZA Policy Paper. 2017. № 134. 3. Khoma N., Vdovychyn I. Deconstruction of the Welfare State: The Impact of Globalization and Technological Factors. *Revija za socijalnu politiku*. 2020. № 27 (3). P. 280. 4. Schoukens P., Barrio A., Montebovi S. (2018). The EU social pillar: An answer to the challenge of the social protection of platform workers? *European Journal of Social Security*. № 20 (3). P. 219-241. 5. Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід. Київ: Юридична думка, 2013. С. 27.

References:

1. Tsarov V. Platform Economy Development Peculiarities in the Context of Neoinstitutional Theory. *Strategy of Economic Development of Ukraine*. 2020. № 47. S. 5. 2. Eichhorst W., Rinne U. Digital Challenges for the Welfare State. IZA Policy Paper. 2017. № 134. 3. Khoma N., Vdovychyn I. Deconstruction of the Welfare State: The Impact of Globalization and Technological Factors. *Revija za socijalnu politiku*. 2020. № 27 (3). P. 280. 4. Schoukens P., Barrio A., Montebovi S. (2018). The EU social pillar: An answer to the challenge of the social protection of platform workers? *European Journal of Social Security*. № 20 (3). P. 219-241. 5. Khoma N. M. Models of the welfare state: global and Ukrainian experience. Kyiv: Yurydychna dumka, 2013. S. 27.

Khlivniuk Tetiana. Economic and Technological Factors of Modernization of the Welfare State

The research aims to study the impact of the platform economy and technological progress on the institution of the welfare state; ascertaining of potential mechanisms for minimizing risks for the functioning of the welfare state. The scientific novelty of the article is the initiation of the researches by political science at the intersection of two research areas: 1) crisis of the institution of the welfare state; 2) the benefits and threats of a platform economy and technological progress. Emphasis is placed on ascertaining changes in the architecture of the institution of the welfare state under the influence of the platform economy's and technological progress's factor. The theoretical significance of the study is to start the research of the ways of interinstitutional interaction of the research state and the platform economy, technological progress from the standpoint of political science. The practical significance of the study is seen in the fact that Ukraine is currently at the start of building a

national model of the welfare state, and the factor of rapid development of the platform economy and technological progress should be taken into account in this process. The author argues that innovation with the proper assistance of government institutions can promote social innovation: “Industry 4.0” is reforming the welfare state in stagnation towards building a “welfare state” (Welfare 4.0), when the state will take advantage of platform economy and technological progress. The author hypothesizes that the platform economy is endowed with the potential to act not as a factor in the destruction of the institution of the welfare state, but as a factor in its modernization for effective functioning in the context of globalization, technology and other challenges. The impact of technologization on the welfare state is considered from two angles: 1) how technological progress modifies the model of the welfare state and whether it can lead to the “extinction” of this institution; 2) how technologies modernize the existing mechanisms of functioning of the welfare state’s classical models. The influence of robotization, the growing role of artificial intelligence on employment (expected growth of unemployment) is analysed. The author then clarifies the presence / absence of a correlation between technological progress and the need to reform the model of the welfare state, taking into account social changes in the labor market and in other spheres of life. The need to redefine the content and form of the welfare state in view of the global changes of recent decades has been stated.

Key words: welfare state, modernization of the welfare state model, technological progress, platform economy.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОТЕСТНИХ РУХІВ ХХ-ХХІ СТ.

Виділено та проаналізовано п'ять основних етапів еволюції протестних рухів починаючи з ХХ ст.: процвітання ідеологій, кінця ідеологій, неолибералізму, популізму та постідеології, пандемії. Зазначено, що саме на третьому етапі сформувалися три основні стратегії протестних рухів: масовість, заподіяння матеріальної шкоди та особистий приклад. Вказано на відмінності протестних рухів в умовах пандемії: спад у розвинених демократіях через посилення патерналістських настроїв та зростання у країнах, що розвиваються, у результаті погіршення соціально-економічного становища громадян.

Ключові слова: протести, ідеологія, масові рухи, демократія, глобалізація, неолибералізм, популізм.

Zgurska Valentyna. Periodization and features of protest movements of the XX-XXI century

Five main stages in the evolution of protest movements since the twentieth century have been identified and analyzed: the prosperity of ideologies, the end of ideologies, neoliberalism, populism and post-ideology, and pandemics. It is noted that at the third stage three main strategies of protest movements were formed: mass, causing material damage and personal example. The differences in protest movements in the context of a pandemic are pointed out: the decline in developed democracies due to the strengthening of paternalistic sentiments and growth in developing countries as a result of the deteriorating socioeconomic situation of citizens.

Key words: protests, ideology, mass movements, democracy, globalization, neoliberalism, populism.

Протести є невід'ємною характеристикою політичного процесу і можуть набувати різних форм та досягати різного ступеня радикальності залежно від цілей організаторів, внутрішньополітичної обстановки та ситуації на міжнародній арені. Пандемія корона-

© ЗГУРСЬКА Валентина Леонідівна – кандидат політичних наук, доцент Київського національного університету будівництва і архітектури; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7490-1942>; e-mail: valentinazgurskaya@gmail.com

вірусу уже внесла зміни у соціальну взаємодію людей, змусила переглянути державну політику щодо низки секторів економіки та трансформує взаємовідносини між державою та громадянським суспільством. Одним із негативних наслідків глобального розповсюдження вірусу стало зростання протестних настроїв практично у всіх країнах світу, що зумовлює необхідність спрогнозувати еволюцію соціальних рухів у найближче десятиліття.

У контексті ідеологічного розвитку протестних рухів С. Тормі виділяє чотири основні етапи ідеологічного протистояння, що мали визначальний вплив на протестну активність [1].

1. Золота епоха ідеологій (1880-1945). Саме у той час зародилися такі основні напрями, як консерватизм, соціал-демократія, анархізм, комунізм, націоналізм, а протистояння між націонал-соціалізмом і комунізмом призвело до Другої світової війни.

2. Кінець ідеологій (1945-1975). Перемога союзників стала також перемогою над ідеологією як практикою мобілізації громадян. Таке ослаблення ідеологічної боротьби сприяло високим темпам економічного розвитку та низькому рівню соціальних конфліктів. У цей період з'являються перші екологічні рухи, що знаменують появу «нових соціальних рухів». Екологізм, правозахисна діяльність, фемінізм, антивоєнні рухи та виступи проти ядерної зброї визначили рамки розвитку соціальних рухів на наступні десятиліття. Вони свідомо уникали вузького ідеологічного підходу і зосереджувалися на вирішенні конкретних випадків несправедливості або ж уникнення катастрофи у майбутньому. Вони були менш бюрократичними, ніж ідеологічно зумовлені рухи та політичні партії, покладаючись насамперед на відкриті організаційні структури, горизонтальні зв'язки, що давали змогу вільно обмінюватися думками й використовувати різні механізми залучення прихильників для впливу на громадську думку та органи публічної влади.

3. Неолібералізм та перемога ринку (1975-2011). Нафтова криза 1974 року зумовила серйозну економічну кризу в більшості країн світу: різке зростання інфляції, після якої одразу настав економічний спад, зростання безробіття та скорочення видатків на соціальну сферу. Для вирішення цих проблем необхідно було реалізувати політику жорсткої економії, переглянути співвідношення між державним та приватним секторами на користь останнього у

ході приватизації, перейти до широкого впровадження ринкових інструментів у органах публічної влади тощо. Найбільш послідовними адептами неоліберальної політики стали М. Тетчер у Великобританії та Р. Рейган у США. Для цього етапу характерне відродження конкуренції між правим і лівим флангами політичного спектра, поява ідеї «третього шляху» як відповіді соціал-демократів на радикалізм прихильників вільного ринку. Широко запроваджені ринкові механізми стали дедалі більше асоціюватися із глобалізацією, що зумовило появу потужного антиглобалізаційного руху, що спричинило масові протести у місцях проведення зустрічей міжнародних організацій: Світової організації торгівлі у Сіетлі в 1999 році, «великої сімки» в Генуї 2001 року тощо. До того ж сили лівого флангу зробили спробу об'єднати свої зусилля на міжнародному рівні й створили Всесвітній соціальний форум у бразильському місті Порту-Алегрі у 2001 році.

Економічна рецесія 2008 року теж вивела на вулиці мільйони громадян, а у низці країн, що розвиваються, пройшов парад «кольорових» революцій та відбулася «арабська весна», що мали за мету встановлення демократичного режиму. В США у 2011 році пройшли масові акції протесту «Захопи Волл-стріт» (Occupy Wall Street) з метою структурних вимог в економічному укладі країни та приборкання влади фінансових установ.

Саме у цей період сформувалися три основні стратегії протестних рухів: масовість, заподіяння матеріальної шкоди та особистий приклад. Слід зазначити, що громадяни й організації, що виступали проти політики жорсткої економії, робили це в різний спосіб. По-перше, вони відрізнялися ступенем радикальності: від поміркованих, із застосуванням конвенційного інструментарію (підписання петицій, мирні зібрання) до більш радикальних – блокування об'єктів або інфраструктури, захоплення приміщень, що супроводжувалося застосуванням насильства. Соціологи виділяють чотири критичні віхи в еволюції протестного руху: 1) збір підписів та участь у законних демонстраціях відповідають прийнятим демократичним нормам; 2) перехід до прямих акцій впливу, таких, як бойкот; 3) застосування незаконних, але ненасильницьких дій (неофіційний страйк чи мирне захоплення будівель); 4) насильницькі дії, зокрема нанесення тілесних ушкоджень та завдання матеріальних збитків [2, 65].

По-друге, хоча прийнятні форми дій зосереджені значною мірою на політичній системі, слід зазначити, що рухи також використовують культурні стратегії, спрямовані на зміну системи цінностей. Якщо прихильники політичних акцій націлені на зміни у зовнішньому середовищі, то пропагандисти культурних цінностей прагнуть до внутрішніх трансформацій, зміни світоглядних установок громадян, що з часом неминуче призведе до змін у політичній системі. Зазвичай перші більш схильні до вжиття радикальних, неконвенційних інструментів розв'язання конфліктів, у той час як другі орієнтуються насамперед на ненасильницькі форми впливу [3]. При цьому типовим для соціального руху є міграція між політичними та культурними цілями або їх чергування, що зумовлено його еволюцією та змінами у суспільному житті.

Стратегія масовості, детально розглянута Дж. Денардо, лежить в основі багатьох форм протесту [4], а саме: майбутнє соціального руху визначається насамперед кількістю його прихильників. Масштаби виступів незадоволених громадян справляють прямий та опосередкований вплив на політичні режими. Очевидно, що чим більша кількість учасників, тим більша ймовірність, що вони привернуть увагу ЗМІ. А це сприятиме популяризації ідеї серед широкого загалу. При цьому чим масовіші виступи, тим складніше органам державної влади з ними впоратися і контролювати. Кількість учасників демонстрації також показує владі, якою народною підтримкою користуються ідеї та пропозиції організаторів протестів. Відповідно аналогічно до того, як політичні партії прагнуть збільшити кількість виборців, соціальні рухи прагнуть мобілізувати максимально велику кількість прихильників. З цієї точки зору, протести замінюють вибори, оскільки в їх основі один з основних принципів представницької демократії – виконання рішень більшості. Протести покликані привернути увагу членів представницького органу та керівництва країни до факту, що хоча б з кількох питань більшість у країні не збігається з більшістю у законодавчому органі держави. Таким чином, страх втратити підтримку виборців змушує народних обранців змінювати свою позицію, узгоджувати її з вимогами більшості.

Найяскравіше логіка масовості проявляється у ході маршів, що демонструють рівень підтримки активістів. Петиції та референдуми також використовують для демонстрації кількості прихиль-

ників певної ідеї. З огляду на те, що демонстранти одночасно є виборцями, вважається, що їх представники радше змінять свою позицію, ніж ризикнуть програти на виборах. Однак на практиці члени представницьких органів не завжди йдуть на поступки вулиці. По-перше, зазвичай виборці схильні до консерватизму і не змінюють своїх політичних уподобань через ситуативну підтримку певного протестного руху. По-друге, тривалість протестних кампаній обмежена у часі, тому їх політичний вплив не має довгострокових наслідків. По-третє, навіть такі масові заходи, як онлайн петиції, часто ігноруються тими, на кого вони спрямовані, а їх ефективність значною мірою залежить від висвітлення у ЗМІ. По-четверте, як показали протести проти жорсткої політики економіки, дедалі більше рішень щодо державної політики приймаються професіоналами-технократами, які, з одного боку, захищені від впливу з боку політиків, а з іншого – майже не підзвітні громадянам-виборцям. Таким чином, для соціальних рухів дуже небезпечно покладатися лише на стратегію масовості, яка повною мірою не демонструє їх власної концепції демократії, що акцентує на участі, а не голосуванні більшості. Однак такий підхід відіграє важливу символічну функцію для самих активістів рухів: масові демонстрації розширюють можливості учасників, породжуючи у них відчуття належності до великої спільноти рівних.

Стратегія заподіяння матеріальної шкоди у найбільш крайній формі набуває вираження у формі політичного насильства. В акціях протесту насильство має як символічне, так і інструментальне значення. Рішення про застосування насильства приймається, виходячи із цілей групи та у відповідь на зміни у зовнішньому середовищі, дії союзників та опонентів. Іншими словами, насильство зумовлюється не лише внутрішньою природою чи схильностями учасників конфлікту, а й є результатом динаміки відносин [5]. При цьому дослідження громадянських воєн свідчать про важливість ступеня організаційного розвитку масових рухів, що впливає на соціалізацію та контроль за його членами. Так, групи із сильними інститутами, спроможні розподіляти фінансові ресурси в організації без корупційної складової, орієнтуються на реалізацію програм керівництва, у той час як слабкі реалізують цілі рядових членів, що формуються в ході війни [6, 455]. При цьому партизанські групи, в яких сформоване політичне крило, більше схильні

проявляти стриманість у застосуванні насильства [7]. Ще одним чинником, що сприяє застосуванню екстремальних заходів, є брак ресурсів, що змушує активістів вступати у відкрите протистояння із силовими органами держави задля привернення уваги громадськості та ЗМІ до своїх проблем. Однак використання насильства має низку обмежень і перешкод. Насамперед насильницькі дії можуть призвести до ескалації репресій і відштовхнути тих, хто підтримує ідеї протестувальників. Насильство поляризує конфлікт, зводячи складність проблеми, що лежить в його основі, до протистояння між індивідами та владою, у результаті чого громадяни змушені вибрати одну із сторін, і запускається репресивний апарат держави [8, 104].

Хоча прямі дії можуть бути пов'язані зі значним успіхом, слід визнати, що насильницькі дії часто призводять до ескалації конфлікту. В демократичних режимах держава має монополію на законне використання насильства, й ті, хто кидають їй виклик, приречені на невдачу, перетворюючи політичний конфлікт на силове протистояння, в якому держава має набагато більше шансів на перемогу.

Прихильники стратегії особистого прикладу, на відміну від розглянутих вище, не прагнуть переконати громадськість чи політиків, що протестувальники становлять більшість чи загрозу. Радше вони прагнуть показати відданість меті, що вважається важливою для виживання певної соціальної групи або людства загалом. Ця логіка найкраще відповідає концепції учасницької демократії, що досить популярна серед активістів соціальних рухів, які готові піти на особистий ризик, щоб продемонструвати твердість своїх переконань і додати морального авторитету своєму протесту. Такий підхід проявляється насамперед через участь у діях, що передбачають серйозну небезпеку для життя і здоров'я індивіда. Такий підхід лежить в основі громадянської непокори: свідомого порушення несправедливих, на думку активістів, нормативно-правових приписів. Прикладами таких дій є: знищення полів з генетично модифікованими рослинами (кукурудза, соя), що є приватною власністю; рейди проти китобійних суден; блокування атомних станцій, а також пасивний спротив втручанню поліції. Велика ймовірність арешту за такі дії має, на думку активістів, продемонструвати глибину несправедливості чи неприйняття певної політики чи рішення.

Ще одна властивість стратегії особистого прикладу полягає у високій чутливості до альтернативних цінностей і культури. Різноманітні масові заходи (конференції, марші, концерти), публікації у пресі та документальні фільми покликані ознайомити громадськість з різними світоглядами та культурними цінностями. Хоча більшість сучасних соціальних рухів прагнуть ініціювати політичні перетворення, проте вони також переконані у тому, що реформи не можуть нав'язуватися зверху. Зміна свідомості індивідів повинна супроводжувати трансформацію політичних структур, що насамперед має відбуватися у перегляді цінностей суспільства споживання. Розглядаючи споживання як потенційно політичний акт, етичний консюмеризм наголошує на провідній ролі індивідів, які беруть на себе відповідальність за спільні блага у повсякденному житті. Бойкот товарів, виготовлених із використанням примусової чи дитячої праці, підтримка екологічно нейтральної продукції та соціально відповідальних інвестицій є не лише способом перевиховання порушників та зміни етики ділової активності, але також і реалізацією певних цінностей [9].

Основними перевагами логіки особистого прикладу є можливість напряму звернутися до широкого загалу і протидія надто поверховому висвітленню протестних акцій у медіа. Прикладами такої форми протесту є волонтерство та мирний спротив. Хоча волонтерство переважно асоціюється із залученням до неполітичних форм участі (благодійництво, місцеві групи, гуртки за інтересами), проте деякі з цих груп також прагнуть реалізувати соціальні зміни, тобто схильні до політизації певних питань. Окрім надання послуг, волонтерська робота передбачає соціалізацію та залучення до практики демократії, що, по суті, передбачає політичні дії [10]. Що стосується мирного спротиву, яскравим уособленням якого свого часу був М. Ганді, то, на думку Е. Ченовет та М. Степан, які дослідили понад 300 насильницьких і ненасильницьких кампаній, націлених на зміну режиму, ненасильницький спротив має вдвічі більше шансів досягти повного чи часткового успіху, ніж у випадку застосування насильства [11, 7]. Тобто мирний спротив розширює коло учасників і базу спротиву, збільшує кількість прихильників, змушуючи суперника збільшувати затрати на підтримання статус-кво. Однак успіх такої форми протесту, як свідчить нещодавній приклад мирного протесту проти результатів виборів

президента Білорусі у 2020 році, значною мірою пов'язаний з рівнем демократичності політичного режиму, наявністю підтримки всередині країни та на міжнародній арені.

4. Популізм та постідеологія (2011-2020). Критика ідеологічних засад неолібералізму та економічні кризи ослабили не лише праві партії, а й позиції соціал-демократів та соціалістів у Європі та низці інших країн світу, які виявилися нездатними запропонувати якісну альтернативу чисто капіталістичному шляху розвитку. Цей ідеологічний вакуум швидко заповнили популістські партії, що скористалися незадоволенням пересічних громадян діяльністю еліт і запропонували альтернативні варіанти несистемних партій, яким вдалося з першого разу пройти до законодавчих органів.

Нині можна говорити про початок п'ятого етапу, зумовленого пандемією коронавірусу в світі. Впровадження жорстких карантинних заходів у всьому світі супроводжувалося спорадичними протестами громадян, які відстоювали свої конституційні права на свободу пересування, здійснення підприємницької діяльності.

В умовах пандемії держава стала беззаперечним захисником публічного блага – здоров'я населення, змушена вдаватися до репресивних заходів проти окремих індивідів заради вищої мети – запобігання поширенню інфекції та гарантування безпеки законослухняних громадян. До того ж низка держав взяла на себе зобов'язання виплачувати матеріальну допомогу особам, які втратили роботу через карантин. Тобто ми маємо протилежну ситуацію порівняно з третім, неоліберальним етапом еволюції протестних рухів, коли заради економічного зростання держава скорочувала видатки на соціальну сферу і запроваджувала жорсткий режим економії. Відповіддю було зростання громадської активності, дедалі частіші й масовіші виходи громадян на вулицю.

Нині держава активно роздає гроші громадянам, посилюючи патерналістські настрої та їх небажання вдаватися до активних політичних дій. В свою чергу, вихід на протести маргіналізованих прошарків населення знецінює право на мирні зібрання як інструмент демократії в очах більшості громадян.

Слід звернути увагу і на зміну в тактиці протидії держави протестним акціям. У випадку жорсткого розгону або придушення демонстрацій протестувальники можуть розраховувати на співчуття з боку громадян та осуд дій поліції. Тобто застосування пра-

воохоронними органами насильства щодо учасників протестних акцій насамперед сприяє зростанню їх популярності та падінню довіри до органів державної влади. У зв'язку з розвитком сучасних технологій та поширенням камер спостереження у більшості міст світу в правоохоронців уже немає потреби на місці затримувати протестувальників із застосуванням сили. У випадку ідентифікації особи, після обробки даних із камер спостереження та мобільних операторів, аналізу публікацій у соціальних мережах, вона може бути затримана і через кілька днів після участі у протестах та без присутності свідків і медіа. Залежно від рівня розвитку демократичних інститутів у конкретній країні така особа може отримати адміністративний штраф (у випадку демократичної країни) або ж кілька років позбавлення волі (в авторитарних режимах), що сприяє ослабленню протестних настроїв у майбутньому.

Усе це дає підстави спрогнозувати зменшення протестної активності у розвинутих демократичних країнах у випадку уникнення затяжної економічної кризи в епоху пандемії. Водночас у країнах, що розвиваються, різке погіршення економічної ситуації, зростання інфляції та безробіття сприятиме зростанню кількості масових протестів із застосуванням насильства, в яких на першому місці будуть вимоги задоволення базових потреб населення, так званих голодних бунтів.

1. Tormey S. Visions of a good society European social movements in the age of ideologies and beyond / Fominaya C. F., Feenstra R. A. *Routledge Handbook of Contemporary European Social Movements Protest in Turbulent Times*. New York: Routledge, 2020. P. 17-29. 2. Dalton R. J. Citizen Politics in Western Democracies. Chatham, NJ: Chatham House, 1988. 270 p. P. 65. 3. Rucht D. The Strategies and Action Repertoire of New Movements / Dalton R. J., Kuechler M. *Challenging the Political Order: New Social Movements in Western Democracies*. Cambridge: Polity Press, 1990. P. 156–175. 4. DeNardo J. Power in Numbers: The Political Strategy of Protest and Rebellion. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1985. 286 p. 5. Bosi L., Malthaner S. Political Violence / della Porta D., Diani M. *The Oxford Handbook of Social Movements*. Oxford: Oxford University, 2015. P. 440-441. 6. Wood E. J. Social Mobilization and Violence in Civil War and their Social Legacies / della Porta D., Diani M. *The Oxford Handbook of Social Movements*. Oxford: Oxford University, 2015. P. 452–466. 7. Stanton J. A. Terrorism in the Context of Civil War. *The Journal of Politics*. 2013. Vol. 75. № 4. P. 1009–1022. 8. Tarrow S. Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics. New York/Cambridge:

Cambridge University Press, 1994. 354 p. 9. Micheletti M., Follesdal A., Stolle D. *Politics, Products and Markets: Exploring Political Consumerism Past and Present*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2004. P. 3–20. 10. Eliasoph N. *The Politics of Volunteering*. Cambridge: Polity Press, 2013. 200 p. 11. Chenoweth E., Stephan M. J. *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. New York: Columbia University Press, 2011. 296 p.

Zgurska Valentyna. Periodization and features of protest movements of the XX-XXI century

Five main stages in the evolution of protest movements since the twentieth century have been identified and analyzed: the prosperity of ideologies, the end of ideologies, neoliberalism, populism and post-ideology, and pandemics. It is noted that at the third stage three main strategies of protest movements were formed: mass, causing material damage and personal example. The differences in protest movements in the context of a pandemic are pointed out: the decline in developed democracies due to the strengthening of paternalistic sentiments and growth in developing countries as a result of the deteriorating socio-economic situation of citizens.

Today we can talk about the beginning of the fifth stage caused by the coronavirus pandemic in the world. The introduction of strict quarantine measures around the world was accompanied by sporadic protests by citizens who defended their constitutional rights to freedom of movement and entrepreneurship.

In a pandemic, the state has become the undisputed defender of the public good – the health of the population, forced to resort to repressive measures against individuals for the highest purpose – to prevent the spread of infection and ensure the safety of law-abiding citizens. In addition, a number of states have committed to paying material assistance to those who have lost their jobs due to lockdown. That is, we have the opposite situation in comparison with the third, neoliberal, stage of the evolution of protest movements, when for the sake of economic growth the state reduced social benefits spending and introduced a strict austerity regime. The growth of public activity, more and more frequent and mass outings of citizens are results of this policy.

Today, the state is actively distributing money to citizens, strengthening paternalistic sentiments and their unwillingness to take active political action. In turn, the protest of marginalized sections of the population devalues the right to peaceful assembly as an instrument of democracy in the eyes of most citizens.

Thus, all this gives grounds to predict a decrease in protest activity in developed democracies in the event of avoiding a protracted economic crisis in an era of pandemic. At the same time, in developing countries, the sharp deterioration of the economic situation, rising inflation and unemployment will increase the number of mass protests using violence, in which the first priority will be to meet the basic needs of the population, the so-called hunger riots.

Key words: protests, ideology, mass movements, democracy, globalization, neoliberalism, populism.

СКЛАДОВІ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТОСФЕРИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Стаття присвячена з'ясуванню основних складових термінологічного інструментарію, необхідного для дослідження концептосфери політичної науки. Наводяться аргументи на користь міждисциплінарного політико-лінгвістичного підходу, який, своєю чергою, зумовлюватиме запозичення термінів з лінгвістики, за допомогою яких можна аналізувати концепти політичної науки різного рівня. Зокрема йдеться про терміни, що використовуються в різних галузях лінгвістики для дослідження концептів, особливо в інтердисциплінарному лінгво-когнітивному напрямі. Дослідження політичних мов, в яких функціонують та реалізуються концепти, потребуватиме залучення етимологічної термінології для відстеження генезису слів і становлення слововжитку концептів, а також використання інструментарію з досліджень гібридних і змішаних мов задля кращого розуміння процесів запозичення концептів і термінів з різних мов. Краще розуміння політичних ідіом та прикладних дискусій на поточні суспільно-політичні теми потребуватиме кращого розуміння квазітермінів і терміноїдів, що потребуватиме використання відповідного аналітичного інструментарію, розробленого в межах термінознавства.

Ключові слова: *концептосфера політичної науки, міждисциплінарні політико-лінгвістичні дослідження, політичні теорії, методологія політичних досліджень, дискурс-аналіз.*

Yakovlyev Maksym. Components of the terminological toolkit for the studies of the concepts' sphere of political science

The main goal of this article is to figure out what components should be part of the terminological toolkit that will be applied in further research to study the concepts' sphere of political science, based on an interdisciplinary politico-linguistic approach, justification for which is provided in this article. This approach, in turn, will justify the introduction of terms from linguistics because

© ЯКОВЛЄВ Максим Володимирович – кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин, керівник НОЦ «Школа політичної аналітики» Національного університету «Києво-Могилянська академія»; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7774-3513>; e-mail: yakovlevmv@ukma.edu.ua

they will enable a deeper analysis of political science concepts of different levels. In this case, we can use linguistic terms that are applied to study the etymological level of different concepts (in order to trace their origins and development within different languages, as well as the practice of how political vocabulary is used), to analyze the complicated processes and the results of hybridization of languages and the study of mixed languages, which will enable a much better understanding of how words and concepts from different languages are borrowed. A better understanding of day-to-day political discourse can be achieved by taking into account the use of quasi-terms and terminoids, which, in turn, will require the use of respective terminological tools from the realm of linguistics that deals with the study of different forms of terminology.

Key words: *political science concepts, concepts' sphere of political science, interdisciplinary linguistic-political studies, political theory, political science research methodology, discourse analysis.*

Актуальність розробки термінологічного інструментарію дослідження концептосфери політичної науки обумовлена низкою факторів, ключовим серед яких є методологічна надійність і валідність досліджень, оскільки без належних інструментів аналітичної роботи, які відповідають особливостям досліджуваного емпіричного матеріалу, неможливо забезпечити наукову надійність і валідність одержаних результатів [1, с. 17-38]. Також важливим фактором, що обумовлює актуальність теми цієї статті, є дедалі більш відчутна потреба у міждисциплінарних дослідженнях, які би поєднували напрацювання політичної науки та лінгвістики [2]. Українські політичні мови активно розвиваються, намагаються позбутися свого (пост)радянського спадку (як на рівні дискурсу, так і на рівні окремих понять і категорій, що відчутно, приміром, у царині публічного адміністрування [3], перейменування установ на «центри надання послуг», а державної політики – на публічну політику), активно запозичують не лише термінологію, але й цілі дискурси з-за кордону (приміром, з сучасного лібертаріанства, нових лівих і протестних рухів у США, з яких до нас потрапила, приміром, cancel culture). З огляду на це, мета статті: з'ясувати основні джерела складових термінологічного інструментарію, необхідного для дослідження концептосфери політичної науки України. Досягнення цієї мети потребуватиме розв'язання таких завдань: 1) пояснити потребу в термінологічному інструментарії для дослідження концептосфери політичної науки; 2) обґрунтува-

ти застосування міждисциплінарного політико-лінгвістичного підходу; 3) виокремити та проілюструвати сфери потенційних термінологічних запозичень.

Якщо говорити про міждисциплінарні політико-лінгвістичні дослідження, то найбільш розвиненими є сфери політичної лінгвістики [4] та дискурс-аналізу [5], які напряму займаються проблематикою, що стосується концептосфери і коцептополів політичної науки. Утім якщо в межах цих дисциплін вже розроблений свій категоріально-понятійний апарат, то предметно дослідження концептосфери політичної науки потребують свого термінологічного інструментарію. Першим кроком у цьому напрямі є доведення потреби у такому комплексному аналітичному інструменті, що ми й зробимо на прикладі міждисциплінарних історично-семіотичних досліджень. Французький історик-медієвіст М. Пастуро у своїй книзі «Символічна історія європейського середньовіччя» [6] вже у вступі нарікає на те, наскільки складно опрацьовувати досліджувану ним тему – середньовічну символіку – за допомогою доступних йому сучасних європейських мов, які не спроможні з точністю передати все різноманіття і всі нюанси значень тією мірою, якою це робили латина [5, с. 7-8]. Звісно, практично всі чули, що саме латина була мовою науки та культури Європи у часи Середньовіччя, але мало хто насправді задумався над тим, що це означало на практиці, окрім самого очевидного – текстів законів і хронік, написаних латиною. Люди, які писали цією мовою, користалися і її можливостями, яких були позбавлені їхні рідні мови. М. Пастуро пише: «Саме з лексикою пов'язані перші труднощі, які постають перед істориком при дослідженні середньовічного символу. Сучасні європейські мови – в тому числі й німецька, найпродуктивніше в плані словотвору, – не мають термінологічного інструментарію, спроможного з точністю передати все різноманіття і всі тонкощі середньовічної латинської лексики, що визначає чи актуалізує символ» [6, с. 7] Середньовічна латинська лексика дозволяла обговорювати різні суспільно-політичні феномени, як і пояснювати значення тих чи інших символів у різних контекстах, що відображали дух тієї епохи. М. Пастуро багато років займався дослідженням символів європейського Середньовіччя в різних його нюансах, багато з яких напряму стосуються і політичної науки, як, приміром, геральдика [6]. Для дослідження символів та образів влади

навіть розроблена окрема дисципліна – потестарна імагологія [7]. Для людини, незнайомої з латинської термінологією, це словосполучення може видаватися дивним, якщо навіть не кумедним. Утім у ньому криється одне з можливих латинських позначень явища влади в розумінні сили – *potestas* (як відомо, щонайменше два інших можливих терміни на позначення цього ж явища та його нюансів це *auctoritas* і *imperium*) та, у другому компоненті, позначення образу, від якого, через посередництво англійської, українська запозичила термін «імідж», відтак потестарна імагологія – це й «імідж» влади, і втілення, трансляція її за допомогою різних символічних засобів. З іншого боку, як слушно зауважує М. Пастуро, для того, щоб можна було досліджувати якесь явище, потрібно мати відповідний термінологічний інструментарій.

Для прикладу, можемо собі лише уявити, як виглядали би розвідки з теорій політики, якби А. Д. де Трасі не ввів в обіг термін «ідеологія». Звісно, можна зауважити, що в принципі існують два підходи до дослідження самого процесу номінації – семіотичний та ономазіологічний – та аргументувати, що саме явище політичної ідеології, мабуть, існувало в тій чи іншій і до А. Д. де Трасі, а він лише запропонував термін на його позначення, втім це не применшує масштабів потенційних труднощів, у тому випадку, якби ми не мали терміну на позначення феномену політичної ідеології. Звісно, з часів публікації праці, в якій з'явився термін «ідеологія», підходи до розуміння ролі позначуваного явища суттєво видозмінювалися, у першу чергу завдяки працям представників різних течій марксизму. Так само змінювалися і підходи до його дослідження: один з найвідоміших дослідників політичних ідеологій сучасності М. Фріден виділив два підходи до дослідження ідеологій – історичний і функціональний – та доповнив його власним, третім – морфологічним [8]. З назв перших двох підходів очевидно, що йдеться або про дослідження історичних передумов появи ідеологій і відповідного історичного контексту ідеологій, або, якщо користуватися сучасним молодіжним сленгом, взятим з прикладного програмування, з «функціоналу» різних ідеологій (при цьому прошу зважати на це, що таке представлення класифікації підходів до дослідження ідеологій за М. Фріденом є грубим спрощенням, наведеним виключно з метою аргументації на користь розробки окремого термінологічного інструментарію для потреб вивчення

концептосфери політичної науки). Для пояснення свого підходу – морфологічного, М. Фріден мав розробити і спеціальну термінологію, зокрема впровадити ключовий термін – ядро ідеології. Відповідно, якщо говорити про термінологію дослідження політичної концептосфери, то ключовим виступає потреба у формуванні визначення ключового терміну «концепт», бо саме з множини концептів ця «сфера» і складається. Тут ми опиняємося у вигідному становищі, оскільки лінгвістика розробила багато підходів до дослідження концептів, які класифікують за різними рівнями (приміром, метактонні, алохтонні концепти), можна скористатися і з міждисциплінарних напрацювань, зокрема лінгво-когнітивних підходів до дослідження концептів тощо.

Визначивши концепт як ключовий термін, маємо визнати, що без предметного розгляду емпіричного матеріалу, який буде досліджуватися, практичного неможливого говорити про розробку будь-якого інструментарію, термінологічного й поготів. На цьому етапі варто визначити, яким «глобально» буде підхід до дослідження концептосфери політичної науки. Дозволю запропонувати міждисциплінарний *політико-лінгвістичний підхід* і навести кілька аргументів на його користь. Перший аргумент можна назвати суто прагматичним, оскільки він стосується можливості скористатися напрацюваннями дуже потужної та продуктивної дисципліни – політичної лінгвістики. Другий аргумент – дискурс-аналіз, без якого важко уявити (пост)сучасні дослідження суспільно-політичного дискурсу в цілому, наукового – зокрема. Нарешті, третій аргумент випливає з того, що дослідження метактонних для політичної науки концептів (таких, приміром, як *ВЛАДА* чи *ПОЛІТИКА*) у тому випадку, якщо йдеться про становлення і розвиток політичної науки конкретної країни, неможливо навіть уявити проведення ґрунтовного наукового аналізу без дослідження мови чи мов цієї країни, способів запозичення термінів з інших мов, етимології понять і термінів тощо. Класичний приклад для багатьох мов – це труднощі у передачі нюансів значень понять *policy* та *politics* англійської мови.

Таким чином, якщо обрати політико-лінгвістичний підхід до дослідження концептосфери політичної науки, ми отримуємо можливість запозичувати лінгвістичні терміни до широкого кола політологічних задач. Приміром, у випадку, коли йдеться про

запозичення іноземних термінів та їхнє перетворення, адаптацію, зміну значення і т.д. в нагоді може стати напрям лінгвістичних досліджень, що займається *гібридизацією* мов та гібридними мовами, найвідоміша до Другої світової війни була дуже поширена в Україні – їдиш. Для ілюстративного прикладу можна взяти працю російського дослідника їдиша К. Шишигіна «Гібридизація мов: дієслівно-префіксальна система їдишу» [9], в якій автор зокрема пише і про характер взаємодії мови-основи та мови-донора запозичень, про етапи генезису гібридної системи мови тощо, які можуть бути застосовані і до політичної мови в Україні, яка інтегрує в собі (пост)радянську спадщину, приймає англomовні та інші запозичення (приміром, *Realpolitik* з німецької) тощо. Праця К. Шишигіна також ілюструє, що для дослідження вжитку понять варто запозичити з лінгвістики і її термінологію, наприклад, для того, щоб аналізувати не лише *ситуацію*, в якій був вжитий чи реалізований то чи інший концепт, але й *контекст ситуації* та *ситуатему*, яка охоплює декілька ситуацій [9, с. 47-48]. При цьому також слід мати на увазі, що попри негативні асоціації, які викликають слова «гібридний» чи «гібридизації» (що обумовлено почасти і категоріально-понятійним апаратом політичної науки, в якій є «гібридні режими», «гібридні загрози» і «гібридні війни»), «в плані різноманіття синонімічних дієслівно-префіксальних засобів їдиш близький до слов'янських мов, а іноді й переважає їх, проте володіє однозначно більшою кількістю засобів вираження, ніж німецька мова [9, с. 167]. Це означає, що політичні мови, які активно запозичують різні компоненти з інших політичних ідіом можуть бути суттєво багатшими своїми можливостями передачі різних відтінків смислів, що може стосуватися й мови української політичної науки в тому числі.

Говорити про поточну політичну ситуацію в сучасній Україні неможливо без вживання слів, які в лінгвістиці називаються *квазітермінами* та *терміноїдами* [10]. У політичних ток-шоу на телебаченні, у численних дописах у соціальних мережах політичні аналітики, експерти і самі політики дозволяють собі вживати цілу низку слів на кшталт: «ватники», «порохоботи», «сепари», «велике кравдівництво», «коронавірусна монархія», «офісно-президентська республіка», «менделізм» і багато інших. Вочевидь, використання таких понять у солідних наукових виданнях видається небажаним,

однак маємо констатувати, що деякі суспільно-політичні події, що відбувалися в Україні, породили терміноїди, що увійшли у вжиток і в інші мови, приміром «Майдан», яким регулярно лякають росіян пропагандистські російські ЗМІ, або «ленінопад», про який можна багато прочитати різних досліджень англійською мовою [11]. Цей термінологічний прошарок, який не є ключовим компонентом концептосфери політичної науки, однак без якого не обходяться «побутові» дискусії на суспільно-політичні теми, також заслуговує на те, що бути дослідженим на належному науковому рівні.

Дослідження концептосфери політичної науки потребує відповідного термінологічного інструментарію, який би відповідав, з одного боку, специфіці досліджуваного емпіричного матеріалу (зокрема політичного дискурсу), а також дозволив би гарантувати надійність і валідність (у першу чергу – семантичну) результатів наукових розвідок. Розробка термінологічного інструментарію залежить і від методологічного підходу до концептосфери політичної науки, яким може бути міждисциплінарний політико-лінгвістичний підхід, що уможливить застосування напрацьованих лінгвістичної науки у різних царинах (приміром, етимології), скористатися з доробку дискурс-аналізу, який так чи інакше займається актуальними суспільно-політичними питаннями тощо. З оперттям на цей підхід складовими термінологічного інструментарію дослідження концептосфери політичної науки будуть: понятійно-категоріальний апарат лінгвістики, зокрема ті її галузі, що займаються дослідження процесів і результатів мовної гібридизації (з огляду на запозичення українською політичною мовою слів і термінів з інших мов), термінознавство, особливо ті його розділи, в яких досліджуються квазітерміни і терміноїди. Перспективними для подальших досліджень є розгляд можливостей застосування напрацьованих дискурс-аналізу для потреб глибокого вивчення концептосфери політичної науки в Україні.

1. Blatter J., Janning F., Wagemann C. *Qualitative Politikanalyse. Eine Einführung in Forschungsansätze und Methoden.* Springer VS, 2007. 252 s.
2. Яковлев М.В. Семантична валідність досліджень політичної концептосфери та ідеологічних дискурсів. *Гілея*. 2019. Вип. 149. С. 76-80.
3. Дем'янюк О. П. «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду. *Наукові записки НаУКМА*. 2000. Т. 18 : Політичні науки. С. 31–36.
4. Політична лінгвістика: стан і статус. *Наукові записки Інституту полі-*

тичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2006. Вип. 30(2). С. 160-168. **5.** Jorgensen M. W., Phillips L. Discourse Analysis as Theory and Method. SAGE, 2002. 229 p. **6.** Пастуро М. Символическая история европейского средневековья. Москва: Александрия, 2014. 448 с. **7.** Власть и образ: Очерки потестарной имагологии / Бойцов М., Успенский Ф. (ред.). Санкт-Петербург: Алетея, 2017. 384 с. **8.** Freedon M. Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach. Oxford University Press, 1998. 599 p. **9.** Шишигин К. Гибридизация языков: глагольно-префиксальная система идиша. Москва: Флинта Наука, 2016. 208 с. **10.** Яковлев М. В. Прагматичні функції політологічних квазітермінів і політичних терміноідів. *Термінологічний вісник*: збірник наукових праць. НАН України, Ін-т укр. мови. 2019. № 5. С. 228-234. **11.** Alfred Ch. Leninopad, Ukraine's Falling Lenin Statues, Celebrated As Soviet Symbols Topped Nationwide. Huffington Post. 02/24/2014. URL: https://www.huffpost.com/entry/leninopad-falling-lenins-statues-ukraine_n_4847364.

References:

1. Blatter J., Janning F., Wagemann C. Qualitative Politikanalyse. Eine Einführung in Forschungsansätze und Methoden. Springer VS, 2007. 252 s. **2.** Yakovlyev M.V. Semantychna validnist doslidzhen politychnoi kontseptosfery ta ideolohichnykh dyskursiv. *Hileia*. 2019. Vyp.149. S. 76-80. **3.** Dem'ianchuk O. P. «Derzhavna polityka» ta «publichna polityka»: variant perekhidnoho periodu. *Naukovi zapysky NaUKMA*. 2000. T. 18: Politychni nauky. S. 31–36. **4.** Nahorna L. Politychna linhvistyka: stan i status. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2006. Vyp. 30(2). S. 160-168. **5.** Jorgensen M. W., Phillips L. Discourse Analysis as Theory and Method. SAGE, 2002. 229 p. **6.** Pasturo M. Simvolicheskaya istoriya evropeyskogo srednevekovia. Moskva: Aleksandriya. 2014. 448 s. **7.** Vlast i obraz: Ocherki potestarnoy imagologii. Boytsov M.. Uspenskiy F. (red.) Sankt-Peterburg: Aleteyya. 2017. 384 s. **8.** Freedon M. Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach. Oxford University Press, 1998. 599 p. **9.** Shishigin K. Gibridizatsiya yazykov : glagolno-prefiksalnaya sistema idisha. Moskva: Flinta Nauka. 2016. 208 s. **10.** Yakovlyev M. V. Prahmatychni funksii politolohichnykh kvaziterminiv i politychnykh terminoidiv. *Terminolohichniy visnyk*: zbirnyk naukovykh prats. NAN Ukrainy, In-t ukr. movy. 2019. № 5. S. 228-234. **11.** Alfred Ch. Leninopad, Ukraine's Falling Lenin Statues, Celebrated As Soviet Symbols Topped Nationwide. Huffington Post. 02/24/2014. URL: https://www.huffpost.com/entry/leninopad-falling-lenins-statues-ukraine_n_4847364.

Yakovlyev Maksym. Components of the terminological toolkit for the studies of the concepts' sphere of political science

The main goal of this article is to figure out what components should be part of the terminological toolkit that can be applied in further research to study the concepts' sphere of political science, based on an interdisciplinary politico-

linguistic approach, justification for which is provided in this article. This approach, in turn, justifies the introduction of terms from linguistics because they will enable a deeper analysis of political science concepts of different levels. In this case, we can use linguistic terms that are applied to study the etymological level of different concepts (in order to trace their origins and development within different languages, as well as the practice of how political vocabulary is used in different social and cultural contexts, e.g. in post-soviet Ukraine), to analyze the complicated processes and the results of hybridization of languages and the study of mixed languages, which will enable a much better understanding of how words and concepts from different languages are borrowed. It should be noted that, unlike the case of the hybrid regimes, the hybrid languages are not negative phenomena because they possess a wide range of possibilities for a clearer representation of political ideas. A better understanding of day-to-day political discourse can be achieved by taking into account the use of quasi-terms and terminoids, which, in turn, will require the use of respective terminological tools from the realm of linguistics that deals with the study of different forms of terminology.

Key words: political science concepts, concepts' sphere of political science, interdisciplinary linguistic-political studies, political theory, political science research methodology, discourse analysis.

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА

УДК 327.5

DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-297

І. П. ДЕРЕВ'ЯНКО

ІЄРАРХІЯ І АСИМЕТРІЯ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Проаналізовано теоретичні засади ієрархії міжнародної системи, що дає змогу осмислити реалії сучасних міжнародних відносин, усвідомити наслідки асиметричної взаємодії і те, що розвиток міжнародних систем супроводжується консеквентною зміною кількісних параметрів (силового, ресурсного, демографічного потенціалів) учасників міжнародних відносин. Доведено, що наукові концепції розглядають ієрархію системи міжнародних відносин як структурну характеристику, в якій держави розташовані за ієрархічно-пірамідальним принципом. Ієрархія держав як структурний вимір міжнародної системи відображає їх фактичну асиметрію, яка проявляється крізь призму військово-політичних, економічних, ресурсних, культурних можливостей впливу на систему.

З'ясовано, що відносини між державами різних рівнів ієрархії можна вважати класичним зразком асиметричних відносин, тоді як відносини між державами одного рівня ієрархії в цілому розглядаються як симетричні.

Ключові слова: ієрархія, асиметрія, міжнародні відносини, система, держава, суб'єкт, актор.

Derevianko Igor. Hierarchy and asymmetry in international relations

In the article were analyzed the theoretical foundations of the hierarchy of the international system, which allows us to understand the realities of modern international relations, to understand the consequences of asymmetric interaction and the fact that the development of international systems is

© ДЕРЕВ'ЯНКО Ігор Петрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету; e-mail: derevianko_ip@ukr.net

accompanied by a consistent change in quantitative parameters (power, resource, demographic potentials). It is proved that scientific concepts consider the hierarchy of the system of international relations as a structural characteristic in which states are located on a hierarchical-pyramidal principle. The hierarchy of states as a structural dimension of the international system reflects their actual asymmetry, which is manifested through the prism of military-political, economic, resource, cultural opportunities to influence the system. It has been found that relations between states of different levels of hierarchy can be considered a classic example of asymmetric relations, while relations between states of one level of hierarchy are generally considered symmetrical.

Key words: *hierarchy, asymmetry, international relations, system, state, subject, actor.*

В умовах мінливої міжнародної обстановки, складних геополітичних трансформацій виникають імпульси до нових розмежувань на авансцені світової політики, появи нових глобальних «центрів сили» і посилення асиметрії відносин.

У сучасній політичній думці існує точка зору щодо формування генези складної ієрархічної системи, особливою рисою якої є співіснування різних типів «полярності».

На зламі тисячоліть у міжнародних відносинах відбулися фундаментальні зміни, які справили безпосередній вплив на ієрархію суб'єктів міжнародної системи. Тектонічні зрушення в умовах асиметричного розвитку держав, інформаційної революції і глобалізації в сукупності призводять до зміни місця, ролі й впливу суб'єктів у системі міжнародних відносин. Тому актуальним видається осмислення ієрархії держав та асиметрії, яка існує між ними.

Дослідження ієрархії в міжнародних відносинах дає змогу глибше зрозуміти реалії сучасної світової політики, усвідомити наслідки асиметричної взаємодії.

Серед безлічі теорій, ідей, які покликані осмислити складні феномени міжнародних відносин, концепції ієрархії і асиметрії привертають значну увагу науковців.

У наукових колах (інтернаціоналістів) останнім часом зусилля були спрямовані на концептуалізацію поняття ієрархії. Тобто ієрархія, на їх думку, має сприйматися як концепція, що структурує міжнародні відносини і має витіснити анархію, яка розглядається традиційними парадигмами міжнародних відносин як фундаментальна умова міжнародної систем [1].

У працях багатьох учених відображені основні теоретичні напрями, в руслі яких розвивається думка про проблеми ієрархії та асиметрії міжнародних відносин. Дослідження теоретичних засад ієрархії міжнародної системи відображені у працях багатьох вітчизняних (М. Капітоненко, Г. Перепелиця, С. Толстов, М. Мальський, М. Мацяк) та зарубіжних (Р. Арон, Х. Моргентау, К. Уолтц, Д. Лейк, М. Каплан, А. Органскі, Д. Лемке, М. Вайт, Е. Азроянц, В. Пуліо) вчених.

Проблемні питання ієрархії в міжнародних відносинах розкрито у працях Дж. Доннеллі [2], І. Кларка [3], А. Кулея [4], Д. Канга [5], Д. Лейка [6]. Концепція асиметрії в міжнародних відносинах розкривається у дослідженнях Б. Уомака [7], Л. Дітмера [8], Х. Токатляна [9].

Історія міжнародних відносин є відображенням співвідношення сил і можливостей держав у реалізації національних інтересів. Залежно від концентрації могутності й ресурсів держави займають різні щаблі в ієрархії міжнародної системи.

Чим вищий рівень влади держави, тим вищий ранг у міжнародній ієрархії вона займає, що дає їй можливість справляти сильніший вплив на слабших за себе. Отже, одним із принципів поділу влади є принцип «ієрархії», на засадах якого формуються владно-силові відносини.

Французький учений Р. Арон писав, що «незалежно від конфігурації міжнародної системи політичні одиниці мають ієрархію, певною мірою офіційну». Передусім Р. Арон наполягав на контингентному (випадковому) характері влади, значення якої змінювалося відповідно до історичних моментів [10]. Він зазначав, що «жодна міжнародна система ніколи не була зрівняльною і ніколи не буде такою» [11].

У сучасному геополітичному ландшафті використовується низка термінів для опису різних типів влади. В політичній науці були здійснені неодноразові спроби створити сучасну типологію держав, але вони ґрунтуються, як правило, на параметрах масштабності держав і їх функцій у міжнародних відносинах.

Труднощі створення типології держав за рівнем їхньої національної могутності пов'язані передусім з потребою враховувати чимало кількості показників, які важко співвіднести. Відтак у між-

народних відносинах існує проблема класифікації держав на основі влади, якою вони володіють.

Поняття ієрархії у логічному розумінні означає розташування частин чи елементів цілого у порядку від нижчого до вищого, і ранжування держав відбувається на основі числових показників (розміру території, ВВП, військових витрат, кількості населення). Важливою особливістю ієрархії є вертикальні лінії зв'язку – субординація, тобто підпорядкування нижчих елементів системи вищим.

Термін ієрархія в міжнародних відносинах використовується для опису системи, в якій статус суб'єктів суттєво відрізняється попри те, що вони мають однаковий ступінь суверенної рівності. В ієрархії держави розташовані на основі їх відносних потужностей.

Специфіка ієрархічних відносин визначається такими змінними, як могутність суб'єктів міжнародних взаємодій і активність їх дій на міжнародній арені. Головним критерієм ієрархії вважається могутність, яка цілком може бути застосована до будь-яких типів учасників міжнародної системи. При цьому необхідно підкреслити, що конкретні контури і суть могутності держави залежать не лише від матеріальних ресурсів, а й від організаційних, мобілізаційних здібностей, політичної волі керівництва до формулювання і захисту національних інтересів.

Загалом теоріями ієрархії досліджуються такі питання, як місце та роль суб'єктів міжнародних відносин у міжнародних системах, критерії їх ранжування, субординації та міжнародного порядку.

В теорії міжнародних відносин найбільш відомими моделями ієрархії міжнародної системи є моделі М. Каплана, А. Органські, Д. Лемке, М. Вайта, Е. Азроянца, які лише незначною мірою концептуально відрізняються одна від одної.

У структурі ієрархії міжнародних систем М. Каплан виокремлює наддержави, великі держави, середні держави, малі держави і мікродержави.

А. Органські запропонував розрізняти домінуючі наддержави, великі держави, середні держави, малі держави, несамостійні та залежні території.

Ієрархічна модель Д. Лемке складається з низки паралельних ієрархій. На його думку, кожна регіональна чи субрегіональна система має власну домінуючу державу.

Модель М. Вайта включає домінантні, великі, малі держави, а також регіональні великі та середні держави.

Для моделі Е. Азроянца характерний поділ держав на «наддержави», «світові держави», «регіональні держави», «розвинуті країни», «центри зростання», «геостратегічні країни», «пасіонарні держави».

Загалом всі наукові концепції розглядають ієрархію системи міжнародних відносин як структурну характеристику, в якій держави розташовані за ієрархічно-пірамідальним принципом. Слід зазначити, що ієрархія в міжнародній системі, якій притаманні багатоплановість, варіативність та мінливість, не є стійкою і назавжди зафіксованою конфігурацією, вона здатна змінюватися залежно від співвідношення сил, характеру взаємовідносин між державами.

На авансцені світової політики спостерігається поступовий перерозподіл політичної ваги між різними полюсами впливу, змінюється їх здатність впливати на інші держави та формується нове співвідношення величин, що, як правило асиметричне.

В ієрархічних системах, за К. Уолтцом, політичні одиниці «перебувають один щодо одного у відносинах субординації, в яких політичні актори формально диференційовані відповідно до ступенів їх повноважень» [12].

Американський політолог Д. Лейк зазначає, що його теорія ієрархії є дідичною, і більша частина його аналізу стосується відносин між великими і малими державами. Ієрархія, на його думку, вимагає визнання легітимності дій домінуючих, але вона практично заснована на асиметрії влади, яка дозволяє домінуючій державі загрожувати примусом або надавати і відкликати пільги «підлеглим» державам. Ієрархія в концепції Д. Лейка – це тип міждержавного суспільного договору, який передбачає розподіл прав за правилами і пов'язує як домінуючих, так і підлеглих членів. У міжнародній ієрархії підлегли держави добровільно делегують частину свого суверенітету з метою отримання певних вигод, найчастіше у сфері безпеки.

Поняття ієрархії, яке зазвичай ототожнюють із поняттям «асиметрія», на думку Б. Уомака, краще розуміти як політичну рівновагу, коли «обидві сторони стають впевненими в позитивній взаємній вигоді мирних відносин» [13].

Реляційна влада, похідна із суспільного договору між державами, є основним джерелом ієрархії в актуальній практиці міжнародних відносин [14].

Дослідник міжнародних відносин В. Пуліо вважає, що міжнародна ієрархія впливає саме з багатостороннього процесу. Він погоджується з аргументом Б. Уомака, що асиметрією управляє дипломатична практика.

Дипломати та інші учасники багатосторонніх переговорів обмежені успадкованими положеннями, що змушує їх «залишатися на своєму місці», тобто ієрархія міждержавних відносин визначає можливості та обмеження багатостороннього дипломатичного поля.

Під час обговорення питань, що стосуються національних інтересів, дипломати керуються таким набором практичних прийомів і методів, з яких виникає міжнародна ієрархія.

В. Пуліо дотримується думки, що ієрархія міжнародної системи формується і підтримується за допомогою практики, і ця ієрархія стійка і натуралізована. Це те, що він називає «трагедією компетентного дипломата», адже досвідчений дипломат повинен інтегрувати практики, пов'язані з ієрархічним рангом країни, яку він представляє, і знати своє «місце». Саме відштовхуючись від цього, він може бути найбільш ефективним у своїй повсякденній роботі, знаючи, коли робити пропозицію, з ким неформально обговорювати наявні проблеми. Але, використовуючи ці методи, необхідні для його роботи і пов'язані з ієрархічним рангом, він одночасно зміцнює їх, сприяючи тим самим посиленню стратифікації статутів у міжнародній системі.

Таким чином, багатосторонність породжує ієрархію, і тому помилково засуджувати «клубну дипломатію» і виступати за «істинний багатосторонній підхід», на якому наполягає Б. Уомак. Врешті, зазначає В. Пуліо, міжнародна ієрархія – це практично неприступна реальність системи.

Б. Уомак стверджує, що влада може бути зрозуміла тільки контекстуально через значення, яке актори надають конкретним характеристикам в даний момент часу. В. Пуліо вказує, що вона не має незалежного ефекту, але залежить від того, як практики структурують ієрархічні відносини [15].

Крім ієрархічності, важливим фактором, який характеризує міждержавні відносини, є асиметричність, що тлумачиться як

нерівність, відмінність, відсутність балансу і гармонії у міжнародній системі.

Ієрархія держав як структурний вимір міжнародної системи відображає їх фактичну асиметрію, яка проявляється крізь призму військово-політичних, економічних, ресурсних, культурних можливостей впливу на систему. Феномен ієрархії у міжнародних відносинах концептуально базується на двох ключових параметрах: матеріальній нерівності та факторів стійкої асиметрії у політичних відносинах.

Ієрархія і асиметрія – це поняття, які нерозривно пов'язані одне з одним і діють в органічній єдності. Поняття асиметрії є важливим і необхідним атрибутом для характеристики ієрархічних відносин, але недостатнім для осмислення ієрархії міжнародної системи.

Розгляд ієрархії держав на основі лише асиметрії їх матеріальних можливостей не дозволяє в цілому розкрити природу ієрархічних відносин. Як зазначає Д. Лейк, межі й динаміка ієрархічних відносин часто ставляться під сумнів. Ієрархія, як правило, заперечує здатність слабшого диктувати умови сильнішим, вона істотно впливає на вибір політики і поведінку як підлеглих, так і домінуючих держав, а також на моделі міжнародних конфліктів і співробітництва [16].

Проектуючи поняття асиметрії на систему міжнародних відносин, необхідно зазначити, що вона не є випадковим і новим явищем у сфері міжнародних відносин. Асиметрія – надзвичайно важлива категорія для розуміння складних геополітичних і соціально-економічних трансформацій, що суттєво впливають на структуру і динаміку ієрархії міжнародної системи, а також дозволяють виявити деякі з найбільш симптоматичних змін у глобальній капіталістичній системі.

Асиметрія, підтверджуючи уявлення про складні реалії міжнародних відносин, підживлює конкурентну динаміку між учасниками міжнародної системи і втілює політичне домінування.

Асиметричні відносини є постійними в міжнародній системі, а суперечність між рівністю права і асиметрією фактів між державами – це об'єктивна реальність. Відносини між державами різних рівнів ієрархії можна вважати класичним зразком асиметричних відносин, тоді як відносини між державами одного рівня ієрархії у цілому розглядаються як симетричні.

Щоправда, між країнами, які перебувають на одному щаблі ієрархії, не виключені й асиметричні відносини, оскільки співвідношення величин між членами Ради Безпеки ООН за низкою параметрів є нерівнозначним. Відносини США з Великою Британією, Францією, Росією і Китаєм є асиметричними, оскільки Сполучені Штати мають перевагу за всіма ключовими параметрами – географічним (крім Росії, територія якої майже вдвічі більша США і Китаю – симетричні за площею території), військовим, економічним, науково-технічним. З цієї групи держав симетричними в цілому є відносини між Францією і Великою Британією, остання лише поступається Франції за розмірами території.

Розглядаючи в якості середніх держав Австралію, Канаду Норвегію, Швецію, Південно-Африканську Республіку (ПАР), Аргентину, Мексику, Туреччину також не можна не помітити порушення симетрії, яке проявляється у неспівставності низки параметрів – географічних, військових, економічних, культурних. Аналогічну ситуацію можна спостерігати і між малими державами.

Загалом у відносинах з наддержавою кожна держава знаходиться в становищі слабшої сторони, не існує істотного розриву між великими державами, які на практиці не можуть повною мірою диктувати свої умови державам, які мають нижчий статус. Слід зазначити, що асиметричні відносини існуватимуть за будь-якого набору силових центрів, і в даному випадку з огляду на владно-силові параметри можливі різні асиметричні комбінації. Відносні позиції держав, відображені в ієрархії міжнародної системи, досить важливі [17].

Існування малих і середніх держав у оточенні потужніших держав є реальністю, але їх збереження викликає здивування в контексті усталених реалістських уявлень про необхідність накопичення ресурсів з метою збереження суверенітету. Б. Уомак пояснює здатність малих акторів чинити опір зовнішньому тиску асиметричною значущістю відносин.

Відносини між великою і малою, чи принаймні середньою, державами – це відносини між нерівними за своїми можливостями суб'єктами, і ситуація паритету малоімовірна. Для великої держави взаємодія з меншою за могутністю державою в основному залишається другорядним питанням, оскільки остання не здатна

серйозно загрозувати її безпеці. Тоді як для малої держави відносини з великою – це проблема самозбереження [18].

В асиметричному протистоянні між великою і малою країнами стоять різні цілі й завдання. Необхідно враховувати, що малі держави ведуть боротьбу за виживання з більшою рішучістю і стійкістю та готові до більших втрат, ніж великі держави. В історії є чимало прикладів, коли менша держава завдяки готовності до значних втрат змогла протистояти більшим державам (поразки розвинених країн у В'єтнамі, Індонезії, Алжирі, на Кіпрі, Марокко, Тунісі).

У даному випадку можна виділити В'єтнам, який протягом століть міг успішно протистояти тиску Китаю, а в другій половині ХХ ст. позбутися колоніальної опіки Франції і навіть вдало протидіяти США. У кожному із цих конфліктів В'єтнаму протистояв противник, який володів набагато більшим військово-силовим потенціалом, але готовим виділити лише незначну його частину для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей.

У ході асиметричного протиборства перемога актора, який володіє суттєвою перевагою в традиційній військовій силі, ще не гарантована. Хоча в більшості таких конфліктів сильніші країни зазнали поразки в політичному сенсі, а не у військовому, не зумівши виснажити противника і нав'язати йому свою політичну волю.

Слід зауважити, що різниця в значущості відносин для акторів сама по собі не є визначальною в двосторонніх відносинах, і результат взаємодії також не може гарантувати нерівність їх матеріальних можливостей. Водночас асиметрія матеріальних потенціалів структурує практично всі аспекти відносин між суб'єктами і позначається як на визначенні їх інтересів і використуваннях ресурсах впливу, так і на сприйнятті стратегічного контексту.

Конфліктність, в основі якої – зіткнення протилежних цілей, інтересів, виступає природним наслідком асиметрії, яка загострюється різним сприйняттям сторонами один одного. Малі та середні держави змушені постійно приділяти велику увагу більшим державам, стаючи надто чутливими до будь-яких змін у їх зовнішній і навіть внутрішній політиці. Сильніші держави щодо малих проявляють низький рівень зацікавленості, тобто ступінь їхньої уваги до відносин зі слабшими державами незначний. Вони здатні ігнорувати окремі деталі, орієнтуючись на загальний клімат відносин

і сприймати малі та середні держави не як самі по собі, а лише як компоненти міжнародної політики.

Б. Уомак стверджує: «Звичайно, будь-які дві країни, як і будь-які дві особи, можуть сприймати одна одну невірно. Тим не менше, в асиметричних відносинах виникає можливість невірного сприйняття через саму їхню структуру» [18]. Сильніший, як правило, приймає помилкові рішення через недостатню увагу, а слабший, як правило, помиляється через надмірну увагу.

«Клімат» дружби або ворожнечі створює більшу різницю в ступені уваги в асиметричних стосунках, ніж у симетричних. Під словом «клімат» Б. Уомак розуміє загальну структуру відносин на відміну від повсякденної взаємодії. Якщо загальний клімат відносин дружній, то переваги відносин будуть відчутнішими для малої держави [19].

На думку американського політолога, розбіжності в сприйнятті залишаються непереборними в умовах асиметрії. Невідповідне сприйняття один одного призводить до загострення існуючих наявних суперечностей і може перерости у відкрите протистояння.

Роль і значення сильніших акторів для слабших значно важливіші, ніж навпаки. І як підсумок – слабший актор зазнає більших втрат від погіршення стану відносин із сильнішим актором, для якого криза у відносинах зі слабшою стороною суттєво не позначиться на його загальному стані. Для жодної з великих держав і навіть середніх, проблематика малої держави не є настільки важливою і пріоритетною у переліку зовнішньополітичних завдань.

Провідні держави в силу своїх переваг не стикаються з асиметричними загрозами своєму виживанню. Потенційні виклики і загрози їхній безпеці можуть становити цілеспрямовані заходи з боку лише рівнозначних їм акторів. Водночас вони перебувають у центрі уваги малих і середніх суб'єктів міжнародної системи і, як наслідок, останні залучені до постійного стримування великих держав, здатних загрожувати їх інтересам.

Малообґрунтованим виглядає твердження, що параметри держави мають другорядне значення в міжнародних відносинах. Через різну вразливість держави мають різні національні потреби і проводять свою зовнішню політику відповідно до своїх можливостей. Меншим важче досягати сприятливих результатів на міжнародній арені порівняно з великими державами. Середні й малі дер-

жави надають перевагу багатосторонній співпраці в рамках різних міжнародних організацій, тому це дає змогу ослабити асиметрію влади між державами. Тобто вибудувати симетричну модель відносин між нерівнозначними суб'єктами цілком можливо.

Отже, поняття ієраxії як основоположний принцип політичних структур робить вагомий внесок у вивчення міжнародних відносин. Ієраxія на всіх рівнях міжнародної системи є прямим відображенням як повної, так і часткової асиметрії міжнародних акторів і базується на принципі політичної і економічної нерівності. Визначення асиметрії у відносинах між державами полягає не лише у кількісних і якісних параметрах акторів, а й в їх здатності здійснювати вплив один на одного.

Відмінності й нерівності всередині міжнародної системи є ключем до розуміння асиметрії як раціональної конфігурації міжнародних відносин. Асиметрія з різних ракурсів пропонує численні підходи до інтерпретації сучасних міжнародних відносин. Вона важлива також як спосіб створення в загальному підсумку символічної моделі глобального світоустрою.

Саме асиметрична конфігурація розподілу влади (сил) яскраво демонструє, хто саме відіграє провідну роль в міжнародній системі. Домінуючі в міжнародній ієраxії держави (наддержави, великі держави) контролюють процеси взаємодії всіх учасників системи. Із теоретичного і практичного погляду, належність держав до різних рівнів ієраxії міжнародної системи є віддзеркаленням лише однієї із значущих властивостей асиметричних відносин, характер яких визначається насамперед потенціалом держав і проявляється в асиметрії уваги.

1. Schmitt O. La noblesse des États. Hiérarchie et puissance au sein du Système International. *Revue Française de Science Politique*. 2016. № 3–4. P. 559–562. 2. Donnelly J. Sovereign Inequalities and Hierarchy in Anarchy: American Power and International Society. *European Journal of International Relations*. 2006. – Vol. 12/2. URL: <https://doi.org/10.1177/1354066106064505>. 3. Clark I. The Hierarchy of States: Reform and Resistance in the International Order. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 262 p. 4. Cooley A. Logics of Hierarchy: The Organization of Empires, States, and Military Occupations. Ithaca : Cornell University Press, 2005. 208 p. 5. Kang D. The Theoretical Roots of Hierarchy in International Relations. *Australian Journal of International Affairs*. 2004. Vol. 58. No. 3. URL: <https://doi.org/10.1080/10357>

71042000260110. **6.** Lake D. *Hierarchy in International Relations*. Ithaca: Cornell University Press, 2009. URL: www.hostnezt.com/cssfiles/Hierarchy_in_international. **7.** Womack B. *China among unequals. Asymmetric foreign relationships in Asia*. Singapore etc., 2010. 540 p. **8.** Dittmer L. *The Strategic Triangle: An Elementary Game-Theoretical Analysis*. *World Politics*. 1981. Vol. 33. № 4. P. 485–515. **9.** Tokatlian J. *Las Relaciones Entre Latinoamérica y China: Un Enfoque Para Su Aproximación. Análisis Político*. 2007. № 59, Marcha. URL: biblioteca.hegoa.ehu.es/downloads/system/pdf. **10.** Schmitt O. Цит. праця. **11.** Aron R. *Paix et Guerre entre les nations*. Calmann-Lévy, Paris, 1962. P. 709. **12.** Waltz K. *The Emerging Structure of International Politics*. *International Security*. 1993. Vol. 18, №. 2. P. 44–79. **13.** Womack B. *China and Vietnam: the Politics of Asymmetry*. New York: Cambridge University Press, 2006. P. 89. **14.** Lake D. Цит. праця. **15.** Schmitt O. Цит. праця. **16.** Long T. It's not the size, it's the relationship: from «small states» to asymmetry. *International Politics*. 2017. Vol. 54 (2). P. 144–160. **17.** Womack B. *Asymmetry Theory and China's Concept of Multipolarity*. *Journal of Contemporary China*. 2004. 13(39), May. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/ed61/fecb11d32e3eda43377b76c31d4799483056.pdf>. **18.** Womack B. *Asymmetry and International Relationships*. New York: Cambridge University Press, 2016. 220 p. **19.** Womack B. *Asymmetry and Systemic Misperception: China, Vietnam and Cambodia during the 1970s asymmetry*. *The Journal of Strategic Studies*. 2003. Vol. 26, No. 2, June. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01402390412331302995>.

Derevianko Igor. Hierarchy And Asymmetry In International Relations

In the article were analyzed the theoretical foundations of the hierarchy of the international system, which allows us to understand the realities of modern international relations, to understand the consequences of asymmetric interaction and the fact that the development of international systems is accompanied by a consistent change in quantitative parameters (power, resource, demographic potential).

The transformations that take place in the conditions of asymmetric development of states, information revolution and globalization together lead to a change in the place, role and influence of the subjects in the system of international relations. Therefore, it is important to understand the hierarchy of states and the asymmetry that exists between them.

The study of hierarchy in international relations allows a deeper understanding of the realities of modern world politics, to understand the consequences of asymmetric interaction. The history of international relations is a reflection of the balance of forces and capabilities of states in the realization of national interests. Depending on the concentration of power and resources of the state occupy different levels in the hierarchy of the international system.

The higher the level of government, the higher the rank in the international hierarchy, which gives it the opportunity to exert a stronger and more diverse

influence on those weaker than themselves. Thus, one of the principles of separation of powers is the principle of «hierarchy», on the basis of which power relations are formed.

In addition to hierarchy, an important factor that characterizes interstate relations is asymmetry, which is interpreted as inequality, difference, lack of balance and harmony in the international system. The phenomenon of hierarchy in international relations is conceptually based on two key parameters: material inequality and factors of stable asymmetry in political relations.

Hierarchy and asymmetry are concepts that are inextricably linked and operate in organic unity. The concept of asymmetry is an important and necessary attribute for the characterization of hierarchical relations, but insufficient to understand the hierarchy of the international system. Consideration of the hierarchy of states on the basis of only the asymmetry of their material capabilities does not allow to reveal in general the nature of hierarchical relations.

When projecting the concept of asymmetry on the system of international relations, it should be noted that it is not an accidental emergence and a new phenomenon in the field of international relations. Asymmetry is an extremely important category for understanding complex geopolitical and socio-economic transformations that significantly affect the structure and dynamics of the hierarchy of the international system and also reveal some of the most symptomatic changes in the global capitalist system.

Differences and inequalities within the international system are the key to understanding asymmetry as a rational configuration of international relations. Asymmetry from different angles offers numerous approaches to the interpretation of modern international relations. It is also important as a way to create an overall symbolic model of the global world order.

Asymmetry, confirming the idea of the complex realities of international relations, fuels the competitive dynamics between participants in the international system and embodies political dominance. Asymmetric relations are constant in the international system, and the contradiction between equality of law and asymmetry of facts between states is an objective reality. Relations between states of different levels of hierarchy can be considered a classic example of asymmetric relations, while relations between states of one level of hierarchy are generally considered symmetrical.

Key words: hierarchy, asymmetry, international relations, system, state, subject, actor.

ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ УГОДИ ЩОДО БРЕКЗІТУ ДЛЯ РОЗВИТКУ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

З'ясовано значення і наслідки Брекзиту для перспектив розвитку Великобританії та ЄС. Британський референдум про членство в ЄС викликав чимало дискусій про доцільність та наслідки Брекзиту. Результати референдуму щодо Брекзиту вплинуть на трансформацію системи міжнародних відносин і формування міжнародного порядку. Доведено, що підсумки британського референдуму виявилися революційними і призведуть до кардинальних змін у політиці й економіці Великої Британії та ЄС, зокрема ЄС почне втрачати своє значення як структура, яка консолідує Європу і організує її соціально-економічне і політичне життя.

Ключові слова: референдум, угода про Брекзит, політичні та соціально-економічні наслідки Брекзиту.

Mukha Viktoriia. Political and Socio-Economic Consequences of the Brexit Agreement for the Development of Great Britain

The significance and consequences of Brexit for the development prospects of the UK and the EU are clarified. The British referendum on EU membership has sparked a lot of debate about the desirability and implications of Brexit. The results of the Brexit referendum will affect the transformation of the system of international relations and influence on the formation of international order. It is reported that the results of the British referendum were revolutionary ones and lead to dramatic changes in the politics and economy of both the Great Britain and the EU. In particular, it can be expected that the EU will begin to lose its significance as a structure that consolidates Europe and organizes its socio-economic and political life.

Key words: referendum, Brexit agreement, political and socio-economic consequences of Brexit.

Довгоочікувана Угода про вихід Великобританії з ЄС (Брекзит) – «Угода про торгівлю та співробітництво між ЄС і Велико-

британією» має велике значення для подальшого розвитку взаємовідносин між ЄС та Великобританією. В цілому слід зазначити, що переговори про нові умови йшли важко, не виключалася можливість Брекзиту без угоди. Однак у грудні 2020 р. Великобританія і ЄС змогли домовитися. Всі 27 країн-учасниць ЄС 29 грудня 2020 р. схвалили тимчасове застосування «Угоди про торгівлю та співробітництво між ЄС і Великобританією» [1] з 1 січня 2021 р. На наступний день, 30 грудня 2020 р., президентка Європейської Комісії Урсула фон дер Ляєн і голова Європейської ради Шарль Мішель підписали документ. Пізніше це зробив і прем'єр-міністр Великобританії Б. Джонсон. Європарламент ратифікував угоду про Брекзит заднім числом на початку 2021 р.

Нова угода регулюватиме чимало сфер, включаючи торгівлю. На думку експертів, обом сторонам довелося піти на поступки. При цьому навіть ініціатори Брекзиту достовірно не знають, до чого це приведе Великобританію в історичній перспективі. Отже, 1 грудня 2020 р. завершився перехідний період Брекзиту. Великобританія остаточно покинула економічний і політичний простір ЄС. Юридично вихід відбувся ще 31 січня 2020 р., проте 11 місяців діяв перехідний режим. Сполучене Королівство не мало протягом цього часу права голосу і представництва в органах влади ЄС, але продовжувало користуватися іншими правами члена ЄС, а також виконувало відповідні зобов'язання. У 2020 р. Великобританія і ЄС вели напружені переговори про умови «розлучення». Йшлося про правила майбутньої взаємодії у всіх сферах. На тлі складного діалогу голова Європейської Комісії Урсула фон дер Ляєн навіть представила запасний план дій для ЄС на випадок Брекзиту без торгової угоди [2].

Угода про Брекзит має величезне значення для економіки Великобританії у короткостроковій перспективі. Зокрема, вона означає, що багато сфер, від сільського господарства і рибальства до автомобілебудування, уникли мит. Водночас на Великобританію з виходом з єдиного ринку чекає період турбулентності, вона для ЄС стане «третьою країною». Проте угода про вільну торгівлю призведе до того, що британська та континентальна влади з великою часткою ймовірності все-таки зможуть згладити нові тертя. Крім того, угода зменшує шанси на виникнення великих черг із далекобійників на кордоні. При цьому сторонам вдалося уникнути

того, чого так побоювалися фінансові аналітики Великобританії – «чорного дня» для фунта, який міг опуститися до паритету з євро. Подібний обвал валюти привів би до зростання цін на британський імпорт. Завдяки угоді британські споживачі також уникли можливого стрибка цін на продукти з ЄС. Вихід Великобританії з ЄС без угоди завдав би їй істотних фінансових втрат. За оцінками Бюро бюджетної відповідальності, при такому сценарії Великобританія втратила б 2% від зростання ВВП у 2021 р. – еквівалент 40 млрд фунтів стерлінгів. Такі втрати значно погіршили б рецесію, викликану карантинном і пандемією коронавірусу, а також призвели б до зростання рівня безробіття [3].

Великобританії вдалося уникнути також конституційних наслідків жорсткого Брекзиту. Хоча угода про вільну торгівлю не гарантує країні безпечного і світлого майбутнього, варто згадати, які наслідки мав би Брекзит без угоди для членства Шотландії і Північної Ірландії в складі Сполученого Королівства. Проте угода про вільну торгівлю з ЄС не означає, що Великобританії вдалося уникнути згубних наслідків у довгостроковій перспективі, адже сторони дуже далеко відійшли від статус-кво. Вихід з єдиного європейського ринку збільшить торговельні бар'єри з ЄС і призведе до падіння товарообігу. Наявні моделі говорять про те, що це призведе до зниження темпів економічного зростання й удару по ВВП у районі 4%. У зв'язку з цим британська газета «The Independent» підкреслює: «Порівняно з іншими альтернативними сценаріями угода завдасть серйозного довгострокового збитку економіці Великобританії. Якщо це і схоже на перемогу, то це свідчить лише про те, наскільки близько до краю обриву політики підтягли як британську економіку, так і рівень життя британців» [4].

М. Кетл, автор британського видання «The Guardian» зазначає, що «Британія залишає ЄС з урізаним суверенітетом, ослабленою економікою і лідером, балансує на краю прірви». Складно не погодитися з автором, що Брекзит, по суті, ніколи не був економічним проектом. Тому вихід з ЄС був емоційно забарвленим політичним проектом, але не економічним. Це було бажанням, заснованим на уявленні про британський суверенітет, на який багато в чому вплинула ностальгія і «помилкове відчуття жертви», що пропагувалося британськими ЗМІ. Брекзит був спрямований на те, щоб перестати бути членом Європейського Союзу. Для багатьох

із тих, хто виступав за те, щоб залишитися в ЄС, Брекзїт повинен був стати символом чогось іншого: антиїммігрантського руху, економічного безправ'я або постімперської ностальгії. Не можна сказати, що ці проблеми не стосувалися Брекзїту, але вони ніколи не були його суттю. Адже в Брекзїті економіка завжди була питанням другорядним. Торгово-економічні угоди в цілому для Брекзїту не є першочерговими завданнями, а його другорядними наслідками, що настають вже потім. Якби метою була вільна торгівля, то Великобританія залишилася б на єдиному ринку і в митному союзі. Для Б. Джонсона було безвідповідально заявляти, що угода з ЄС дозволить створити «гігантську зону вільної торгівлі». Однак зазначимо, що така зона в ЄС вже є, і в цій угоді майже не йдеться про послуги [4].

Правда полягає в тому, що всі торгові угоди, в тому числі угода з ЄС, припускають зменшення суверенітету заради взаємної вигоди. Б. Джонсон розраховує на те, що географічна близькість і налагоджена система поставок мають в торгівлі величезне значення, і тому від торгівлі з ЄС не можна просто відмовитися. Йому відомо, що Управління бюджетної відповідальності підрахувало: якби угода не була укладена, втрата потенціалу ВВП протягом 15 років становила б понад 5%. В умовах наростання пандемії Covid-19 малий, середній і великий бізнес виживають тільки за рахунок маржі. А після пандемії Великобританія стикнеться з величезним фінансовим тиском, який був би набагато сильнішим, якби не було угоди [4].

Б. Джонсон не лише прем'єр-міністр Великобританії, а й лідер мінливого, фанатичного і потужного руху за вихід з ЄС. Саме завдяки цьому він і став лідером своєї партії. Саме тому він переміг на виборах 2019 р. Учасники руху за вихід з ЄС були б безмірно раді Брекзїту без угоди, оскільки для прихильників збереження суверенітету повний розрив з ЄС у багатьох аспектах є ідеальним варіантом. Відтак вирішальне значення мав вибір належної тактики під час укладання торгової угоди з ЄС. Первісна стратегія Б. Джонсона після виборів 2019 р., на якій наполягав Д. Каммінгс, полягала в тому, щоб вимагати жорсткої партійної дисципліни, єдності членів кабінету, дій в обхід парламенту, і насамперед політично блокувати Н. Фараджа, позбавивши його можливості виступати із заявами про зраду. Пандемія серйозно порушила ці плани, але не

зірвала їх. Проте коли восени 2020 р. виникла небезпека того, що пандемія вийде з-під контролю, гостро постала необхідність контролювати реакцію громадськості, те, як вона сприймає політичний курс. Треба було діяти до кінця, швидко і точно, щоб незгодні всередині партії не встигли об'єднатися, а Н. Фарадж не встиг підготувати бунт. Зазначимо, що саме так і сталося, однак все це не гарантує, що після укладення торговельної угоди з ЄС Б. Джонсон досяг своєї мети і тепер в безпеці. Брекзїт завжди буде джерелом розбіжностей і роз'єднаності у Великобританії і дану проблему завжди буде дуже складно вирішити. При цьому екстравагантне передріздвяне нагнітання обстановки і балансування над прірвою свідчить про те, що насправді в угоді є багато такого, проти чого можуть заперечити фанати з числа рядових членів парламенту і Н. Фарадж [5].

У своїй промові після підписання угоди з ЄС Б. Джонсон, зокрема, заявив: «Ми повернули собі контроль над законами і своєю долею. Ми повернули собі контроль над кожною дрібницею нашого законодавства. Повністю і без будь-яких обмежень. З 1 січня 2020 р. ми будемо поза Митним союзом і поза єдиним ринком. Британські закони прийматимуться виключно британським парламентом. Тлумачити їх будуть британські судді, котрі засідають у судах Великобританії. І юрисдикція Європейського суду підійде до кінця. Ми зможемо встановлювати власні стандарти, вводити нововведення, які нам заманеться, і закладати нові основи для галузей, де наша країна світовий лідер, від біологічних наук до фінансових послуг, штучного інтелекту і не тільки. Ми будемо самі вирішувати, де і як стимулювати нові робочі місця і нову надію. З вільними портами і новими зеленими промисловими зонами. Ми зможемо берегти нашу природу і навколишнє середовище на свій розсуд. Підтримувати наших фермерів, британське сільське господарство і виробництво продовольства. І вперше з 1973 р. ми станемо незалежною морською державою, яка повністю контролює свої води. Частка британської риби в наших водах істотно зросте, після чого не буде жодних обмежень на вилов, крім хіба що з наукових або екологічних міркувань. І підготуватися до цього моменту нашим рибалкам допоможе велика програма в розмірі 100 мільйонів фунтів стерлінгів з модернізації флоту і рибопереробної промисловості» [6].

Незважаючи на те, що Б. Джонсон розхвалює угоду, констатується, що дана перемога є сумнівною та суперечливою. Угода підвищить бар'єри між Великобританією та ЄС. У той час як Т. Мей прагнула до того, щоб країна залишилася в загальному британсько-європейському митному просторі, Б. Джонсон наполягав, щоб Великобританія покинула як європейський внутрішній ринок, так і Митний союз під приводом «суверенітету», який країна відвоює у ЄС. Для економіки наслідки очевидні: британським компаніям і експедиторам доведеться подавати щорічно близько 400 мільйонів додаткових митних декларацій. При цьому у Великобританії, за оцінками, зараз не вистачає близько 50 тисяч співробітників митниці, щоб впоратися з такою бюрократією. Щорічні витрати на британську економіку оцінюються в 13 мільярдів фунтів, що змусить уряд значно розширити підтримку британських компаній. Тільки недавно закінчилися кошти 84 млн. фунтів стерлінгів в урядовій програмі підтримки, метою якої є допомога британським компаніям краще справлятися з майбутньою паперовою війною. Податкове і митне відомства рекомендували компаніям, які не отримали кошти в рамках програми, запитувати кредити з фонду допомоги в боротьбі з корона вірусом [7].

Референдум щодо членства Британії у ЄС виявив глибокий розкол у британському суспільстві за регіональною, віковою, соціальною, освітньою та в цілому класовою ознаками [8]. Перші політичні наслідки референдуму виявилися одразу. Прем'єр-міністр Д. Кемерон, програвши референдум, пішов у відставку. Новим лідером консерваторів і відповідно прем'єр-міністром стала Т. Мей, досвідчений політик, яка займала пост міністра внутрішніх справ 6 років у кабінеті Д. Кемерона. Обидва поста Т. Мей отримала без виборів (у партії на останньому етапі її суперниця зняла свою кандидатуру). Т. Мей лише під тиском обережно висловилася перед референдумом за Брекзїт, а після референдуму заявила, що «Брекзїт означає Брекзїт» [9].

Історично партійна лояльність для багатьох людей була єдиним способом виразити політичні погляди. Однак після референдуму виникла інша шкала переваг, відповідно до якої виборці можуть ідентифікувати свої політичні уподобання. Половина британців не настільки цікавиться політикою, щоб визначити свої політичні уподобання. Інша половина британців, як і раніше, лояльна

до своєї політичної партії. З них половина нині відчуває більше єднання з тими, хто голосував так само на референдумі, навіть якщо вони належать до іншої політичної партії (33%), ніж з однопартійцями, які голосували на референдумі інакше (16%) [10, с. 115]. До того ж з'явилася категорія осіб, яких називають «реліверами», які голосували за те, щоб залишитися в ЄС, але вважають, що держава повинна виконати волю народу. Таким чином, з'явилася інша шкала політичних уподобань, ніж звичний спектр праві-ліві [1, с. 93].

Розглянемо фінансові та економічні наслідки Брекзїт для Великобританії. Враховуючи той факт, що Великобританія належить до високорозвинутих постіндустріальних країн, саме фінансовий сектор, який становить 80% ВВП країни, опинився в скрутному становищі. Брекзїт може негативно позначитися на функціонуванні фінансового центру в Лондонському Сіті. Нині багато європейських банків використовують свої відділення в Сіті для здійснення основних операцій. Водночас Великобританія є найбільшим центром для іноземних філій у ЄС як центр оптових ринкових угод [12, с. 25]. Передбачається, що іноземні банки створюють у Сіті свої філії замість дочірніх компаній, контрольованих і регульованих владою Великобританії, оскільки це знижує витрати на фінансування. Можливо, Великобританія дозволить європейським банкам відкривати філії у Лондоні на колишніх умовах. Однак неєвропейські банки більше не зможуть вільно засновувати свої дочірні компанії у Лондоні, відкриваючи потім свої мережі в інших столицях ЄС [13].

Відповідно співпраця у фінансовому секторі також підлягає перегляду Великобританії і ЄС. Водночас 48% прямих іноземних інвестицій приходять до Британії з країн ЄС, тільки 24% – зі США і 28% – з інших країн. Противники виходу країни з ЄС вказували і на обмеження для фінансового сектора країни, побоюються і наслідків для автомобільної промисловості, яка дуже розвинута у Великобританії, проте майже повністю належить іноземним компаніям. Приплив мігрантів має позитивний ефект для британської економіки, адже вони виконують різні види робіт і сплачують податки до британської казни. Крім цього, вигідні торговельно-економічні стосунки з ЄС, а європейські країни є ключовим торговельно-економічним партнером Великобританії, залишаються одним із пріоритетів

її зовнішньої політики [14]. Крім цього, противники виходу країни з ЄС вказують на те, що Великобританія втратить інтерес з боку великих транснаціональних компаній. Європейські ринки дадуть відповідь торговими бар'єрами, а Великобританії і так доведеться виплачувати частину коштів для погашення загальноєвропейських зобов'язань, якщо країна захоче залишитися на європейських ринках.

Цілком можливо, що головна проблема для британської економіки, пов'язана з Брекзітом, проявиться вже дуже скоро, адже фінансові послуги в угоді по Брекзіту практично не прописані. Великобританія навряд чи враховувала цей сектор, хоча на фінансові послуги припадає близько 80% британської економіки і близько половини всього британського експорту. Без урахування фінансових послуг, у сфері яких Великобританія з великим запасом демонструє позитивний баланс, зовнішньоторговельний дефіцит Лондона виявився б просто величезним. У торгівлі з країнами ЄС у 2019 р. він склав 79 млрд фунтів стерлінгів. Отже, цілком можливо, що британські постачальники фінансових послуг у майбутньому не зможуть працювати на території ЄС так само, як це було досі [15].

У контексті наслідків Брекзіту для розвитку фінансово-економічної системи Великобританії цікава позиція прихильника євроінтеграції, колишнього прем'єр-міністр Великобританії Дж. Мейджора, який впевнений, що Брекзіт був представлений народу як безпрограшний варіант, але він таким не є. Політик, зокрема, зазначає: «Нам обіцяли, що ми залишимося в єдиному ринку. Не залишилися. Нам говорили, що торгівля з ЄС триватиме без будь-яких непорозумінь. Не буде. Нам обіцяли, що ми заощадимо мільярди на виплати Євросоюзу. По всій країні роз'їжджав автобус, і з його динаміків лунали ці промови. Але ми не заощадили, а витратили мільярди на Брекзіт. Нас переконували, що наша «звільнена країна» скоротить чиновницький апарат і уріже регулятивні норми і правила. Але тепер ми знаємо, що і чиновників, і правил стане більше, причому набагато. Нам обіцяли, що ми укладатимемо вигідні торгові угоди з Америкою, Індією, Китаєм та іншими країнами, причому негайно. Не уклали, якщо не брати до уваги Японію» [15].

На думку Дж. Мейджора, через Брекзіт можуть виникнути нові тарифні бар'єри. Брекзіт цілком виразно зробить наступне:

створить нетарифні бар'єри; завдасть шкоди ланцюжкам поставок; збільшить кількість регулятивних норм і правил; вимагатиме нових митних декларацій та прав доступу; в рамках правил походження товару зажадає доказів, звідки приходять запасні частини; вимагатиме створити десятки тисяч посад для митників, щоб ті виконували нові бюрократичні правила; створить масу проблем зі складуванням запасів; вимагатиме будівництва величезної кількості складів для їх зберігання. Ці витрати і труднощі, безумовно, є спадщиною Брекзиту. Торгівля стане для Великобританії менш прибутковою, а Міністерство фінансів буде значно біднішим [15].

Серед інших питань, які матимуть прямі наслідки, Дж. Мейджор виділяє такі: позбавлення свободи пересування по Європі; підвищення цін на продукти харчування; подорожчання відпусток і поїздок; відмова від водійських посвідчень ЄС; підвищення вартості медичних страховок, на які не поширюватиметься дія Європейської карти медичного страхування; вихід зі схеми ветеринарних паспортів, подорожчання дозволів на перевезення домашніх тварин і витрата часу на їх отримання; підвищення вартості роумінгу мобільного зв'язку; затримки в європейських аеропортах через тривале оформлення; втрата автоматичного права на роботу, проживання та навчання в ЄС [15].

Підсумовуючи, Дж. Мейджор зазначає, що нинішня фаза Брекзиту закінчиться, Великобританії важливо буде оформити більш всебічні відносини з ЄС, ніж ті, що можуть з'явитися в результаті переговорів, що тривають. Великобританії потрібні двосторонні угоди в галузі торгівлі та політики, що не були укладені в ході цих поспішних переговорів. Великобританії слід співпрацювати з ЄС у вирішенні глобальних проблем [15].

Безумовно, вихід з ЄС позначиться і на імміграційному питанні у Великобританії. Звісно ж, доцільним було б дозволити мігрантам з ЄС залишитися у Великобританії, оскільки це захистило б права британців, які проживають за кордоном. Насправді ж британський уряд обіцяє вислати європейських резидентів, що не входять в Європейську економічну зону. Дійсно, імміграційні питання були однією з головних причин наростаючою антипатії до ЄС з боку британців, тому можливий негативний результат знаходження європейських працівників у Великобританії не повинен викликати подиву. Тому на ринку праці може спостерігатися відтік ризних

фахівців з інших держав. Британці вже не готові виконувати різні неprestижні, з їх точки зору, роботи. Протівники виходу Великобританії з ЄС вказують і на проблеми проживання британців у європейських країнах, і європейців у Великобританії. В якості висновку слід зазначити, що найбільш сприятливою для Великобританії моделлю з перерахованих видається швейцарська, адже саме в ній враховуються швидше британські, ніж європейські інтереси. Навпаки, кращою моделлю для ЄС виступила б турецька, оскільки в цьому випадку Великобританія прийняла б правила гри з боку ЄС. У будь-якому випадку налагодження нових британсько-європейських відносин може вимагати тривалих переговорів і значних витрат з обох сторін [16].

Таким чином, Угода про торгівлю та співробітництво між ЄС і Великобританією має колосальне значення для розвитку країни у найближчому майбутньому, але вона неминуче завдасть Великобританії збитків у довгостроковій перспективі. Ерозія Євросоюзу та відокремлення Великобританії можуть виявитися спробами створити нові прообрази в світовій політиці та економіці. Підсумки британського референдуму виявилися революційними і приведуть, без сумніву, до кардинальних змін і в європейській політиці, й економіці. Зокрема, можна очікувати, що ЄС почне втрачати своє значення як структура, яка консолідує Європу і організує її соціально-економічне і політичне життя. Прогнозується збільшення значення НАТО, яка набуває характеру найбільш представницької європейської організації і стане більш затребуваною, ніж ЄС. Передумови для коригування співвідношення в Європі між значенням ЄС і НАТО вже існують і мають сприятливий для альянсу характер. У найширшому сенсі не можна виключати гіпотезу, що однією з далекосяжних цілей британського референдуму може бути створення в світовій політиці та економіці безстрокового стану невизначеності, який підриває процеси інтеграції та породжує сумніви між традиційними партнерами. А це відкриває можливості для масштабних глобальних трансформацій.

1. EU-UK Trade and Cooperation Agreement (TCA)). *European Comission*. 31.12.2020. URL.: https://ec.europa.eu/info/relations-united-kingdom/eu-uk-trade-and-cooperation-agreement_en. 2. Алексеева Н., Комарова Е. «Брюссель пошёл на уступки, но и Лондон лишился многого»: Великобритания окон-

чательно покидает Евросоюз. RT. 31 декабря 2020. URL.: <https://russian.rt.com/world/article/817269-breksit-okonchatelnyi-vyход>. **3.** Chu B. What does this deal with the European Union mean for the UK economy? *The Independent*. 24 December 2020. URL.: <https://independent.co.uk/news/business/analysis-and-features/brexit-deal-uk-economy-b1774447.html>. **4.** Kettle M. Boris Johnson has 'got Brexit done'. With a deal that will please no one. *The Guardian*. 24.12.2020. URL.: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/dec/24/boris-johnson-brexit-deal-britain-eu-sovereignty-economy>. **5.** Johnson B. Full text: Boris Johnson's Brexit deal speech The Spectator. 24 December 2020. URL.: <https://www.spectator.co.uk/article/full-text-boris-johnson-s-speech-on-the-brexit-trade-deal>. **6.** Zastiral S. In jeder Hinsicht ein harter Brexit. *Wirtschafts Woche*. 24, Dezember 2020. URL.: <https://www.wiwo.de/politik/europa/handelsabkommen-in-jeder-hinsicht-ein-harter-brexit/26748866.html>. **7.** EU referendum: full results and analysis. *The Guardian*. 23.06.2016. URL: <http://www.theguardian.com/politics/ng-interactive/2016/jun/23/eureferendum-live-results-and-analysis>. **8.** EU referendum: full results and analysis. *The Guardian*. 23.06.2016, URL: <http://www.theguardian.com/politics/ng-interactive/2016/jun/23/eureferendum-live-results-and-analysis>. **9.** Brits have more in common with their Brexit brethren than their party political pals. *Yougov*. 13.05.2017. URL: <https://yougov.co.uk/news/2017/05/13/brits-have-more-common-their-brexit-brethren-their>. **10.** Аняньева Е.В. Брексит: причины, политический фон, последствия. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. Вып. 10(6), 2017. С. 98-119. URL.: <https://doi.org/10.23932/2542-0240-2017-10-6-98-119>. **11.** Irwin G. Brexit: the impact on the UK and the EU. *Global Council*. London, 2015. 44 p. **12.** Cox P. Europe after Brexit. Lausanne: Fond. Jean Monnet pour l'Europe, 2016. 27 p. **13.** David Cameron announces his resignation. *The Telegraph*. 24.06.2016. URL.: <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/06/24/david-cameron-announces-hisresignation---full-statement/>. **14.** Zastiral S. In jeder Hinsicht ein harter Brexit. *Wirtschafts Woche*. 24, Dezember 2020. URL.: <https://www.wiwo.de/politik/europa/handelsabkommen-in-jeder-hinsicht-ein-harter-brexit/26748866.html>. **15.** Major J. We are no longer a great power': The twin hazards of Covid and Brexit. *The Spectator*. 9.11.2020. URL.: <https://www.spectator.co.uk/article/-we-are-no-longer-a-great-power-the-trouble-with-brexit>. **16.** Басова А. Н., Асон Т.А. Последствия выхода Англии из ЕС для обеих сторон. *European science*. 2016. № 12 (22). URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/posledstviya-vyhoda-anglii-iz-es-dlya-obeih-storon>

***Mukha Viktoriia*. Political and Socio-Economic Implications of the Brexit Agreement for the Development of Great Britain**

The significance and consequences of Brexit for the development prospects of the UK and the EU are clarified. The British referendum on EU membership has sparked a lot of debate about the desirability and implications of Brexit. The results of the Brexit referendum will affect the transformation of the system of

international relations and influence the formation of international order. It is reported that the results of the British referendum were revolutionary and lead to dramatic changes in the politics and economy of the Great Britain and the EU. In particular, it can be expected that the EU will start to lose its significance as a structure that consolidates Europe and organizes its socio-economic and political life.

In the long run, Brexit could exacerbate the contradictions between Britain and the EU in all major areas of political and socio-economic cooperation, as well as affect the development of the entire system of international relations and the formation of a new international order. In the long run, Britain's exit from the European single market will increase trade barriers with the EU and lead to a drop in trade, which in turn will lead to a slowdown in economic growth and a 4% drop in GDP. The UK's financial sector, which accounts for 80% of the country's GDP, is in a difficult situation. Interest of large multinational companies in the UK will decline. European markets will respond with trade barriers as the UK is forced to pay part of its European debt if the country wants to remain in European markets.

Negotiations on the terms of Brexit were tough and the possibility of Brexit without an agreement was not ruled out. However, on December 29, 2020, the UK and the EU made concessions to each other and approved the provisional application of the "EU-UK Trade and Cooperation Agreement", which will regulate trade and other relations between them. Important for Britain's development was the decision to avoid the constitutional consequences of a harsh Brexit, as well as tariffs in many areas, including agriculture, fisheries and the automotive industry. However, the main problem of the document is that financial services in the Brexit agreement are practically not specified.

Brexit sets a precedent and brings damage to the EU's image and reputation. After Brexit, the EU must reconsider the vector of its further development, define new goals and objectives. In the short term, the EU expects a period of turbulence and some political weakening due to the uncertainty of the future system. The British referendum has already led to a surge of Euroscepticism in the EU. Calls for similar referendums are being heard from various countries. Brexit has shown that the results of such referendums can be unpredictable.

With Brexit, the EU loses the second Union's economy and revenues to the EU budget will be significantly reduced. The severance of economic ties with the UK will have a mirror effect on EU countries and their businesses.

Key words: referendum, Brexit agreement, political and socio-economic consequences of Brexit.

РЕЦЕНЗІЇ

М. С. КАРМАЗІНА

**ПРАВОВА ПОЛІТОЛОГІЯ:
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ,
НОВИЙ НАВЧАЛЬНИЙ КУРС, СИНТЕЗ НАУКИ
ТА ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ ПРАКТИКИ**

Нові проблеми, які постають перед українським суспільством, вимагають нових наукових підходів. Якщо протягом перших двох десятиліть більшість проблем Української держави була безпосередньо пов'язана з транзитним процесом, намаганням побудувати демократичні інститути на уламках радянської спадщини, пошуком ідентичності у нових геополітичних координатах, переходом від командної до ринкової економіки з усіма її позитивними та негативними рисами, то у ХХІ столітті на перший план посилилася необхідність адаптуватися до соціальних змін, зумовлених швидкими темпами розвитку інформаційних технологій, поглибленням регіональної інтеграції та глобалізації. Тому сформувався суспільний запит на тісну взаємодію між законодавчим забезпеченням та політичними процесами в країні для подальшого розвитку України до розбудови правової держави, наріжним каменем якої є принцип верховенства права. Відповіддю на цей запит стала інтенсифікація наукових розвідок щодо поєднання здобутків правознавства та політології для формування нового напрямку – правової політології, здобутки якої і стали

© *КАРМАЗІНА Марія Степанівна* – доктор політичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України

основою наукової роботи, проведеної фахівцями Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України – монографії «Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації»* та підручника для вищих закладів освіти «Правова політологія. Академічний курс»**.

У монографії обґрунтовано концепт правової політології як науково-пізнавальної системи, дослідницької парадигми, наукового напрямку та навчальної дисципліни. Значну увагу приділено методології нового наукового напрямку: розкрито теоретичний, аксіологічний, праксеологічний потенціал правової політології, визначено об'єкт, предмет, методологію, принципи, функції, понятійно-категоріальний апарат.

Авторами досліджено вітчизняний та зарубіжний досвід наукової, організаційної, навчальної інституціоналізації правової політології, а також проаналізовано проблеми концептуалізації політичного права як міждисциплінарного напрямку наукових досліджень.

Адаптованою версією колективної монографії для майбутніх дослідників політико-правової проблематики та студентів вищих закладів освіти є підручник «Правова політологія. Академічний курс», який містить тексти базових лекцій, в яких висвітлюються найважливіші теоретичні положення про сутність політичних і правових явищ, політико-правових процесів та сучасних підходів до їх осмислення, особливості функціонування основних інститутів політики та права. Підручник складається із 15 розділів, у яких послідовно розкриті питання правової політології як науки та навчальної дисципліни, особливості взаємодії політики і права, методологічні засади правової політології, розкрито суть таких важливих політико-правових понять і явищ, як влада, право, політика, держава, політичний режим, політична участь політичні партії, політичне представництво, прогнозування. Цей підручник може використовувати

* Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації: монографія / авт. кол.; за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2019. 288 с.

** Правова політологія. Академічний курс: підручник / авт. кол.; за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2021. 480 с.

ватися студентами закладів вищої освіти за освітньо-професійними програмами підготовки бакалавра, спеціаліста, магістра за спеціальностями 052 «Політологія» та 081 «Право».

Зазначений науково-освітній комплекс заслуговує на високу оцінку та є своєрідним дороговказом для подальшого розвитку правознавства та політології.

Зміст

Частина 1 ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Розділ 1. Теорія держави і права

<i>Онiщенко Н. М.</i> Правові потреби у фокусі наукових досліджень	4
<i>Тимошенко В. І.</i> Система факторів протиправної поведінки	12
<i>Гусарев С. Д., Старицька О. О.</i> Правове регулювання надання медичної допомоги в Україні.	23
<i>Гладкий С. О.</i> Право в суспільстві споживання: ціннісні та психологічні аспекти	34
<i>Чепульченко Т. О.</i> Захист прав людини: теоретичний аспект	44
<i>Звонков Є. Є.</i> До питання про співвідношення права і моралі: сучасний контекст	55
<i>Камінська І. В.</i> Суд Європейського Союзу: історіографія європейських джерел, опублікованих у період 1957 – 1992 рр.	68

Розділ 2. Конституційне право

<i>Aliyev Elvin.</i> Some problems with issuing residence permits in Azerbaijan.	82
--	----

Розділ 3. Адміністративне право

<i>Поляков І. С.</i> Механізм апеляційного провадження в адміністративному судочинстві України	92
--	----

Розділ 4. Цивільне, підприємницьке та господарське право

<i>Короєд С. О.</i> Визначення судом походження дитини при встановленні факту її народження на тимчасово окупованій території: проблеми теорії і практики цивільного судочинства . . .	103
--	-----

Лазаренко В. В. Доведення до банкрутства окремих суб'єктів господарської діяльності: поняття та правове регулювання 115

Краглевич В. В. Особливості застосування окремих положень Закону України «Про захист прав споживачів» до відносин щодо захисту прав вкладників за договором банківського вкладу в судовому порядку. 124

Розділ 5. Земельне, аграрне та екологічне право

Коваленко Т. О. Розвиток земельного законодавства на сучасному етапі: до 20-річчя прийняття Земельного кодексу України 136

Розділ 6. Кримінальне право, кримінальний процес та криміналістика

Маммадова Т. А. Торговля людьми в контексті серйозних порушень прав человека 149

Ващук О. В. Професійні аудиторські злочини: поняття та система злочинів. 160

Розділ 7. Міжнародне право і порівняльне правознавство

Попко В. В. Становлення міжнародного кримінально-процесуального права: методологічні аспекти 169

Соколова О. О. Застосування механізму посиленої співпраці до запровадження унітарного патентного захисту в Європейському Союзі. 189

Частина 2 ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Розділ 1. Етнополітологія та конфліктологія

Вітман К. М. Угорська національно-територіальна автономія в Україні: стан і небезпека запровадження 202

Стеценко С. В. Політичні перспективи історичної пам'яті 214

Розділ 2. Політичні інститути та процеси

<i>Кресіна І. О., Стойко О. М., Коваленко А. А.</i>	
Чинники посилення політико-правового статусу міст.	221
<i>Некряч А. І., Лопушинський І. П., Оленковська Л. П.</i>	
Місцева влада України на шляху демократичного транзиту: політико-управлінські аспекти	230
<i>Лисецький Ю. М., Семенюк Ю. В., Павленко Д. Г.</i>	
Міждержавні протистояння. Нові реалії	249
<i>Добіжжя В. В., Колесник О. В.</i> Радянська концепція прав і свобод громадян	258
<i>Хлівнюк Т. П.</i> Економіко-технологічні фактори модернізації соціальної держави	269
<i>Згурська В. Л.</i> Періодизація та особливості протестних рухів ХХ-ХХІ ст.	278
<i>Яковлев М. В.</i> Складові термінологічного інструментарію дослідження концептосфери політичної науки	288

Розділ 3. Міжнародна політика

<i>Дерев'яно І. П.</i> Ієрархія і асиметрія в міжнародних відносинах	297
<i>Муха В. В.</i> Політичні та соціально-економічні наслідки Угоди щодо брекзиту для розвитку Великобританії	310

Розділ 4. Рецензії

<i>Кармазіна М. С.</i> Правова політологія: концептуальні засади, новий навчальний курс, синтез науки та державотворчої практики	322
--	-----

Contents

Part 1 **LEGAL SCIENCES**

Section 1. Theory of State and Law

<i>Onishchenko N.</i> Legal needs in the focus of scientific research	4
<i>Tymoshenko V.</i> System of factors of illegal behaviour.	12
<i>Husariev S., Starytska O.</i> Legal regulation for medical care provision in Ukraine.	23
<i>Hladkyi S.</i> Law to consumption society: value and psychological aspects	34
<i>Chepulchenko T.</i> Protection of human rights: theoretical aspect	44
<i>Zvonkov Ye.</i> On the question of the relationship between law and morality: the modern context.	55
<i>Kaminska I.</i> Court of Justice of the European Union: historiography of European sources published in the period 1957 – 1992	68

Section 2. Constitutional Law

<i>Aliyev E.</i> Some problems with issuing residence permits in Azerbaijan.	82
--	----

Section 3. Administrative Law

<i>Polyakov I.</i> The mechanism of appellate proceedings in the administrative proceedings of Ukraine	92
--	----

Section 4. Civil, Business and Commercial Law

<i>Koroied S.</i> The court's determination of the child's origin in establishing the fact of its birth on the temporarily occupied territory: problems of theory and practice of civil proceedings	103
---	-----

<i>Lazarenko V.</i> Bringing bankruptcy of certain business entities: concept and legal regulation	115
<i>Krahlevych V.</i> Peculiarities of application of the law of Ukraine “On protection of consumer rights” to the relationship regarding the protection of depositors’ rights under the bank deposit agreement	124

**Section 5. Land, Agricultural
and Environmental Law**

<i>Kovalenko T.</i> Development of land legislation at the modern stage: to the 20th anniversary of the adoption of the Land Code of Ukraine	136
--	-----

**Section 6. Criminal Law, Criminal Process
and Criminal Science**

<i>Mammadova T.</i> Human trafficking in the context of grave human rights violations	149
<i>Vashchuk O.</i> Professional audit crimes: concept and system of crimes	160

**Section 7. International Law
and Comparative Law**

<i>Popko V.</i> Evolvement of international criminal procedural law: methodological aspects	169
<i>Sokolova O.</i> Application of the enhanced cooperation mechanism to the introduction of Unitary patent protection on the European Union	189

**Part 2
POLITICAL SCIENCES**

Section 1. Ethnopolitics and Conflict Management

<i>Vitman K.</i> Hungarian national-territorial autonomy in Ukraine: State and prospects (threat) of Implementation.	202
<i>Stetsenko S.</i> Political perspectives of historical memory	214

Section 2. Political Institutions and Processes

<i>Kresina I., Stoyko O., Kovalenko A.</i> Factors of strengthening the political and legal status of cities	221
<i>Nekryach A., Lopushynskiy I., Olenkovska L.</i> Local government of Ukraine on the path of democratic transit: political and management aspects	230
<i>Lysetsyi Yu., Semenyuk Yu., Pavlenko D.</i> International conflicts. New realities.	249
<i>Dobizha V., Kolesnyk O.</i> Soviet concept of rights and freedoms of citizens	258
<i>Khlivniuk T.</i> Economic and technological factors of modernization of the welfare state	269
<i>Zgurska V.</i> Periodization and features of protest movements of the XX-XXI century	278
<i>Yakovlyev M.</i> Components of the terminological toolkit for the studies of the concepts' sphere of political science.	288

Section 3. International politics

<i>Derevianko I.</i> Hierarchy and asymmetry in international relations	297
<i>Mukha V.</i> Political and socio-economic consequences of the Brexit agreement for the development of Great Britain.	310

Section 4. Reviews

<i>Karmazina M.</i> Legal political science: conceptual principles, new training course, synthesis of science and state-building practice.	322
--	-----

До уваги авторів

Вимоги до публікацій

Повний обсяг статті, включно із анотаціями двома мовами (англійською, українською), додатками, таблицями, ілюстраціями, списком літератури, має становити не більше 20 тис. знаків із врахуванням пробілів та знаків пунктуації.

Авторський оригінал необхідно подавати у форматі, сумісному із Microsoft Word (можливі розширення файлів: rtf., doc., docx.); шрифт Times New Roman; розмір шрифту 14; інтервал між рядками 1,5.

Файли необхідно називати латинською абеткою за прізвищем автора статті (якщо авторів кілька – то за прізвищами перших трьох авторів).

Перед основним текстом статті потрібно вказати двома мовами (українською, та англійською) наступні дані:

- індекс УДК;
- прізвище, ім'я та по-батькові автора / авторів, місце і адресу роботи, посаду, науковий ступінь, вчене звання, номер ORCID, контактний телефон і електронну пошту автора;
- назву статті;
- анотації з ключовими словами.

Анотація українською мовою має складатися із 5-6 речень, які стисло відображають мету та висновки, зроблені в статті, та 5-6 ключових слів. Анотація англійською мовою має бути ідентична українській за змістом. В кінці тексту після транслітерації треба дати розширену англійську анотацію до 2 тис. знаків.

Основний текст статті повинен мати наступну структуру:

- Вступ (вказати актуальність теми, мету і завдання статті).
- Стан розробки проблеми та методи дослідження (дати огляд літератури і попередніх досліджень, зазначити використані методи).
- Виклад основного матеріалу.
- Висновки.
- Список літератури (подавати у порядку цитування, вказувати повні реквізити джерела).
- Транслітерація списку літератури

У тексті статті посилання позначаються цифрою у квадратних дужках, через кому зазначається номер сторінки (якщо є). Нумерація посилань відповідає порядку їх згадування в тексті статті. Якщо автор посилається на кілька різних джерел, слід розділяти їх крапкою з комою: [1, с. 44; 2, с. 35].

Список літератури необхідно подавати у порядку цитування, вказуючи повні вихідні дані джерела відповідно до вимог стандарту бібліографічного опису – автор, назва статті/книжки, номер журналу, місце видання, назва видавництва, рік видання, сторінки тощо.

Транслітерацію прізвища та імені автора, кириличного списку літератури слід здійснювати згідно з офіційними вимогами (постанова КМУ № 55 від 27 січня 2010 року, <https://www.slovnyk.ua/translit.php#pasp>).

Наукове видання

ДЕРЖАВА І ПРАВО
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Юридичні і політичні науки

Випуск 89

Науковий редактор *І. О. Кресіна*
Художнє оформлення *В. С. Жиборовського*

Підп. до друку 20.05.2021. Формат 60 x 84 ¹/₁₆.
Ум. друк. арк. 19,3. Наклад 200 прим.

ТОВ «Видавництво «Юридична думка»
01103, м. Київ, вул. Бойчука Михайла, 18-а
Свідоцтво ДК № 1742 від 06.04.2004
Тел. (044) 405-15-11
E-mail: jurdumka@ukr.net

Віддруковано у ТОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23
Свідоцтво ДК № 4538 від 07.05.2013
Тел. (044) 424-40-69